

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक : ज्ञानेश्वर प्रभू

सन

प्रस. क्र. १०

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव : ज्ञानेश्वर प्रभू

१०

३५

an Lakshman Prakashan

188

चार्लस डार्विन, एम पी

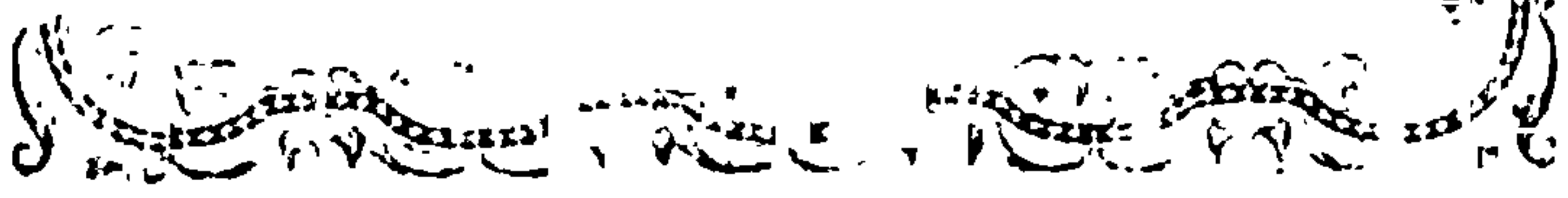
चित्र.

ए. डार्विन

सर्वप्रथम । वनस्पतिशास्त्र के लिये

समस्त भारत में

मि० चार्ल्स ब्राडला, एम. पी.

590
1
2

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न ख्यावन्ति फलानि वृक्षाः।
नावन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

भागीरथी, यमुना, ब्रह्मपुत्रा वगैरे महानद्याः सर्वकालं मधुरं जलानि परिपूर्णं असतात, परंतु त्यांच्या उदकाचा उपयोग स्वतःस होत नसून विपासाकुल लोकांच्या तृणशुभनार्थ, भायिक लोकांच्या पापमार्जनार्थ, व रुपीवलांच्या क्षेत्रगत शस्यपरिपाकार्थं होतो. आम्रवृक्षासारखे तरुवर अमृतरसमय अशा फलांचा भार केवळ तदास्वादाभिलाषी जनांकरिता वाढतात. समुद्राच्या क्षारजलाचें वाष्परूपानें ग्रहण करून मेघ त्यास मधुर करून त्याचा सेक सर्व क्षेत्रांवर केवळ क्षेत्रिकांच्या श्रमसाफल्यार्थ

करितात. त्याचप्रमाणें सज्जन जे आहेत ते आपलें तनमनधन व सर्व ऐश्वर्य लोकोपकारार्थ सर्च करितात. याच कोर्टींतले पार्लमेंटचे सभासद चार्लस ब्राडला हे आहेत असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. आपण क्षणभर असा विचार करूं कीं, ब्राडलासाहेब कोण व आपण कोण ! सुधारणेच्या उच्च कोटीप्रत पोहोंचलेला व संपन्नतेच्या पराकाष्ठेप्रत पावलेला असा जो इंग्लंड देश, तेथील राज्यसूत्रें जिच्या पूर्णपणें हातांत आहेत अशी जी संसद्, तिचे सभासद ब्राडलासाहेब—व आर्झी अभिभूत व अतएव मन्दभाग्य अशा आर्यभूमीचे हतवीर्य व परावलंबनानें निर्गतसत्व व प्रभुसेवेतच कृतकृत्यता मानणार पुत्र—तेव्हां कः केन संबन्धः ? या साहेबांनीं आमच्याविषयीं कळकळ कां बाळगावी व दीर्घ प्रवासाचे आयास सोसून आपल्या देशाची भेट कां घ्यावी ? जगामध्ये नेहेमींच्या व्यवहारांत आपल्यास असें दिसून येतें कीं कृतघ्न लोकांची संख्या फार. उपकार केलेले न स्मरणें ह्मणजे एक साधारणच गोष्ट होऊन गेली आहे. कृतज्ञ लोकांची संख्या कमी, ह्मणजे उपकारी जनांवर प्रत्युपकार करणारे थोडे. परंतु केवळ उपाधिनिरपेक्ष व स्वार्थाचा ज्याच्यामध्ये लेशही नाही अशा प्रकारें ज्यांस परकृत्य करण्याचें व्यसन लागलें आहे असे लोक अगदीं विरळ, व ह्मणून तेच सज्जन, तेच उदारसत्व, तेच महात्मे व तेच पूज्य असें ह्मणण्यास हरकत नाही. व अशा जनांमध्ये साहेब महसुफांची गणना करावी किंवा नाहीं हें ज्यांनीं ह्मणून त्यांनीं अलीकडे पार्लमेंटांत आस्थापूर्वक चालविलेल्या सटपटीची हकीकत वाचली असेल त्यांस सहज सांगता येईल. अथवा यांत आश्चर्य तें कोणतें ? यांच्यासारख्यांनीं परानुग्रहतत्पर असावे हें योग्यच आहे. कारण कीं अशी तत्परता वृक्षकोटींतही आढळते. कवीनें ह्मटलें आहे:

क्रिमत्र चित्रं यत्संतः परानुग्रहतत्पराः

न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्द्रनद्रुमाः ।

त्याचप्रमाणें देशभेद वगैरे गोष्टींनीं केवळ लघुचेतसांच्या वृत्तीवर परिणाम होतो. परंतु जे उदारचरित आहेत त्यांची सर्व वसुधा ही कुटुंबच आहे. तेव्हां आपल्या आगमनानें ब्राडलासाहेबांनीं आपल्या सौजम्याचा पूर्ण प्रत्यय आह्मांस दिला यांत आश्चर्य नाही. प्रकृतीस आराम

नसता केवळ प्रतिपन्न कार्यांचा निर्वाह करण्याच्या हेतूने या साहेबांनी आमच्या भूमीकडे धांव घेतली व आत्मकार्याविषयी अमादर करून परहितनिरतीचा मासला आमच्यासारख्या अवनत प्रजेस दिला हे त्यांचे आपल्यावर मोठे उपकार आहेत. तेव्हां अशा प्रसंगी या पुरुषाच्या चरित्रांतील कांहीं भाग आमच्या वाचकांस सादर करण्याचा आमचा विचार आहे. या चरित्रकथनांत ज्या ज्या गोष्टी येतील त्यांपासून आपणांस ग्रहणीय असा काय उपदेश आहे, याचा उल्लेख अखेरीस करण्यांत येईल.

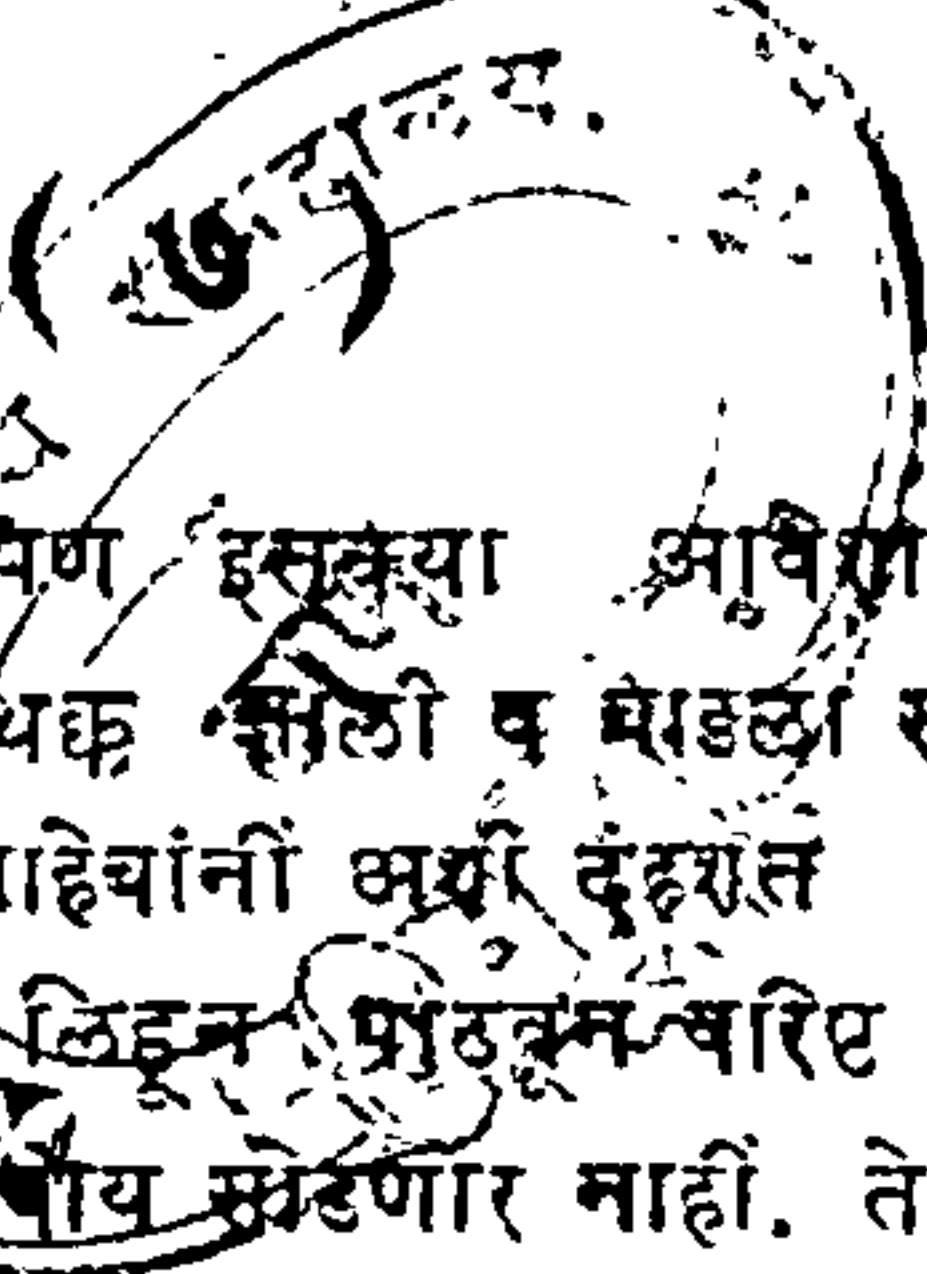
ब्राडलासाहेब हे लंडन शहराच्या पूर्वप्रांती २८ सप्टेंबर १८३३ रोजी जन्मले. यांची घरची स्थिति फारच गरिबीची होती. यांचे वडील एका वकिलाचे कारकून होते; परंतु त्यांची मिळकत इतकी थोडी होती की त्यांस त्यांचा लहानसा संसार चालविण्याची पंचाईत पडे. यांस सातवे वर्षी बापाने शाळेंत घातले, व आपल्या वयाच्या बारा वर्षांपर्यंतच यांनी विद्याभ्यास केला. बारावे वर्षी ज्या वकिलाजवळ यांचा बाप नोकर होता त्या वकिलाच्या कचेरींत यांस त्याने नोकरी लावून दिली. तेथे त्यांनी दोन वर्षे काम केले व तेवढ्या अवधींत त्यांनी आपले अक्षर सुधारले व कायद्याचेही थोडेबहुत ज्ञान संपादिले. चवदावे वर्षी यांस बंदरावर कारकुनाची नोकरी मिळाली. येथे यांस काम फार नसे व फुरसतीच्या वेळांत हे जवळपास कोठे उपदेश किंवा संभाषण चालू असल्यास तेथे जात असत. यांचा बाप फार धार्मिक असे, व सकुटुंब भजनालयांत जाण्याचा त्याचा निश्चय असे. प्रथमतः बापाचेच वळण मुलास लागले व तोही मोठा श्रद्धालु व उपासनादक्ष झाला व त्यामुळे रविवारी धर्मविषयक शिक्षण देण्यासाठी ज्या शाळा भरत असत त्यांमध्ये अध्यापकाचे काम याजवर सोंपविले होते. परंतु असा क्रम फार दिवस टिकला नाही. तेथील धर्मगुरूच्या मनांत कांहीं नवीन लोकांस धर्मध्यक्षांच्या हातून वीक्षा देण्याचा समारंभ करावा असे आले. त्या समयी ब्राडलासाहेब फार हुशार व स्वकार्यदक्ष झालून त्यांवरही अनुग्रह व्हावा असा त्यांचा मनोदय होता झालून त्यांनी त्यांस धर्मग्रंथांतील कांहीं विशिष्ट भागांचे अध्ययन करण्यास सांगितले. निर्दिष्ट भागाच्या परिशीलनाने समाधान होईना झालून ब्राडलासाहेबांनी इतर ग्रंथांचे अवलो-

कन आरंभिलें व जेव्हां कांहीं गोष्टींचा मेळ त्यांस घालता येईना तेव्हां त्यांनीं धर्मगुरूस प्रश्न घातले व समाधानकारक उत्तर देतां येईना ह्मणून “शेषं कोपेन पूरयेत्” या न्यायानें त्यांनीं यांच्या बापाजवळ हा पाखंडी आहे अशी कागाळी केली, व हा आपल्या वर्तनानें इतरांस घिघडवील ह्मणून त्यास तीन महिने शिक्षकाच्या कामावरून दूर केलें. या फुरसतींत बाडला साहेब सर्व प्रकारच्या उपदेशकांची भाषणें ऐकावयास जात व तेव्हांपासूनच त्यांच्या मनांत “स्वतंत्र विचारा” चा अंकुर उद्भवला असें ह्मणण्यास हरकत नाही. परंतु येवढें करूनच धर्मगुरु स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं यांच्या बापास सांगून यास आपल्या धर्ममतांचा निश्चय करण्यास तीन दिवसांची मुदत दिली, व त्या मुदतीच्या आंत जर त्यांनीं आपल्या पाखंडमताचा त्याग केला नाहीं तर त्यांस घरांतून घालवून देण्याची व नोकरीवरून काढून टाकण्याची दहशत घातली. परंतु हे गृहस्थ डगमगले नाहींत. त्यांनीं अंगीकृत मतांचें अवलंबन करून आपल्या घरादारावर व नोकरीवर पाणी सोडिलें. याप्रमाणें कोंबळ्या वयांतच त्यांस संसारसागरांत निःसहाय गटंगळ्या खाण्याचा प्रसंग आला. लंडनसारख्या शहरांत दीनवाणें फिरण्याची त्यांवर पाळी आली. खिशांत दमडी नाहीं. खाण्यास अन्न नाहीं व रहाण्यास जागा नाहीं. अशा प्रसंगां एका गृहस्थानें यांची चाकरी मिळेपर्यंत रहाण्याची सोय केली. नंतर यांनीं जवळपासच्या लोकांस कोळसे पुरविण्याचें काम पतकरिलें. परंतु हाही क्रम निर्वेध चालला नाहीं. यांच्या ग्राहकांमध्ये एक रोट्या तयार करणारी बाई होती. तिच्या कारखान्यांत कोळशांचा खप फार असे व त्यावर दर आठवड्यास १० शिलिंग मिळत असत. परंतु आपला कोळसेविक्रय नास्तिक आहे अशी गुणगुण जेव्हां त्या बाईच्या कानांवर आली तेव्हां तिनें यांजपासून कोळसे घेण्याचें नाकारिलें व त्यामुळें हा व्यापार बंद पडला. तेव्हां त्यांनीं धीरे न सोडतां दुसऱ्या कांहीं उद्योगाची सटपट केली. ‘स्वतंत्र विचार’ (Free thought) मताच्या अनुयायिमंडलामध्ये त्यांचे घरेच स्नेही झाले होते. त्यापैकीं एक कमरपट्टे, वाद्या वगैरे जिनसांचा व्यापार करीत असे. त्यांमें बाडला साहेबांस आपल्या गुमास्त्याची जागा दिली व मालाच्या

(५) —————

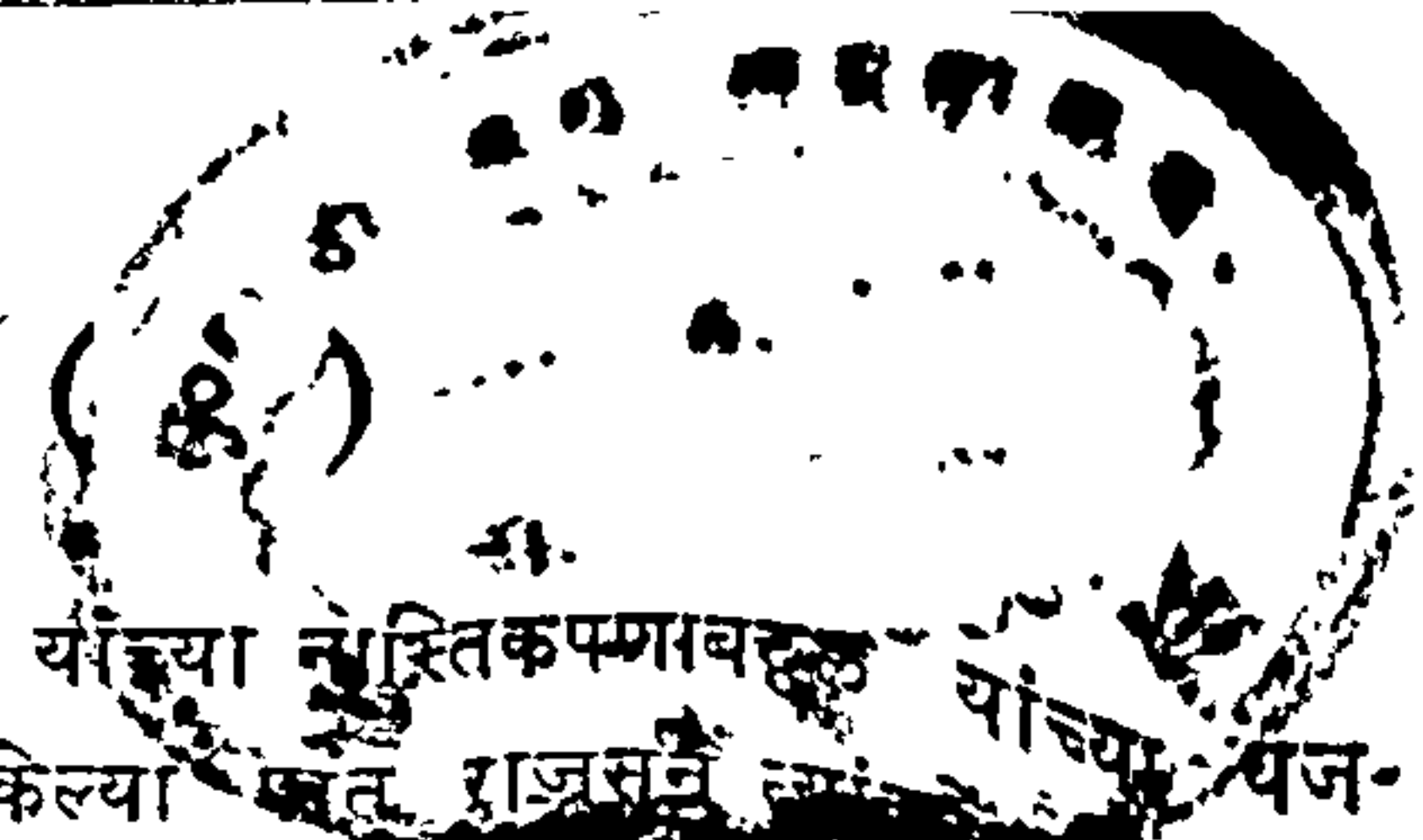
विक्रीप्रमाणें मजूरी देण्याचें कबूल केलें. परंतु माल खपला न खपला तरी सकाळसंध्याकाळ तो त्यांची भोजनाची तरतूद ठेवी. याप्रमाणें दिवसा उद्योगांत काळ घालवून रात्रीं ते काफीपानगृहांत जात असत. त्या समयी लंडनशहरांत नानामतांच्या लोकांची जमण्याची ठिकाणें हींच असत व येथें रोज कांहीं तरी विषय उपस्थित करून त्यावर जमलेल्या लोकांनीं वादविवाद करण्याची चाल असे. ह्या ठिकाणींच बाडला साहेबांचें वाक्पटुत्व प्रथम निदर्शनास आलें व तेव्हांपासूनच त्यांस प्रसंग येई तेव्हां उपदेश व संभाषण करून मंडळीचें मतान्तर करविण्याचा यत्न करण्याचा नाद लागला. याच वेळेस त्यांनीं फ्रेंच वगैरे भाषांचा अभ्यास सुरू केला. कार्लईल नांवाच्या एका कुटुंबामध्यें ते रहात असत. तेथें एका मुलीवर त्यांचें प्रेम जडलें, परंतु मुलीकडून त्यांस कांहींच उत्तेजन मिळालें नाहीं, तेव्हां त्यांनीं तो नाद सोडला; इतक्यांत कांहीं लहानसान वाचतां त त्यांस चारपांच पाउंड कर्ज झालें. त्यामुळें त्यांच्या मनास फार अस्वस्थता वाटली. त्यांच्या मतानुयायी मंडळीनें वर्गणी करून हें कर्ज फेडण्याचें मनांत आणलें. परंतु ही गोष्ट जेव्हां बाडला साहेबांस कळली तेव्हां त्यांस जास्तच दुःख झालें व अशा दैन्याचा प्रतीकार करणें अत्यावश्यक असें त्यांस वाटून त्या उपायास ते लागले; व ज्या कुटुंबांत ते रहात होते त्यांतील माणसांस न विचारतां घरांतून बाहेर पडले. रस्त्यांतून फिरतां फिरतां त्यांच्या नजरेस एक मोठी जाहिरात पडली. या जाहिरातींत असा मजकूर होता कीं ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करी खात्यांत कांहीं नवे लोक पाहिजे आहेत व जे उमेदवार कबूल होतील त्यांस प्रथमारंभींच बक्षिसादाखल साडेसहा पाउंड मिळतील. प्रथमदर्शनीच त्यांच्या मनांत असा विचार आला कीं आपलें कर्ज फेडून टाकण्यास ही संधी चांगली आहे, म्हणून एकदम निर्दिष्ट ठिकाणीं ते दाखल झाले. तेथील अधिकाऱ्यांनीं त्यांस पुष्कळ भर दिली व त्यांस प्रथम ईस्ट इंडिया कंपनीची नोकरी देण्याबद्दलची आशा दाखवून पुढें त्यांस फसविलें व विलायती पलटणींतच त्यांची योजना केली. यामुळें त्यांस फार संताप आला व तंटा उपस्थित करण्याच्या ते रंगांत होते; इतक्यांत ज्या डाक्टराकडे ते परीक्षा देण्यास गेले होते त्या डाक्टरानें मोठ्या युक्तीनें त्यांची समजूत घातली म्हणून मजल फार लांब गेली

नाहीं. यांच्याबरोबर दुसरी जी मंडळी निवडली गेली ती सुशिक्षित नसून अग्रबुद्ध, आडदांड व हेकेखोर अशी होती. यांच्या बरोबरच त्यांची आयर्लंडास रवानगी झाली. या सर्व मंडळींमध्ये ब्राडला साहेबांचा पोपाख साधारण झांकीचा होता. पण ही गोष्ट त्यांच्या सोबत्यांस आवडली नाही. फौजेत नोकरी पतकरल्यावर अशा प्रकारची नोकशोक करणे त्यांच्या बीदारीं अगदींच विसंगत होते. त्यांची समजूत अशी कीं फौजेत नोकरी मिळाल्याबरोबर माणसानें आपला सर्व कपडालत्ता विकून त्या पेशाची दारू व तंबाखू घ्यावी व आपल्या स्नेहीजनांसमवेत त्याचा उपभोग घ्यावा. या तत्वास अनुसरून ब्राडला साहेबांनीं आपलें वर्तन ठेविलें नाहीं ह्मणून त्यांच्या मित्रवर्गांस सहजच राग आला व त्यांनीं त्यांची चेष्टा करण्याचा उपक्रम केला. ब्राडला साहेबांची मुखचर्या फारशी मनोहर नाही. दिसण्यांत मुद्रा ओबडधोबड व आकृति न शोभण्यासारखी उंच व पहाणाऱ्याच्या मनांत फारसा अनुकूल ग्रह करण्यासारखी नसल्याकारणानें त्यांच्या बरोबरच्या मंडळींस त्यांचा फार तिटकारा आला व त्यांनीं त्यांची टर आरंभिली. त्यांनीं त्यांचें गांठोडें उसकटून पाहिलें व त्यांत एक आरची व एक ग्रीक पुस्तक जेव्हां त्यांस दृष्टीस पडलें तेव्हां त्यांस फार विस्मय वाटला, व त्या पुस्तकांचे त्यांनीं चेंडू बनवून ते लांधानीं उडवूं लागले. ब्राडला साहेबांत शिपाईगिरीची ऐट फारशी नसल्यामुळे त्यांस प्रतिबंध करतां येईना. मोठ्या शर्थीनें त्यांचीं पुस्तकें परत त्यांच्या हातीं लागलीं व त्या प्रसंगाची स्मारक ह्मणून अजूनही त्यांनीं आपल्या जबळ तीं बाळगलीं आहेत. या सफरीमध्येच एकदां मोठें तुफान झालें. तेव्हां जहाज समतोल राखण्यासाठीं जहाजांतोळ माल ठिकठिकाणीं सोईप्रमाणें ठेवावा असें कप्तानाच्या मनांत येऊन त्यानें या सैनिक मंडळास कांहीं बक्षिस देण्याचें कबूल करून त्यांची मदत घेतली. पुढें वादळ संपलें तेव्हां कप्तानास कबूल केलेले बक्षिस देणें जिबावर येऊन त्यानें त्या मंडळींतोळ दोनचार सशक्त व दांडग्या माणसांस तेवढें थोडेंसें बक्षिस दिलें व बाकीच्यांस तसेच चुरमुरे जावयास लाविलें. हें कृत्य ब्राडला साहेबांस पसंत न होऊन त्यांनीं जहाजावरची सर्व मंडळी जमा करून कप्तानाची निर्भर्त्सना

करण्यास आरंभ केला. भाषण इत्यादी आघाताने व शिताफीने केलें कीं तें ऐकून सर्व मंडळी थक गेली व घाडला साहेबांची वहावा करूं लागली. शिवाय बाडला साहेबांनीं अशी दंभशक्त घातली कीं 'टा-ईम्स' वर्तमानपत्रांत मजकूर लिहून प्रकट करिष्ट अधिकाऱ्यांच्या कानावर ही हकीकत घातल्याविषयी सोडणार नाही. तेव्हां कप्तान भि-जन गेला व त्यानें कबूल केलेली रकम सर्वांस वांटून दिली. या प्रसंगामुळे यांजवर सर्व सोबत्यांची मोठी प्रीति बसली. हे नेहेमीं मद्यपान-निषेधावर व्याख्यानें देत; परंतु शिपाईगिरीला आवश्यक जे गुण ते यांच्या अंगीं नव्हते व अभ्यासानेही ते येण्याचा रंग त्यांस दिसेना. कवाडतीची टापटीप न साधल्यामुळे त्यांस ती फार कंटाळवाणी झाली. भाला, बोथाटी वगैरे त्यांस साधेना. धोड्यावर बसण्याचीही पंचाईत. एकदां मात्र त्यांनीं द्वंद्वयुद्धामध्ये एका सोबत्याची खोड जिरविली होती. तेव्हांपासून सर्व मंडळी त्यांना बरीच वचकून असे. सर्व मंडळीमध्ये हेच सुशिक्षित असल्यामुळे कोणाचीं पत्रें लिहून दे कोणास कांहीं कायद्याच्या गोष्टी समजून सांग अशी कामगिरी यांजकडे येई, व या कामगिरीबद्दल ती मंडळी यांचें सर्व सामान साफसूफ करीत व यांच्या धोड्याची स्विजमत करीत. पलटणीत अशी चाल आहे कीं एक गांव सोडून दुसऱ्या गांवां जाण्याच्या अगोदर दुसऱ्या मुक्कामासाठीं लांकूडफांट्याची तजवीज पहिल्या मुक्कामीच करावयाची. या चालीप्रमाणें एका प्रसंगीं धाकी सर्वांनीं आपली तजवीज केली होती; परंतु बाडलासाहेबांस ही चाल माहित नसल्याकारणानें दुसऱ्या मुक्कामी पोहोचल्यावर लांकूडफांट्याची त्यांस पंचाईत पडली. तेव्हां इकडे तिकडे हिंडून जेव्हां अपेक्षित वस्तूचा लाभ झाला नाही तेव्हां या साहेबांनीं बेल्लाशक एक कुऱ्याचा पिंजरा होता त्यातील कुत्रा सोडून देऊन तो जाळण्याकरितां घेऊन आले. या धृष्टपणाच्या कृत्याबद्दल मंडळीनें तोंडांत बोटें घातलीं. पुढें यांची पलटण डळिलन मुक्कामी गेली तेव्हां आपला पराक्रम दाखविण्याची साहेबांस चांगली संधि आली. तेथील मद्यनिषेधक मंडळीच्या वतिनें यांनीं नेहेमीं भाषणें करावीं. असा क्रम चालल्यामुळे दिवसा-नुदिवस मोठमोठ्या लोकांशीं यांचा परिषय होऊं लागला. कधीं कधीं

या सभांस जाण्याला पलटणीच्या अधिकाऱ्यांकडून परवानगी मिळत नसे तेव्हा या साहेबांनीं खिडकीतून दोऱ्या लावून खाली उतरावे परंतु व्याख्यानाची संधि चुकूंदेऊं नये. या गोष्टीस त्यांच्या स्नेह्यांचें चांगलें साहाय्य असे. कांहीं दिवसांनीं यांची कारकुनाच्या जागेवर नेमणूक झाली तेव्हा कवाडतीच्या वगैरे सर्व त्रासांतून हे सुटले. मद्य-निषेधाशिवाय दुसऱ्याही विषयावर हे साहेब बोलत असत, परंतु नेहेमीं जनसमुदाय आपल्याकडे बळवून घेण्याची हातोटी त्यांस चांगली साधे; तथापि एकंदरीनें या आयुष्यक्रमाचा त्यांस फार कंटाळा आला व लष्करी नोकरीच्या प्रतिबंधांतून सुटण्याविषयीं त्यांस फार आतुरता प्राप्त झाली; परंतु त्यांस कांहीं तोड सुचेना. पलटणीत असतांनाच त्यांचे वडील निवर्तले. पण कर्मधर्मसंयोग असा आला कीं १८५३ सालीं त्यांची एक मावशी वारली व तिनें आपल्या मृत्युपत्रांत आपल्या भाच्याला कांहीं रकम दिली. तेव्हा तिच्यापैकीं कांहीं पैसे खर्च करून यांनीं आपली सुटका करून घेतली व लंडनांत परत आले. बाकी राहिलेल्या पैशावर कांहीं दिवस चरितार्थ चालला. परंतु पैसे संपल्यावर फिरून पंचाईत येऊन पडली. तेव्हां फिरून नोकरीच्या उद्योगास साहेब लागले. आपल्या वडिलांच्या ओळखीच्या वकिलांकडे यांनीं बऱ्याच खेपा घातल्या, परंतु कांहीं लाभ झाला नाही. एके दिवशीं राजस नांवाच्या वकिलाकडे गेल्यावर त्या वकिलांनीं कारकुनाची जागरिकामी नाही ह्मणून सांगितलें, परंतु हरकाम्याच्या जागेवर एक माणूस पाहिजे आहे असें सांगितलें. तेव्हां यांनीं उलट प्रश्न केला कीं पगार काय द्याल ? दर आठवड्यास दहा शिलिंग, असा जबाब मिळाल्यावर रोबर यांनीं नोकरी पतकरली. यांना कयद्यांची वगैरे माहिती होतीच; तेव्हां यांनीं आपल्या बुद्धिबलानें आपली तेव्हांच छाप पाडली व थोड्याच दिवसांत कारकुनीचें काम पाहूं लागले व कांहीं दिवसांनीं मुख्य कारभारी झाले. आपलें काम करून यांस जी फुरसत सांपडे तीत हे दुसरें कांहीं काम करून पैसे मिळवीत व शिवाय लंडन शहराच्या पूर्व भागांत गरीब लोकांच्या वस्तींत उपदेश करीत व व्याख्यानं देत; परंतु हाही क्रम अबाधित चालूं देणें

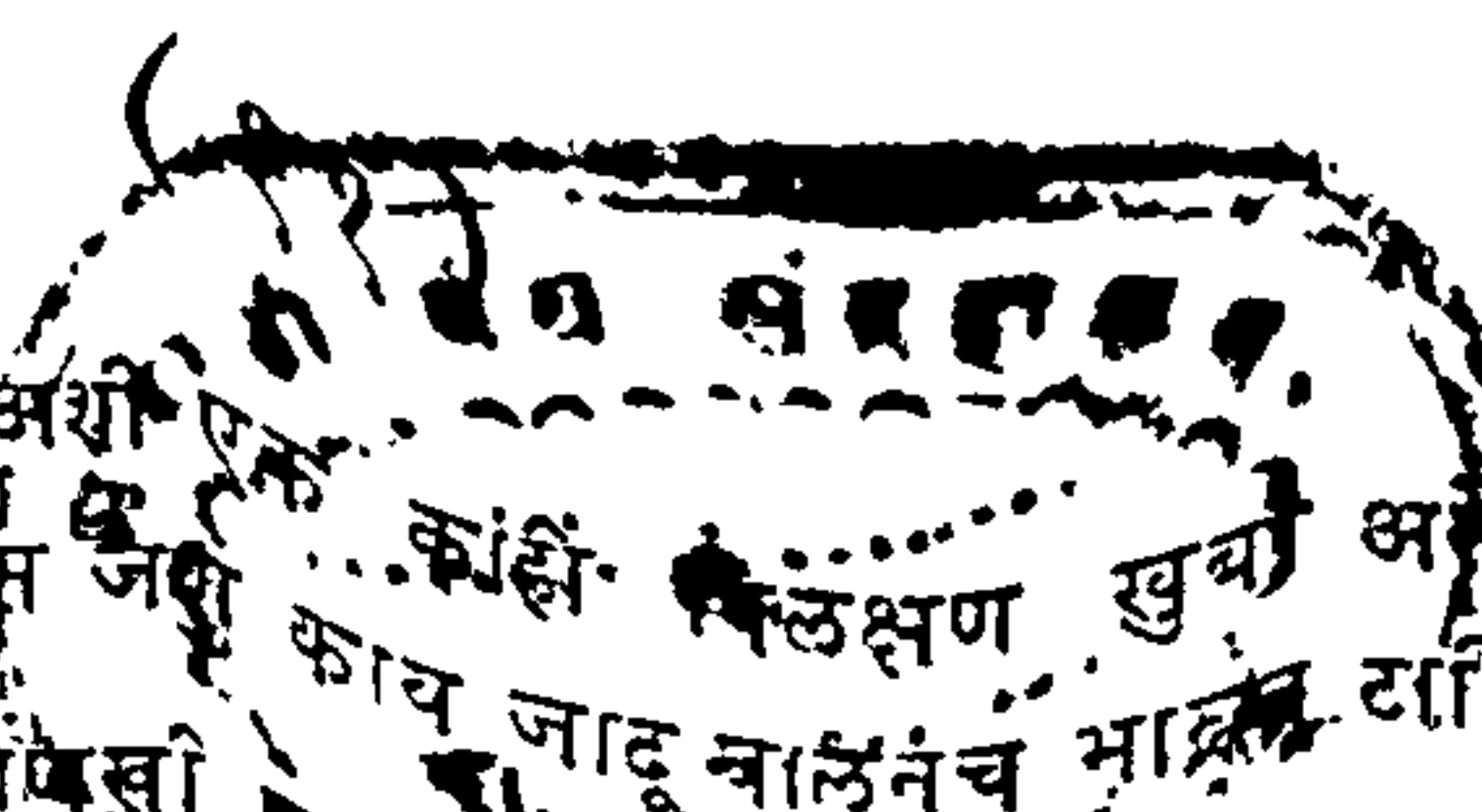
यांच्या शत्रूस खपेना; ह्मणून यांच्या नुस्तिकपणावरून यांच्या यज-
 मानाकडे लोकांनी कागाळ्या केल्या. पण राजसूत्र यांच्या यज-
 नाहीं व असे सांगितले कीं माझ्या कामात व्यत्यय येऊं न द्या दिलें
 केले असतां माझी हरकत नाहीं. तेव्हांपासून "आयकोनोक्लास्ट" या
 नांवाच्या लोकांत बोलण्याचा व लिहिण्याचा व्यवहार कसं ला-
 गले. त्यांच्या प्रथमच्या बहुतेक लेखाचा व व्याख्यानाचा विषय
 ख्रिस्ती धर्मपुस्तके असून त्यांसंबंधीं ते फारच सरमरीत टीका करीत
 त्यामुळे त्यांच्या पक्षाचे लोक जितके त्यांस चाहू लागले तितकेच श्रद्धालू
 लोक त्यांचा द्वेष कसं लागले. परंतु एकंदरीने दिवसानुदिवस यांच्या प-
 क्षाला जास्ती लोक येऊन मिळत चालले. शिवाय गरीबगुरीबांस त्यां-
 च्या न्यायपटुत्वाचा फार उपयोग होई व यामुळे ते लोक बरेच यांच्या
 अनुसंधानाने असत. एकदां एक विलक्षण प्रसंग घडून आला त्यामुळे
 तर यांची फारच वाहवा झाली. कांहीं लोकांनीं वर्गणी जमा क-
 रून सर्वांच्या उपयोगासाठीं एक इमारत बांधिली होती. परंतु ज्या जा-
 गेवर ही इमारत बांधली गेली त्या जागेच्या मालकाशीं कांहीं करारमदार
 झाले नव्हते. इमारत तयार होईतोपर्यंत जागेच्या मालकाने अगदीं हरकत
 केली नाहीं, परंतु नंतर कांहीं शुद्धक कारणावरून त्यानें तंदा उप-
 स्थित केला व इमारतीवरही आपला हक्क सांगू लागला. तेव्हां त्या
 लोकांस मोठी पंचाईत पडली व त्यांनीं बाडला साहेबांची सहा वि-
 चारली. जेव्हां कोणत्याही अटी मालकास कबूल होईनात तेव्हां बाडला
 साहेबांनीं एक युक्ति लढविली. शे दोनशें लोक जमा करून थोड्या
 अवकाशांत इमारत मोडून सर्व सामान पळवून न्यावयास सांगितले.
 त्याप्रमाणें लोक उद्योगास लागले असतां मालकास बातमी समजली
 तेव्हां तो स्वतः निषेध करण्यासाठीं तेथे आला परंतु त्यांस कोणी
 दाद दिली नाहीं व मोठ्या आदराने एखादे कौल किंवा वीट डोक्यावर
 पडेल ह्मणून दूर उभें रहाण्यास सांगितले. इकडे यांचे काम जारीनें
 सुरूच होतें. इतक्यांत पोलिसचे शिपाई आणिले तरी त्यांस प्रतिबंध
 करण्याचा अधिकार नाहीं असें बाडला साहेबांनीं साफ सांगितले. तेव्हां
 मालक आपल्या वकिलाकडे गेला व कोडतांत हुकुमान्यासाठीं अर्ज

करावयास त्यांस सांगितलें. परंतु कायद्याच्या सर्व भानगडींचा निवाह होऊन हुकूम बजावण्याची तयारी होईतोपर्यंत सर्व इमारतीचें सामान नाहींसं झालें व जमिनीच्या मालकासाठीं जमीन मोकळी करून मंडळी स्वस्थ झाली. या सर्व कृत्यांत ब्राडला साहेबांची सल्ला मात्र, बाकी सर्व कार्यभाग इतरांनींच उचलला होता. या कामांत साहेबमहसुफांचें न्यायशास्त्राचें ज्ञान, त्यांची काम उरकण्याची शैली व गरीब लोकांकरितां कळकळ इतके गुण चांगले निदर्शनास आले.

याच संधीस या साहेबांनीं मिस हूपर नांवाच्या एका मुलीशीं विवाह लावला. या संबंधापासून यांस तीन अपत्यें झालीं. दोन मुली अजून जिवंत आहेत व एक मुलगा लहानपणींच मरण पावला. या जोडप्याचा व्यवहार फार दिवस सुरळीत चालला नाहीं व कांहीं दिवसांनीं हीं परस्परांपासून विभक्त झालीं. यांची पत्नी १८७५ सालीं मरण पावली.

१८५५ सालीं ब्राडलासाहेबांनीं राजकीयविषयांसंबंधीं बोलण्याचा व लिहिण्याचा उपक्रम केला. त्यांनीं आरंभिलेल्या कृत्यास तो समयही फार अनुकूल होता. प्राकृत जनांस योग्य अशा नायकाची फार आवश्यकता होती. पूर्वी ज्यांनीं नायकत्व स्वीकारलें होतें ते लोक एका-मागून एक असे कारणपरत्वे मागे पडले व त्यांची रिकामी पडलेली जागा मिळविण्याची संधि चांगली आहे असें जाणून ब्राडलासाहेबांनीं उद्योगास सुरुवात केली. अशा प्रकारचा कार्यभार घेण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं होतें. ऐन तारुण्याचा वयःकाल, धिप्पाडशरीर, उत्साह-वैपुल्य, ज्ञानसंपन्नता, तीव्रमतित्व, देशकालज्ञान, अनुपम वाक्पटुत्व, अनन्यविषयक उद्योगशीलत्व, ऐकान्तिक कार्यनिष्ठा इत्यादि जेवढे ह्मणून गुण प्रजात्रणीत्वाला आवश्यक तेवढे त्यांच्यामध्ये होते. या गुणसमवायामुळे ते बोलण्यास उभे राहिले ह्मणजे ऐकणारांवर त्यांची छाप फार बसे. त्यांच्या खणखणीत आवाजांत क्षुद्र जनांचे निन्दाव्यंजक किंवा असंमतिप्रदर्शक उद्गार यांचा लोप होत असे. त्यांची कार्यनिष्ठा त्यांच्या अभिनयांत चांगल्या प्रकारानें व्यक्त होई व त्यामुळे श्रोतृसमाजास आकर्षण करण्यास कारणीभूत होत असे. शरीरसौष्ट्याचें त्यांस आनुकूल्य नव्हतें. यांचें डोकें मोटें, नाक बोजड व चेहेरा उग्र, परंतु

असें असतांही त्वांच्यामध्ये अशी
 तिच्या योगानें ते श्रोतृजनांस जे
 अशा कारणसमवायास आणिसी
 बांचें नांव फारच विख्यात झाले.
 म्हणून त्या दिवशीं सर्व प्रकारचा
 हालचाल सुरु झाली व पार्लमेंटसभेत
 झाला. यापूर्वी पुष्कळ वर्षांपासून
 त्वन्न झाली होती. फळें विकणाऱ्या
 स हजामत करूं देऊं नये, वर्तमानपत्रें
 याप्रमाणें लोकांस बराच त्रास झाला
 तेव्हां त्या सर्व लोकांनीं कट करून
 वर फिर्याद केली व असा मुद्दा काढला
 नेहमींचा धंदा, व नेहमींचा धंदा रविवारी
 वशीं गाड्या हांकण्याची मनाई असली पाहिजे.
 कांस मोठी हरकत आली व कायद्याची
 लली; परंतु त्याच विषयाची पुनः उपस्थिति
 नर साहेबांनीं नवा कायदा करण्याची वाटाघाट
 पूर्वीपेक्षांही सकत करण्याचा त्यांचा विचार
 विक्रय बंद करून त्यांचें समाधान झालें
 खाद्य सामुग्री तयार करण्याची दुकानेंही त्या
 त्यांचा कटाक्ष होता. तेव्हां अर्थातच लोकांत
 संतापून गेले. कांहीं लोकांनीं व्याख्यानें देऊन
 पुस्तकें लिहून होत असलेल्या जुलुमाचें स्वरूप
 भासविण्याचा यत्न केला. होलीओक नावाच्या
 मंतांचा रविवार व गरीबांचा रविवार " या
 त्याच्या लाखो प्रती संपल्या. जेव्हां प्रजाजनांचा
 पोहोचला तेव्हां भररस्त्यांत श्रीमंत लोकांची
 झाला. २४ जून १८५५ रविवार रोजी " हार्डपार्क " नामक
 उद्यानभूमिका लंडन शहराच्या पश्चिम भागांत आहे तेथें प्रस्तुत काय-

त्याच्या विरुद्ध मत प्रदर्शित करण्यासाठी असंख्य लोकसमाज जमला त्यावेळीं उद्यानांतून जाणाऱ्या अमीरउमरावांसमक्ष निन्दाव्यंजक असे सात्कार लोकांनीं काढले. त्याच्या पुढल्या रविवारी आणखी एकदां समाज जमला. तेव्हां पोलिसांनीं अशी थाळी पिटविली कीं अशा प्रकारची सभा भरविणें हें कायद्याविरुद्ध आहे व सभा भरली असता ती मोडण्यात येईल. बाडला वगैरे न्यायविशारद लोकांचें असें मत पडलें कीं अशा प्रकारचा जाहीरनामा लावण्यास पोलिस कमिश्नरस अधिकार नाही. तेव्हां या गोष्टीचा निकाल लावण्याचा मंडळींनीं बेत केला. जाहीरनामा लागला असताही असंख्य जन जमा होऊं लागलें व पोलिसांनींही दांडगाईचा प्रसंग येणार असें पक्कें जाणून कडेकोट तयारी केली. ज्या लोकांनीं प्रजाजनांस फूस दिली होती त्यांपैकीं बाडला साहेब अग्रगण्य होते. ते समक्ष या स्थळीं हजर होते. पोलिसांनीं लोकांस पकडण्याची सुरुवात केली. एका ठिकाणीं पांच पोलिसचे शिपाई एका मनुष्याभोंवतीं जमून त्यांस प्रहार करीत होते तिकडे बाडलासाहेबांची दृष्टि गेली. विजेच्या वेगानें ते त्या मनुष्याजवळ धांवत गेले. एका शिपायाच्या हातांतील दंड हिसकावून घेतला व मोठ्या गंभीर स्वरांनें निक्षून बोलले कीं आतां जो कोणी या मनुष्यावर हात टाकील त्यांस मी चीत करून सोडीन. तेव्हां प्रहार करणें सोडून निमूटपणीं त्यांनीं त्या मनुष्यास चौकीवर नेला इकडे दुसरा एक पोलीस शिपाई बाडलासाहेबांजवळ आला. चौकीकडे चलय्याविषयी हुकूम करून आपल्या दंडुक्यानें त्यांस ढोसू लागला. साहेबांनीं शांतपणें असें न करण्याविषयी सांगितलें व आपल्या अंगांत जास्त शक्ति आहे असें बोलून दास्रविलें; परंतु अशी अवज्ञा त्या शिपायास सहन न होऊन त्यानें दुसऱ्या दोन शिपायांस खूण केली; परंतु त्या तिघांचाही बाडलासाहेबांनीं चांगला समाचार घेतला; तेव्हां सर्व पोलिस मंडळी अगदीं गप्प झाली, व लोकांस याचें मोठें नवल वाटलें. त्यांनीं आनंदाच्या भरांत बाडलासाहेबांस उचलून धरलें व सांघावर बाहून जाऊं लागले. काहीं लोक टोप्या उडवून नाचूं लागले व काहीं लोक शत्रूचा अभिभव व आपला जय प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूनें आनंदप्रदर्शक असे उच्च स्वराचे उद्गार काढूं लागले. या दिवशींच्या सर्व

प्रकारावरून सरकारास फार भय वाटलें व त्यांनीं नमूद केलेला कायद्याचा मसुदा परत घेतला. पुढें या सर्व प्रकरणांत पोलिसांनीं केलेल्या जुलुमाच्या चौकशीसाठीं एक रायल कमिशन नेमलें गेलें, तेथें ब्राडलासाहेबांनीं फारच उत्तम प्रकारची व महत्त्वाच्या मुद्यावर जवानी दिली. त्याबद्दल साहेबांचे प्रसिद्धपणीं आभार मानले होते. याप्रमाणें लोकांच्या हक्कांचें रक्षण केल्याबद्दल लोक त्यांचा कांहीं विशेष प्रकारांनीं सत्कार करूं इच्छित होते परंतु साहेबांनीं तें कबूल केलें नाहीं.

या प्रकरणामुळें एक मोठा लोकांचा फायदा झाला. हाईडपार्कसारसीं विश्रान्तिस्थलें केवळ सरकाराचीच आहेत का प्राकृत जनांस प्रसंगविशेषीं त्यांचा राजकीय प्रश्नांची चर्चा करण्यास उपयोग करण्याची मोकळीक आहे? या प्रश्नाचा लोकांच्या तर्फें निकाल झाला. या प्रसंगीं लोकांनीं माघार घेतली असती तर ही गोष्ट पुढें वारंवार नडली असती. गेल्या पंचवीस वर्षांत अशा प्रकारचे प्रसंग पुष्कळ झाले व यामुळें साधारण जनसमाजास आपले मनोभाव प्रगट करण्यास चांगली संधी मिळते. त्यापासून प्रजेचें हित तसेंच अधिकारापन्न लोकांचेंही हित आहे. या सर्व सुपरिणामांचें यश ब्राडला साहेबांचें आहे. नवल एषढेंच कीं २२ वर्षांच्या कोमल वयांत यांस हें कृत्य सुचलें कसें व तें शांतपणें पार पाडण्यास त्यांस धैर्य व धिमेपणा आला कसा? अथवा हें योग्यच आहे; कारण कीं

न निश्चिन्तार्थाद्विरमंति धीराः ।

राजर्षी वकिलाकडे तीन वर्षे राहून ब्राडलासाहेब हाव्हें नांवाच्या वकिलाकडे कांहीं दिवस होते व तेथून पुढें कांहीं स्वतंत्र धंदा करावयास लागले. याच वेळेस त्यांनीं “ स्वतंत्र विचार ” या मताविषयीं कांहीं लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. शिवाय लंडन व बाहेरील प्रांत यांमध्ये व्याख्यानें देण्यास ते वारंवार जात. या त्यांच्या कृत्यांत त्यांचे जितके हाल झाले तितके थोड्याच लोकांचे झाले असतील. पूर्वी बाहेरगांवच्या लोकांस कधीं व्याख्यान ऐकावसें वाटलें तर लंडनाहून मुद्दाम मनुष्य नेणें त्यांच्या जिवावर येई. कारण कीं, त्यांचा जाण्यायेण्याच्या व इतर सर्वांखालीं मंडळी चुरून जात असे; परंतु ब्राडलासाहेबांनीं ही चाल

मोडून टाकिली. व्याख्यान देण्यासाठी जागा व जाहिराती एवढ्यांची तजवीज केली ह्मणजे हे व्याख्यान देण्यास तयार असत. यासंबंधाने कांहीं कांहीं त्यांच्यावर मोठे विलक्षण प्रसंग आले होते. एकदा एडिनबर्ग मुक्कामी व्याख्यान दिल्यावर तेथील त्यांचा सर्व स्तर्च भागून त्यांजवळ थोडे पैसे उरले होते. तेथून त्यांस बोल्टन मुक्कामी व्याख्यान द्यावयास जावयाचे होते. पहाटेस पांच वाजतां उठले तों अश्रमांत कोणी जागे नव्हते तेव्हा कांहीं खाड्याप्याख्याशियाय स्टेशनावर गेले. गाडी करण्यास किंवा मसूर करण्यास पैसे नव्हतं, ह्मणून साहेबांनीं आपले सर्व सामान आपणच नेले. स्टेशनावर येतात तों ज्या गाडीनें जाण्यापुरते यांजवळ पैसे होते ती गाडी कांहीं हरकतीमुळे वेळेवर आली नव्हती, इतक्यांत दुसरी एक जलद जाणारी गाडी मिळाली परंतु हिचे हांशील जास्त होते तेव्हां ज्या ठिकाणी जावयाचे होते त्याच्या अलीकडील स्टेशनाच्या टिकिटापुरतेच पैसे निघाले व खाण्यापिण्यासाठींही दोनचार आण्यांवर जास्त शिलक राहिले नाहींत. तेव्हां या पैशांत कसा तरी निर्वाह करून स्टेशनावर पोहोचले व टिकिटाच्या भरतीच्या पैशाबद्दल आपली एक पिशवी स्टेशनमास्तराच्या जवळ गहाण ठेविली. बोल्टन शहरी मोठ्या शरीनें पावणेआठ वाजतां पोहोचले व आठ वाजतां व्याख्यान सुरू व्हावयाचे होते ह्मणून मोठ्या लगबगीनें बिऱ्हाडीं जाऊन कपडे बदलून व्याख्यानपीठावर भुकेनें व्याकूळ व थंडीनें काकडलेले असे दाखल झाले. व्याख्यानाची जागा संकुचित होती व प्रकाशही उज्वल नव्हता त्यामुळे सर्वच त्रास येण्यासारखा प्रकार होता. असे त्यांचे हाल होत असतांही एका प्रतिपक्षाकडील मनुष्यानें त्यांस असा दोष दिला कीं व्याख्यानावर विपुल द्रव्य मिळवून तुह्मी चैन करितां, त्याचे वाडलासाहेबांस फार नवल वाटलें.

याच सुमारास लाँकाशायर प्रांतांत व्यापारविषयक व धर्मविषयक व्याख्यानें देऊन त्यांनीं बरीच कीर्ति मिळविली. म्यान्चेस्टर व राकडेल व आजूबाजूच्या गांवांत त्यांस कधींच प्रत्यवाय झाला नाहीं; परंतु कोळशाच्या खाणींच्या प्रांतांतल लोकांनीं मात्र यांच्याशीं फार नियम व गर्हणीय अशा प्रकारचा व्यवहार केला. वायगन गांवचे लोक धर्म-

विषयक व्याख्यानकारांची फार तर उडवितात अशी प्रसिद्धि होती ह्मणून बाडलासाहेबांनी या गडावर हल्ला करून हा सर करण्याचा निश्चय केला. प्रथम दोन व्याख्यानांची जाहिरात दिली. व्याख्यानांचा विषय " इंग्लंडांतील स्त्रीपुरुषांस वायधलापासून काय उपयोग झाला " असा होता. पहिल्या दिवशीं प्रतिपक्षाकडील सर्व योद्धे हजर होते परंतु व्याख्यान श्रांतपणें शेवटास गेलें. दुसऱ्या दिवशीं जो प्रसंग घडला तो रानटी देशांतील लोकांस देखील कालिमा आणण्यासारखा होता. लोकांची मर्दी फार जनली. ज्यांचा प्रवेश होईना त्यांनीं इमारतच मोडण्याचा उपयोग चालविला. सर्व खिडक्यांचीं तावदानें फोडून टाकिलीं. व्याख्यानकार उभे राहिल्याबरोबर सीत्कारांची रेलचेल उडविली. सर्व जागा भरून गेली ह्मणून दारें लाविलीं तेव्हां बाहेरून लोक धक्रे माहू लागले. एक धर्मगुरु एका टोळीचा अग्रणी होऊन आंत प्रवेश मिळण्याविषयीं हुजत करूं लागला. दार उघडलें नाहीं तेव्हां दारावर सर्वांनीं मिळून हल्ला केला व दार उघडूं लागले. बाडला साहेबांनीं आपल्या अनुल बलानें सर्वांस मार्गें हटवून दार बंद केलें. इतक्यांत कांहीं मुलें फुटक्या तावदानांमधून आंत शिरलीं. कांहीं लोक हवा येण्यासाठीं झरोके होते ते फोडून त्या भगदाडांतून शिरले. कांहीं लोक घरावर चढून चुना व पाणी आंत ओतूं लागले. एका मनुष्यानें घराच्या अग्रभागीं एक भोंक पाडलें व त्यामधून आपला हात भोंसकून हातांत व्याख्यानाच्या जाहिरातीची एक प्रत फडकवूं लागला. इतक्यांत दिवाणखान्यांतील एका माणसाची तिकडे नजर गेली तेव्हां तो धावून ह्मणाला हें पहा भून आलें आहे. हें ऐकून सर्व मंडळी गोंधळून गेली. धार्मिक लोक होते ते व्याख्यानकारांस शिव्या देऊं लागले. कोणी त्याच्या तोंडावर धुकलें. कोणी त्याच्या पाठी-मार्गें जाऊन लपून त्यास माहू लागले. याप्रमाणें सभेचे विसर्जन झाल्यावर साहेब जेव्हां बाहेर आले तेव्हां सर्व लोक कर्कशआवाजानें त्यांच्यावर तोंड सोडूं लागले. अशा प्रसंगीं हे लोक आपला जीव घेण्यास ही मार्गें पुढें पहाणार नाहींत असें वाटून आश्रमांत परत न जातां परस्पर आगगाडीवर जाण्याचा त्यांनीं निश्चय केला; परंतु स्टेशनावर गेल्यावर त्यांस स्मरण झालें कीं ऐसे आश्रमांत गांठोड्यांत राहिले;

तेव्हां निरुपाय होऊन ते आश्रमांत सुखरूप परत आले. तेथील य-
जमानीण बाईस जेव्हां हे परत आल्याची बातमी समजली तेव्हां तिने
एकदम आश्रम सोडून जाण्याविषयी निश्चून सांगितलें. तिला अशी
भिती वाटली कीं हे गृहस्थ तिच्या आश्रमांत राहिले तर लोक आश्र-
मावर हल्ला करून इमारत पाडून टाकतील. रात्रीचा समय तेव्हां अशा
वेळेस कायद्याप्रमाणें आश्रमातून घालविण्याचा बाईस हक्क नाही हें
साहेबांनीं जाणून प्रत्युत्तर केलें नाही व स्वस्थ चित्तानें माडीवर जाऊन
निजले. त्या गांवच्या अधिकाऱ्यांनींही पूर्वी त्यांस अशी दहशत घातली
होती कीं जबरदस्तीनें व्याख्यान बंद करण्याचा यत्न करूं. तेव्हां
साहेबांनीं त्यांस निर्भीडपणें असें उत्तर केलें होतें कीं, " यत्न क-
रून पहा म्हणजे समजेल. " असो. याप्रमाणें हकीकत झाली अ-
सतांही साहेबांनीं याच गांवीं वारंवार येऊन व्याख्यान देण्याचा नि-
श्चय केला व त्यांच्या निश्चयाचें फलही त्यांस मिळालें. त्याच वायगन
गांवीं ते इतके लोकप्रिय झाले कीं तेथें कित्येक लोकांनीं त्यांच्या मताचा
समाज स्थापिला. याचें नांव दीर्घउद्योग !! याचें नांव सतत प्रयत्न !
निश्चयाचें बळ असल्यावर फळ प्राप्त झाल्याशिवाय रहात नाही.

विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ।

असाच प्रसंग गर्नसीवेटांत आला होता. तेथें यांच्या एका मतानु-
यायी गृहस्थानें विशिष्टमतविषयक अशीं पुस्तकें वांटलीं. याबद्दल
त्यांस बीस पाउंड दंड केला होता. त्याचा पक्ष घेण्याकरितां वाडला-
साहेब मुद्दाम आले. यांनीं तेथील अधिकाऱ्यांस त्यांच्या अन्याय्यरु-
त्याबद्दल प्रसिद्धपणें पत्रें लिहिलीं व गांवांत व्याख्यान देण्याचा बेत
केला. या ठिकाणीं जाहिराती लावण्याचें काम कोणी पतकरणार नाहीं
असें त्यांस पूर्वीच वाटलें होतें झणून त्यांनीं घरोघर जाहिराती आणल्या
होत्या परंतु त्या जागजागीं लावण्यास मनुष्य मिळेना तेव्हां स्वारीनें
स्वतः हातांत शिडी, सळीचा ड्या व कुंचली घेऊन तें काम केलें. व्या-
ख्यानाच्या वेळेस लोक मस्ती करूं लागले. प्रथम व्याख्यानगृहांत को-
णीच येईना व दारावर पैसे जमा करण्यास माणूस मिळेना तेव्हां लोकांस

फुकट घेण्याची सुरुवात केली, व लोकांची गर्दी जमली. व्याख्यान सुरू झाले व कांहीं वेळ सुरळीतपणे चालले; परंतु पुढे बाहेर फारच गोंगाट होऊं लागला तेव्हां श्रोतृजनास स्वस्थ वसण्यास सांगून साहेब बाहेर जाऊं लागले. कित्येकांस त्यांच्या जिवास धक्का पोचेल असें वाटल्यावरून त्यांनीं त्यांचा निषेध केला; परंतु बाडलासाहेबांनीं त्यांचें ऐकिलें नाहीं. बाहेर आल्याबरोबर लोक त्यांस दगड मारूं लागले. कित्येक लोकांच्या मनांत तर त्यांच्या नरडीचा घोट घ्यावा असें होतें परंतु त्यांची ती वीरश्री पाहून मंडळी घाबरली व त्यांचे विचार मनांतल्या मनांत राहिले. तेव्हां फिरून आंत जाऊन त्यांचें व्याख्यान निर्वधपणे शेवटास गेलें. दुसऱ्या एक दोन प्रसंगां याच स्थळीं लोकांनीं असेंच असभ्य वर्तन केलें व त्यांस समुद्रांत फेंकून देण्याचें भय घातलें परंतु केषळ बलगाणांच्या पलीकडे त्यांच्या हातून कांहीं झालें नाहीं.

यानंतर बाडलासाहेबांची स्वारी पश्चिम प्रांतांकडे वळली. डेव्हनपौट मुक्कामीं एका सार्वजनिक उद्यानांत यांचा भाषणसमारंभ झाला. भाषण सुरू झाल्याबरोबर पोलिसच्या अधिकाऱ्यानें मनाई केली तेव्हां व्याख्यान बंद झालें. दुसऱ्या दिवशीं शेजारचें एक शेत भाड्यानें घेऊन तेथें व्याख्यानसमारंभ करण्याचें ठरविलें. तेथेंही व्याख्यान सुरू झाल्याबरोबर पोलिसच्या अधिकाऱ्यानें त्यांस पकडलें व शेताबाहेर आल्याबरोबर सोडून दिलें; तेव्हां ते फिरून शेतांत जाऊन व्याख्यान देऊं लागले. तेव्हां फिरून त्यांस पकडून तुरुंगांत टाकिलें व जामिनावर सोडीनात. पुढे माजिस्ट्रेटापुढे खटला चालला. कसेंही करून शिक्षा टोकण्याचा माजिस्ट्रेटाचा कल होता. परंतु बाडलासाहेबांनीं आपलें कायद्याचें ज्ञान उत्तम प्रकारें दाखवून आपली सुटका करून घेतली. या खटल्यामुळे त्यांची फार वाहावा झाली व पुष्कळ लोकांनीं त्यांचा पक्ष स्वीकारला. नंतर यांनीं एक फारच चमत्कारिक युक्ति लढविली. गांवाजवळ एक नदी होती त्या नदीच्या प्रवाहावर गांवातील अधिकाऱ्यांचा अंमल नव्हता. या गोष्टीची पक्की चौकशी करून साहेबांनीं व्याख्यानाची जाहिरात प्रसिद्ध केली. लोकांची गर्दी फार जमली. पोलिसचे अधिकारी हरकत करण्यास सज्ज झाले. लष्करी लोकांची टोळीही तयार

ठेविली. आतां काय मौज होते हें पहाण्यास लोक फार उत्सुक झाले. पाऊस धो धो पडत होता तरी लोक जमतच हांते. इतक्यांत वाडला-साहेब नदीकडे वळले व एका होडींत बसून एक गलबत जवळच होतें तिकडे गेले. लोकांस या कृत्याचा कांहींच उमज पडेना, गलबत किनाऱ्या-पासून सुमारे तीन धाडे होतें. तेथें पोहोचल्यावर व्याख्यानास सुरुवात केली. श्रोतृसमाजास व्याख्यान स्पष्टपणें ऐकूं येत होतें परंतु पोलिसा-च्यानें व्याख्यान बंद करवेना. कारण कीं पाण्यामध्ये त्यांची हद्द नव्हती. तेव्हां त्यांचा फार हिरमोड झाला, व लोकांनींही त्यांची फार छी थू केली व वाडलासाहेबांची वाहवा केली.

वरील मासल्याचीच आणखी एकदोन उदाहरणें देऊन नंतर दु-सऱ्या गोष्टीकडे वळूं. एकदां स्काटलंड देशांत डॅफ्रिज मुक्कामीं व्याख्यान देण्यासाठीं वाडला साहेब गेले. जागेची वगैरे सर्व तजवीज यथास्थित लागली ; व सूत्र असा श्रोतृसमाज जमेल असा अजमास होता. सं-ध्याकाळ झाल्याबरोबर कामधंद्याचे तसेच रिकामटेकडे लोक रस्त्यांत जमा झाले, व संकेताप्रमाणें घंटा वाजल्याबरोबर सर्वजण साहेबांच्या पाठीमागून व्याख्यानगृहाकडे चालले. प्राचीन धर्ममताभिमानी लोकांनीं कांहीं हस्तपत्रकें काढिलीं होतीं, तीं वांटण्याचा सपाटा सुरू होता. हा सर्व जनसंमर्द गृहाच्या दाराशीं लोटला व साहेबांस प्रवेश मिळेना. शेवटीं मारामारी करून साहेब आंत शिरले ; परंतु दुराग्रही लोकांच्या अविरत आक्रोशामुळें व्याख्यान सुरू करतां येईना. भाषणास आरंभ केल्याबरो-बर आक्रोश गुरुतर होई. गृहाच्या बाजूनें खिडक्या वगैरे नव्हत्या तेव्हां मोठ्या दरवाजानेच आंत धोंडे फेंकण्याचा प्रकार सुरू झाला. परंतु मं-डळी मद्यपानानें तर झाली असल्यामुळें त्यांचा नेम फारसा साधत नसे ह्मणूनच दिव्यांचा बचाव झाला. पोलिसांच्या लोकांस अनुकूल करून घेतले होते तेव्हां अशा स्थितीचा प्रतीकार होण्याचा मार्ग राहिला नव्हता. असा प्रकार मध्यरात्रीपर्यंत चालला तेव्हां साहेबांस व्याख्यानाचा नाद सोडून बिऱ्हाडीं जावें असें वाटलें. त्यांच्या पक्षाची जी मंडळी बाहेर पडली त्यांची लत्ताप्रहारांनीं चांगली संभावना झाली व खुद्द साहेब बाहेर आले ह्मणजे प्राणहरणाचा प्रयोग त्यांच्यावर करण्याच्या तयारींत मंडळी

होती. अखेरीस एका गृहस्थास त्यांची दया येऊन त्यानें एका भुयारांतून त्यांस सुखरूप बाहेर नेले. बाहेर पडल्यावर मोठ्या रस्त्यानें गेलें असतां दीपप्रकाशाच्या योगानें लोक आपल्यास ओळखतील अशा धास्तीनें त्यांनीं नदीतीराचा मार्ग स्वीकारला; व संतप्त चित्तास आनन्द देणाऱ्या अशा मृदुपवनाचा उपभोग घेत व जलतरंगाचे मंजुल स्वर ऐकत निशीथसमय अतिकांत झाला असतांही जनसंमर्द मोडण्याची वाट पाहत बसले, व कांहीं कालानें आश्रमांत जाऊन त्यांनीं विश्रान्ति घेतली. ज्या शहरांत असा असभ्य व शिष्टसंप्रदायास विरुद्ध प्रकार घडला त्याच ठिकाणीं हल्लीं ' स्वतंत्र विचार ' मताचा फार प्रसार झालेला आहे व आधुनिक विचारांस पूर्ण आश्रय मिळत आहे.

बर्नले मुक्कामीं कांहीं निराळाच प्रकार झाला. भाषण सुरू झाल्यावर प्रतिपक्षाकडील एक गृहस्थ वादविवादासाठीं उभा राहिला. परंतु नेहमीच्या चालीप्रमाणें दहा मिनिटांत आपलें बोलणें आटवीना व दुसऱ्या कोणास बोलूं देईना. अध्यक्षच्या विनंतिस मान देईना. सेक्युलरिस्ट पक्षाच्या लोकांची निर्भर्त्सना करूं लागला व सर्व व्यवहार मनसोक्त करण्याविषयीं हट्टास पेटला. त्यास गप्प करण्याची दुसऱ्या कोणाची छाती होईना, तेव्हां ब्राडलासाहेबांनीं त्याच्या खांद्यास धरून जबरीनें त्यास खाली बसविलें. असें झाल्याबरोबर तत्पक्षीय लोक व्याख्यानपीठावर चढून मारहाण करूं लागले. दोन्ही पक्षांच्या लोकांमध्ये लढाई सुरू झाली. ब्राडला वगैरे मंडळीस खाली पाडून त्यांस लत्ताप्रहार केले. परंतु शेवटीं त्यांच्या पक्षाचाच जय झाला. तेव्हांपासून प्रतिपक्षाची चांगली खोड मोडली व फिरून प्रत्येकाय करण्याचें कोणी मनांत आणलें नाहीं.

हडसफील्ड मुक्कामीं तिसराच प्रकार झाला. ज्या गृहांत व्याख्यान व्हा. वयाचें होतें त्या गृहाच्या मालकास दहशत घालून त्याच्याकडून तें गृह बंद ठेवविलें व दारावर पोलिसाचा पहारा ठेविला. साहेब व त्यांचे अनुयायी दाराशीं जातात तों दार बंद. अनुयायिसमाज मोठाच जमला होता. दूरदूरच्या गांवाहून व्याख्यानाकरितां लोक आले होते. इतक्या समाजाची निराशा होणें श्रेयस्कर नाहीं असें जाणून साहेबांनीं दार जबरीनें

उघडलें. असें झाल्याबरोबर पोलिस जवळच होते त्यांनीं साहेबांस कैद केलें. माजिस्ट्रेटासमोर हजर रहाण्याचें कबूल केल्यावर त्यांची सुटका झाली. माजिस्ट्रेटासमोर खटल्याचा निकाल साहेबांच्या तर्फे झाला.

असे अनेकविध प्रसंग आले असतांही यांनीं धैर्य न सोडतां अंगीकृत व्रताचें आत्मनिरपेक्ष परिपालन केलें यापेक्षां त्यांच्या महत्त्वाची दुसरी काय साक्ष पाहिजे.

१८५५ सालीं ब्राडला साहेबांनीं आपल्या पंथाच्या प्रसारासाठीं विशेष परिश्रम सुरू केले हें वर सांगितलेंच आहे. धर्मविषयक पुस्तकें लिहिणें व व्याख्यान देणें यांवर त्यांनीं झोड उडविली. रविवारीं तीन व्याख्याने देणें म्हणजे एक साधारणच गोष्ट होऊन गेली होती. १८५८ सालीं त्यांनीं फारच परिश्रम केले. या वर्षीं लंडन सेक्युलर सोसाइटीचे ते अध्यक्ष झाले. रेव्हरंड ब्रुइन नांवाच्या गृहस्थाबरोबर त्यांनीं धर्मविषयक वादविवाद केला व त्यापासून त्यांच्या पंथास बरीच पुष्टि मिळाली. त्याच वर्षीं ' इन्व्हेस्टिगेटर ' नांवाचें वर्तमानपत्रही ते चालवूं लागले. परंतु हें पत्र फार दिवस टिकलें नाहीं. वर्गणीदार फार न मिळाल्याकारणानें याचा खर्च भागेना झणून १८५९ सालीं तें बंद करावें लागलें. या वर्षींही आपल्या मताच्या समर्थनार्थ त्यांनीं पुष्कळ विद्वान् लोकांशीं भवति न भवति केली. शेफील्ड मुक्कामीं एका गृहस्थाशीं वादविवाद झाला तेव्हां ब्राडला साहेबांचें अज्ञान व्यक्त करण्याकरितां त्यानें हिब्रुभाषेंत वाद चालविला; परंतु साहेबमहसुफांनीं त्याही भाषेंत आपली गति निदर्शनास आणिली व शत्रूचा पाडाव केला. १८६० सालीं आगपाडीला कांहीं अपघात झाला त्या वेळेस त्यांच्या जिवावरचा एक मोठा प्रसंग टळला. त्याच वेळेस हल्लीं सुप्रसिद्ध असलेले " न्याशनल रिफार्मर " नांवाचें पत्र, ज्याचें आधिपत्य पुष्कळ वर्षांपासून त्याजकडे आहे, सुरू करण्याची वाटाघाट झाली. तेव्हां ब्राडला साहेब व त्यांच्याच मताचे दुसरे एक अग्रणी जोसेफ बार्केर या दोघांस सहाधिकारित्व देण्यांत आलें. परंतु ही व्यवस्था श्रेयस्कर झाली नाहीं. दोघांनीं निम्में पत्र वांटून घेतलें व परस्परविरोधि असे लेख पत्रांत येऊं लागले. येथवरच मजल थांबली नाहीं. गालिप्रदानासही सुरुवात झाली. तेव्हां

ही व्यवस्था अजीबात बंद झाली व सर्व पत्र वाडला साहेबांच्या हातांत आले. १८६०-६१च्या सुमारास इटली देशांत गॉरिवाल्डीने देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं जो प्रचंड व्यूह रचिला होता त्याच्या साहाय्यार्थ वाडला साहेबांनीं ठिकठिकाणीं व्याख्याने देऊन वर्गणी जमा केली होती, त्याबद्दल गॉरिवाल्डीने त्यांचे आभार मानिले होते. या नंतर अनेकदां ते इटली देशांत राजकीय उलाढालीकरितां गेले होते. एका समयीं नेपल्स मुक्कामीं असतां त्यांकडे कांहीं महत्वाचे कागदपत्र आले होते. ही बातमी अधिकाऱ्यांस कळतांच त्यांनीं कागदपत्र जप्त करण्याचा यत्न चालविला. नेपल्स सोडून जहाजांत बसून दुसऱ्या एका मुक्कामीं ते गेले तेव्हां पोपमहाराजांची कांहीं मंडळी जहाजावर आली व यांनीं वाडला साहेबांचा शोध करून त्यांस असें कळविलें कीं ब्रिटिश कौन्सलास आपल्यास भेटण्याची इच्छा आहे. परंतु कांहीं तरी दगा आहे हें साहेबांनीं ताडलें व उतरण्याचें नाकारलें. उतरले असते तर रोमन कायद्यांची त्यांजवर अम्मलबजावणी झाली असती. युक्ति फसली असें पाहून त्या लोकांनीं त्यांच्या पेटीचा झाडा घेण्याचें मनांत आणिलें परंतु साहेबांनीं आपलें पिस्तुल हातीं घेतलें व सज्ज करून आपण पेटीवरच बसले. इतक्यांत जहाजावरचे एक अमेरिकन गृहस्थ त्यांच्या मदतीस आले तेव्हां ते लोक परतले.

१८५९ सालाच्या आरंभीं फ्रेंच सरकारच्या सूचनेवरून डाक्टर सायमन बर्नार्डि यांजवर राजद्रोहानिमित्त एक खटला सुरू झाला होता. त्या खटल्यांत वाडला साहेबांनीं आरोपिताचा पक्ष स्वीकारून त्यास योग्य मदत करण्यासाठीं फार परिश्रम घेतले. या त्यांच्या वर्तनामुळे फ्रेंच सरकारच्या डोळ्यांत हे फार खुपू लागले. यांच्या पाठीमागे फ्रेंच हेर नेहमीं असत. एके दिवशीं एका आश्रमांत हे बसले असतां तेथें या वर्गातील एक गृहस्थ गेला व झोंपेचें सांग घेऊन एका मेजावर पडला. वाडला साहेबांनीं त्यांस ओळखिलें व एक कागदाचा तुकडा पेटवून त्यांनीं त्याच्या नाकाशीं धरिला; तेव्हां तो धडपडत उठून कांहीं एक भाषण न करितां आश्रमांतून निघून गेला. या खटल्यांतील आरोपी अखेरीस दोषमुक्त झाला.

न्यायपरिपदांसमोर येणाऱ्या लोकांनीं शपथपूर्वकच जबाबी दिली पाहिजे या विषयाबद्दल वाटाघाट प्रसंगविशेषीं करण्यांत येत असे; परंतु याबद्दल कांहीं तरी निश्चय व्हावा अशाबद्दल बाडला साहेबांनीं फार सटपट केली. १८६० सालीं एका नास्तिक बाईनें कांहीं कारणावरून फिर्याद केली होती त्यावेळेस तिचा ईश्वरावर भरोसा नाही येवढ्याच मुद्यावरून तिची तक्रार न्यायाधिकाऱ्यांनीं चालू दिली नाही. याचप्रमाणें याच मुद्यावरून बाडला साहेबांच्याही विरुद्ध एका सटल्यांत निकाल झाला; तेव्हां साहेबांनीं या विषयासंबंधी बरीच भवति न भवति चालविली; परंतु त्यांस तेव्हां यश आलें नाही. तथापि त्यांनीं या विषयाचा पिच्छा सोडला नाही; व पुढें कांहीं वर्षांनीं यासंबंधीं एक स्पष्ट कायदा करण्यांत आला त्यामुळे सर्व प्रकारची गैरसोय दूर झाली.

१८६३ च्या अखेरीस बाडला साहेबांची प्रकृति नीट नसल्यामुळे त्यांस “ न्यायनल रिफार्मर ” पत्राचें आधिपत्य कांहीं दिवसपर्यंत सोडावें लागलें. याच सुमारास अमेरिकेंतील लढाई सुरू झाली. त्या प्रसंगीं व्याख्यानें बगैरे देऊन त्यांनीं फार मदत केली; व लढाईमुळे लांकाशायर प्रांतांतील काप्साच्या गिरणांतील लोकांस जें दैन्य प्राप्त झालें त्याच्या परिहारार्थ कांहीं व्याख्यानांचें उत्पन्न त्यांनीं दिलें. १८६६ सालीं ट्राफलगारस्केअर व हाईडपार्क या ठिकाणीं बहुजनसमाजांत त्यांनीं व्याख्यानें दिलीं. त्या दोन्ही स्थळां पोलिसांकडून बरीच हरकत झाली, तथापि मोठ्या नेटानें यांनीं काम चालविलें व अशा ठिकाणीं जमण्याचा आपला हक्क कायम केला. याच सुमारास आयर्लंडांत प्रजासत्तात्मक राज्य स्थापन करण्याबद्दल सटपट सुरू झाली होती. या प्रकरणांत जे अमेसर होते त्यांनीं एक जाहीरनाम्याचा मसुदा बाडला साहेबांस दाखविला, व त्यांनीं त्यांत कांहीं फेरफार सुचविले; परंतु हे सर्व प्रकरण यांनींच उपस्थित केलें अशाबद्दलचा सरकारास बहिम येऊन त्यांनीं त्यांजवर अप्रत्यक्ष रीतीनें पहारा ठेविला, परंतु त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालें नाही. अशा स्थितींत हे साहेब बिलकुल डगमगले नाहींत. तद्विषयक लेख लिहिण्याचा व व्याख्यानें देण्याचा

क्रम त्यांनीं जारी ठेविला. एका लेखासंबंधानें ग्लॉडस्टन साहेबांकडून अभिनन्दनप्रदर्शक अशी एक पत्रिका यांस आली होती.

या व दुसऱ्या कांहीं प्रकरणांमुळे सरकारचा जो रोप चांजवर झाला त्याचें निदर्शन लवकरच मिळालें. “ न्याशनल रिफार्मर ” हें पत्र निघाल्यास आठ वर्षांवर होऊन गेलीं होती. इतक्या वर्षांत हें पत्र प्रसिद्ध होण्याबद्दल व त्यांत येणाऱ्या मजकुराबद्दल कोणत्याच प्रकारची शर्त ठेविली नव्हती. परंतु या वर्षीं एका जुन्या कायद्याच्या अन्वये सरकाराकडून ब्राडला साहेबांस अशी ताकीद देण्यांत आली कीं सदरहू पत्रांत निन्दाविषयक किंवा प्रजासंक्षोभजनक असे लेख न येण्याविषयी चार हजारांचा जामीन दिला पाहिजे. परंतु ही गोष्ट आपणास कबूल नाहीं व अखेरपर्यंत हिची शहानिशा करण्यास आपण कबूल आहों असा साहेबांनीं जबाब दिला. त्याचें धैर्य कसोटीला लावण्यासारखाच दुर्धर प्रसंग हा होता. सरकारचा सजिना मामूर पण ब्राडलासाहेबांच्या पोतडींत अर्थाचा पूर्ण अभाव. सरकारास न्यायनिपुण व वाक्पटु अशा नैय्यायिकांची मदत पण ब्राडलासाहेब मुद्राराक्षसांतील “ बुद्धिस्तु-मागान्मम ” या चाणक्याच्या भाषणाप्रमाणें केवळ आपल्या बुद्धिविभवावर हवाला देऊन दंड थोपटून उभे राहिलेले. अशा स्थितींत सटला उपस्थित होऊन बरेच दिवस लांबला. ब्राडला साहेबांनीं आपलें कायद्याचें ज्ञान किती कुशाग्र आहे हें वारंवार दाखविलें. स्नेही मंडळींनींही त्यांस भिन्न भिन्न उपायांनीं मदत केली. कांहींनीं वर्गणी करून पैसे जमा केले; कांहींनीं लेख लिहून जनतेचें मत त्यांना अनुकूल करण्याचा यत्न केला; कांहींनीं पार्लमेंटांत याबद्दल चर्चा सुरू केली. अखेरीस सरकारचा पराभव व ब्राडला साहेबांचा जय झाला व ज्या कायद्याच्या अन्वये हा सटला उपस्थित झाला तो कायदाही मागाहून रद्द करण्यांत आला. या एकंदर प्रकरणाच्या योगानें वर्तमानपत्रांची स्वतंत्रता पूर्णपणें अनियंत्रित झाली, व या गोष्टीमुळे ब्राडला साहेब विशेष लोकप्रिय झाले. या दीर्घ प्रयत्नाबद्दल जॉन स्टुअर्ट मिल यांनीं ब्राडला साहेबांची फारच तारीफ केली. हा सटला सुरू असतांच या साहेबांनीं नार्थाम्प्टन शहराच्या तर्फे पार्लमेंटांत आपली निवडणूक होण्याबद्दल सटपट सुरू केली. परंतु या प्रसंगीं त्यांस यश आलें नाहीं. परंतु निवडणुकीच्या

बेळेंस जो सर्व प्रकार झाला त्याच्या योगानें त्यांस पुढें उद्योग सुरू ठेवण्यास उमेद आली.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें जरी सर्व बाबतींत बाडला साहेबांस यश आलें तथापि त्यांजवर ऋणाचें ओझें जबरदस्त पडलें. या भारापासून निर्मुक्त होण्याच्या इराद्यानें त्यांनीं आपल्या खर्चांत काटकसर करण्याचा निश्चय केला. या समयां त्यांचें वार्षिक उत्पन्न दहा हजार रुपयांचें होतें. तेव्हां खर्चांत काटकसर करून कर्ज फेडून टाकावें असें त्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं गरीबीच्या रीतीनें रहाण्याची सुरुवात केली; तथापि त्यांचें स्वाभाविक औदार्य कायम होतें. एक वेळ एका धर्मगुरूनें यांच्या बायकामुलासंबंधानें काहीं नालस्तीचा मजकूर प्रसिद्ध केला होता. तेव्हां बाडलासाहेबांनीं त्यावर फिर्याद केली व लिहिलेला लेख परत घ्यावयास लाविलें. शिवाय नुकसानीबद्दल त्यांस एक हजार रुपये मिळाले होते. या रकमेतून खर्च वजा करून बाकीचे पैसे साहेबांनीं धर्मार्थ खर्च केले.

अशा गरीब स्थितींत रहात असतां १८७० सालाच्या सप्टेंबर महिन्यांत एक फ्रेंच बाई बाडला साहेबांच्या भेटीस आली. या बाईचा व साहेबांचा पूर्वीचा परिचय नव्हता. परंतु बाडला साहेबांची जनहिताविषयीची आस्था विश्रुत होतीच, तेव्हां अशा पुरुषाच्या साहाय्यानें तेव्हां चालू असलेल्या लढाईमुळें दुःस्थितीप्रत पांचलेल्या फ्रेंच लोकांचा उद्धार होईल असें तिला वाटल्यावरून ती यांच्या भेटीस आली होती. तिच्या भाषणानें साहेबांस फारच स्फूर्ति उत्पन्न झाली व नानास्थलीं सभा भरवून त्या विषयाचा ऊहापोह करण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. या सर्व उद्योगाचा अपेक्षित परिणाम झाला. खुद्द ग्लाड्स्टन साहेब वर निर्दिष्ट केलेल्या बाईची भेट घेण्यास गेले. नंतर फ्रान्स देशांतून कांहीं राजकारणी पुरुष येऊन त्यांजबरोबर कांहीं बोलणेंही झालें; परंतु या गृहस्थांच्या चुकीमुळें व्हावा तसा फायदा झाला नाहीं. बाडला साहेबांनीं केलेल्या परिश्रमाबद्दल फ्रेंच सरकारानें त्यांचे आभार मानिले होते. १८७१ सालीं फ्रान्समध्ये जे दोनपक्ष झाले होते त्यांमध्ये मध्यस्थी करण्याकरितां बाडला साहेब फ्रान्सदेशांत गेले होते; परंतु कांले मुक्का-

मीच त्यांस प्रतिबंध करण्यांत आला होता, व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून हुकूम आल्यावर त्यांची सुटका झाली. परंतु त्यांस परत यावे लागले. फिरून कांहीं माहिऱ्यांनीं बाडला साहेब पारिस मुकामी जाण्याकरितां निघाले होते परंतु त्यांस फिरून केवळ गैरसमजामुळे प्रतिबंध करण्यांत आला होता व दोन दिवस त्यांस कारागृहवास भोगावा लागला. सुटका झाल्यावर त्यांस पारिस शहरीं जातां आले व नंतर केव्हांही त्यांस हरकत झाली नाही.

१८७१-७२ सालीं बाडला साहेबांनीं आपल्या पंथाचा प्रसार करण्यासाठीं फार उद्योग केला. प्रतिपक्षाकडील लोकांशीं वादविवाद करून, विविध लेख लिहून व नानास्थलीं निबंध वाचून व व्याख्याने देऊन त्यांनीं आपल्या पक्षाचें चांगलें समर्थन केलें. राजकीय विषयांतही त्यांचा उद्योग सुरू होताच. ब्रन्सविक नांवाचें जें हल्लींचें राजघराणें आहे त्या घराण्याचा वंशपरंपरेचा गादीवर हक्क नसून तो हक्क केषळ लोकांच्या खुषीवर अवलंबून आहे असें यांनीं प्रतिपादन केलें. मोठमोठ्या व नामांकित ठिकाणीं त्यांनीं जाहिरव्याख्याने दिलीं. शिषाय प्रिन्स आफ वेल्स हे दुसऱ्यांतून निभावल्यावर त्यांजविषयीं अभिनंदनप्रदर्शक असे जे लोकांनीं उद्गार काढिले ते बाजवीपेक्षां फाजील होते हें दाखविण्यासाठींही त्यांनीं सभा भरविल्या होत्या. या योगानें त्यांनीं जनपदपक्षपातित्व व राजवंशविरोध प्रकट केला. त्याचप्रमाणें प्रिन्स आर्थर यांस कांहीं जास्त नेमणूक करण्यांत आली होती तेव्हां कांहीं लोकांनीं विरुद्ध मत प्रदर्शित करण्यासाठीं हाईडपार्क येथें सभा भरविण्याचा बेत केला होता, परंतु सरकारतर्फें हरकत करण्यांत आली होती. ही गोष्ट बाडला साहेबांस कळतांच त्यांनीं स्वतःच्या सहीची एक जाहिरात प्रसिद्ध केली. तेव्हां सरकारांनीं त्यांस लेखी ताकीद दिली व सभा जबरीनें बंद करण्याची तयारी ठेविली. साहेबांनीं सरकारी अधिकाऱ्यांस लिहून पाठविलें कीं अशा प्रकारचा प्रतिबन्ध गैरकायदेशीर आहे, व प्रतिबन्ध केल्यास त्याचें निवारण करण्यांत येईल. असा बाणीचा प्रसंग पाहून सरकार घाबरले व सभेच्या पूर्वीं अर्धा तास प्रतिबंध न करण्याविषयीं त्यांनीं हुकूम सोडले. याचप्रमाणें दुसऱ्याही कांहीं प्रसंगीं यांनीं नेट धरून सरकारास मार्गें हटविलें.

फ्रांको-जर्मन लढाई आटपल्यानंतर प्रजासत्ताक राज्य स्थापन करण्याविषयी इंग्लंड देशांत बरीच हालचाल सुरू झाली. सर चार्लस डिल्क-सारख्या नामांकित गृहस्थांनी तदनुकूल अभिप्राय प्रकट केल्यामुळे त्या चळवळीस विशेष पुष्टि मिळाली. नानाविध नवीन संस्था आविर्भूत झाल्या व लोकसत्तेचा ध्वज त्यांनी उभारला. अखेरीस १८७३ सालीं मे महिन्यांत बर्मिंगम मुक्कामीं एक परिषद् भरली. तिच्यामध्ये लंडन शहरांतील आठ समाजांकडून व प्रांतांतील चाळीस शहरांतून प्रतिनिधि आले होते. शिवाय ज्या समाजांस प्रतिनिधि पाठविण्याची सवड नव्हती त्यांनी पत्रद्वारा आपली संमति प्रदर्शित केली होती. परिषदेचे काम चांगल्या रीतीने तडीस गेलें. प्रजासत्ताक राज्याच्या मुख्य तत्वांस अनुरूप असे ठराव पसंत होऊन एक मुख्य समाज स्थापण्यांत आला. या ठरावांत एक ठराव असा होता कीं प्रजासत्ताक राज्य स्थापन करण्यासाठीं स्पेन देशांत चालू असलेली स्रटपट या परिषदेस पूर्ण संमत आहे व ब्रिटिश सरकारांनीं या बाबतींत प्रदर्शित केलेली असंमति दूषणाई आहे. याच ठरावांत परिषदेच्या वतीनें स्पेन देशांत वाडला साहेबांस पाठविण्याचा निश्चय केला होता. वाडला साहेबांनीं हें काम मोठ्या हौशीनें पत्करिलें. माड्रिड मुक्कामीं जात असतां वाटेनें राजपक्षीय लोकांनीं त्यांचे बरेच हाल केले. परंतु धैर्याचें अवलंबन करून त्यांनीं तसाच मार्ग क्रमिला व सुखरूप उद्दिष्ट स्थानीं जाऊन पोंचल्याबरोबर तेथील प्रजापक्षीय धुरीणांची त्यांनीं गांठ घेतली. त्यांचें स्वागत फारच उत्तम रीतीनें करण्यांत आलें. त्यांस एक मेजवानी देण्यांत आली होती. मेजवानीच्या वेळीं जीं भाषणें झालीं त्यांत वाडला साहेबांची फार स्तुति झाली, व साहेबांचें प्रतिभाषण अभ्यागत जनांनीं मोठ्या उत्सुकतेनें व कौतुकानें ऐकिलें. मेजवानी तमाम झाल्यावर सर्व मंडळी साहेबांस त्यांच्या आश्रमापर्यंत पोंचवावयास आली. रथ्यांमध्ये असंख्य जनसमाज जमला, व मध्य रात्रीपासून तो प्रभातसमय होई तोपर्यंत दर्शनोत्सुक व श्रवणोत्सुक असा जनसंमर्द आश्रमाभोंवतीं तटस्थ उभा होता. गायन व वादन यांच्या योगानें कांहीं मंडळी मनोरंजन करण्यांत व्यापृत होती. अखेरीस फार आमह पडल्यावरून वाडला

साहेबांनी आपल्या आश्रमातील सज्जावर येऊन लोकांस दर्शन दिले व कांहीं शब्द बोलून त्यांचे कर्ण तृप्त केले. अरुणोदय झाल्यावर जनौघ विरल होत चालला. त्या दिवशी साहेबांनी सुमारे हजार लोकांशी हस्तस्पर्श केला असेल. नानाविध सभांकडून त्यांस मानपत्र देण्यांत आली व सर्व प्रसिद्ध लोकांच्या भेटी झाल्या. आल्या रस्त्याने परत जाणे सुखावह होणार नाही असा तद्देशीय जनांचा अभिप्राय पहल्यावरून वाडला साहेब नौकेमधून परत गेले. या सर्व प्रवासासंबंधाने एक चमत्कारिक गोष्ट अशी आहे कीं एतत्संबंधी सर्व वृत्तांत आंग्ल वर्तमानपत्रांत सविस्तर न येतां न्यूयार्क हेरल्ड नांवाच्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाला.

याप्रमाणे देशांतरीं व स्वदेशीं कीर्ति मिळाली. परंतु कर्जाची फेड करण्यापुरते पैसे जमा होईनात. व्याख्याने देऊन व लेख लिहून त्यांस अर्थप्राप्ति बरीच होत असे; परंतु मुद्दल रकमेवरील व्याज जबर असल्या कारणाने लोकर ऋणमुक्त होण्याचा त्यांस संभव दिसेना. अमेरिकेंत यांचे नांव विश्रुत झाले होते व पुष्कळ समाजांकडून यांस तेथे जाऊन व्याख्याने देण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली होती. द्रव्यप्राप्तीची ही संधि चांगली आहे असे जाणून साहेबांनी अमेरिकेंत जाण्याचा निश्चय केला. जाण्यापूर्वी त्यांस एक मोठी मेजवानी देण्यांत आली. त्यासमर्थी निरनिराळ्या प्रांतातून त्यांच्या भतानुयायिमंडळीच्या तर्फेने प्रतिनिधि आले होते. त्यांकडून साहेबांस मानपत्रे देण्यांत आलीं. त्या वेळच्या लोकांच्या उद्गारावरून आपल्यावर स्वपक्षीय लोकांचा किती लोभ व भरंवसा आहे याचा प्रत्यय साहेबांस आला.

१८७३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत न्यूयार्क येथे जाण्याकरितां वाडला साहेब निघाले. तेथे पाचल्याबरोबर त्यांचे उत्तम प्रकारे स्वागत झाले. यांचे नांव ऐकिल्याबरोबर कस्टमच्या चौकीदाराने काडीमात्र हरकत न घेतां त्यांचे सामान जाऊ दिले. ते तेथे एका उच्च प्रतीच्या पधिका-श्रमांत जाऊन उतरले व कपडे बदलून त्यांनी थोडा उपहार केला नाही तोच वर्तमानपत्रांचे गुमास्ते त्यांच्या भेटीसाठीं हजर झाले. दुसऱ्या दिवशीं सर्व पत्रांतून सविस्तर असे लेख लिहिण्यांत आले व एका पत्रांत

‘ चार्लस ब्राडला-इंग्लंडचे भावी प्रेसिडेन्ट ’ असा शिरोलेख लिहिण्यांत आला होता. ज्याप्रमाणें कांहीं वर्तमानपत्रांनीं साहेबांची स्तुति केली त्याचप्रमाणें कांहीं धर्मविषयक पत्रांनीं त्यांची अत्यंत निर्भत्सना केली, परंतु या त्यांच्या कृतीस फारसें यश आलें नाहीं. त्यांस नानाविध संस्थांकडून आमंत्रणें आलीं. परंतु या खेपेस त्यांस व्हावा तसा फायदा झाला नाहीं. कांहीं कारणामुळें या वेळेस अमेरिकेंतील लोकांचीं मनें स्वस्थ नव्हतीं, व क्वान्सस मुक्कामीं यांस बरीच दुखापत झाली त्यामुळें त्यांच्या उद्योगास हरकत आली. तब्येत दुरुस्त झाल्यानंतर पुष्कळ ठिकाणीं व्याख्यानें देण्याचे त्यांनीं वायदे केले होते, परंतु इतक्यांत पार्लमेंट बरसास्त झाल्याचें वर्तमान त्यांच्या कानावर आलें तेव्हां ते एकदम आपली सभेत योजना व्हावी या सटपटीसाठीं परत फिरले. परंतु ते येण्याच्या अगोदरच निषडणुकीचा निकाल झाला होता. ब्राडला साहेबांच्या पश्चात् त्यांच्या लेहीमंडळीनें बरीच धामधूम केली. परंतु त्यांस यश आलें नाहीं. तेव्हां दोहींकडून साहेबांची फसगत झाली. तिकडे जे वायदे मोडावे लागले त्यांचद्वल नुकसान भरून द्यावें लागलें आणि इकडेही उद्दिष्ट कार्य सिद्धीस गेलें नाहीं. तथापि या एका खेपेमुळें त्यांस दहा हजार रुपये कर्ज फेडतां आलें. त्यांस दर व्याख्यानास तीनशेंपासून पांचशें रुपये मिळत. कांहीं महिन्यांनंतर फिरून अमेरिकेस जाण्याचा ब्राडला साहेबांनीं वेत केला, व जाण्यापूर्वीच व्याख्यानांचे दिवस नेमून ठेविले. परंतु नेमलेल्या वेळीं त्यांस जातां आलें नाहीं. त्याच सुमारास पार्लमेंटांत जागा झाली झाली होती म्हणून ते राहिले. परंतु याही प्रसंगीं त्यांची योजना झाली नाहीं. तेव्हां ते अमेरिकेस गेले. या खेपेस त्यांची संभावना मनोप्रमाणें झाली. व्याख्यानांचे असंख्य प्रसंग झाले व लोकांत वहावाही विशेष झाली. मात्र प्रवासांत हाल फार झाले. बाटेनें नानातऱ्हेचे अपवात होऊन मोठे जिवावरचे प्रसंग आले. कधीं बर्फ पडल्यामुळें गाडीचा इतका खोळंबा होई कीं श्रोतृजन कंटाळून परत जात व व्याख्यानकार मागून येत असत. आठ आठ दिवसांत दोन दिवसांवर निद्रा घेण्यास सवड मिळूं नये असेंही कधीं कधीं होई.

एकंदरीने त्यांची बरीच त्रेधा झाली; व जरी ते जात्या मोठे कंटक व शरीराने मजबूत होते तरी त्यांस फार थकवा आला व विश्रांति घेण्याची फार उत्सुकता झाली ह्मणून ते परत आपल्या देशीं आले.

१८७५ सालीं पावसाळ्यांत ब्राडलासाहेब फिरून अमेरिकेस गेले. परंतु या खेपेस त्यांच्या नास्तिकमतावद्दल कांहीं लोकांनीं त्यांची बरीच निंदा केली व एकंदर लोकांचा ग्रह त्यांच्याविरुद्ध करण्याचा यत्न केला. तथापि या खटपटीपासून ब्राडला साहेबांचें फारसें नुकसान झालें नाहीं. कारण कीं त्यांचीं धर्माविषयक मते अगोदरच जाहीर झालीं होती. तेव्हां या दोषैकट्टक मंडळीच्या प्रतिकूल आचरणानें त्यांची हानि झाली नाहीं. दोनचार प्रसंगीं मोठमोठ्या धर्मगुरूंनीं मोठ्या उदार मनानें यांस चांगला आश्रय दिला. परंतु या खेपेस ब्राडला साहेबांची प्रकृति एकाएकी बिघडल्यामुळें त्यांचे सर्व विचार जेथल्या तेथे राहिले. त्यांस सान्निपातिक विकाराची भावना झाली व त्यांच्या जीविताचाही संशय उत्पन्न झाला. परंतु न्यूयार्क येथील लोकांनीं त्यांची चांगली शुश्रूषा केली, त्यामुळें ते दुसऱ्यांतून पार पडले. परंतु उद्दिष्ट व्याख्यानक्रम फिरून सुरू करण्याची त्यांच्या अंगीं ताकत नव्हती ह्मणून सुमार दहा संस्थानांमध्ये व्याख्यान देण्याचे केलेले करार त्यांस मोडावे लागले व यामुळें त्यांचें सुमार पंधरा हजार रुपयांचें नुकसान झालें. लंडनास परत आल्यावर सेक्युलर सोसाइटीच्या मंडळीनें त्यांच्या सन्मानार्थ एक मोठा समारंभ केला व वर्गणी करून त्यास दोन हजार रुपयांची थैली नजर केली.

याच सुमारास मिसेस बेझांट यांशीं यांचा परिचय झाला. या बाईचा विवाह रेव्हरंड फ्रॉक बेझांट नांवाच्या एका धर्माचार्याशीं झाला होता, व बाईच्या वशिल्यानंच त्यांच्या यजमानांस धर्माध्यक्षाची जागा मिळाली होती. धर्मग्रंथांचें अवलोकन करण्याचा या बाईस मोठा नाद होता, व हें अवलोकन मोठ्या बारकाईनें त्या करीत असत तेव्हां कांहीं विसंगत गोष्टी त्यांच्या दृग्गोचर झाल्या व त्यांच्या श्रद्धेस धक्का पोहोंचला. यजमानांचा तर धंदा धर्मोपदेश करण्याचा व यांची तर त्या धर्माबरील श्रद्धा शिथिल होत चालली तेव्हां त्यांस मोठी

पंचाईत येऊन पडली. परंतु अविमृश्यकारित्वाचा दोष आपल्यावर येऊं नये ह्मणून त्यांनीं सर्व मतांच्या धर्मग्रंथांचें सूक्ष्म दृष्टीनें परिशीलन आरंभिलें. ग्रीक, रोमन, ऑग्लिकन व ल्यूथरन या पंथांतिल भेद काय हें समजण्या करितां त्यांनीं पुष्कळ ग्रंथ चाळले. प्राचीन पंथांचीही माहिती त्यांनीं मिळविली. महम्मदीय, बौद्ध व हिंदु धर्मांच्या तत्वांविषयीही त्यांनीं शोध केला. त्याचप्रमाणें डार्विन, जॉन स्टुअर्ट मिल वगैरे प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ विद्वानांचे ग्रंथ त्यांनीं पाहिले. परंतु या सर्व परिश्रमामुळें त्यांची श्रद्धा दृढ न होतां शिथिल होत चालली. तेव्हां परंपरागत धर्मावर विश्वास ठेवणाऱ्या अशा गृहस्थाशीं त्यांचा निभाव कसा लागावा ! असेरीस १८७३ सालीं कायदेशीर लेख तयार करून त्या अन्वये ह्रीं स्त्रीपुरुषे विभक्त झालीं. याप्रमाणें या बाईस अल्प-वयांतच केवळ सत्याचें अवलंबन व मिथ्यावादाचा द्वेष यांमुळें आप्त बंधुजनांचा स्नेह तोडावा लागला, ऐहिक सुखास पराङ्मुख व्हावें लागलें, व पोटाशीं तान्हें बाळ घेऊन क्षुधाकुल व शीतार्त असें भटकावें लागलें. अशा स्थितींत टामस स्कॉट नांवाच्या एका गृहस्थानें त्यांस हस्तावलंब दिला. त्यांनीं यांस कांहीं लेख लिहावयास सांगून त्याचद्वल पैसे द्यावे, व एरव्हींही त्यांचा समाचार घ्यावा. पुढें पुढें या बाईंनीं केलेले नास्तिक मतप्रतिपादक ग्रंथही छापण्याचें त्यांनीं पत्करिलें. याप्रमाणें या बाईंनीं आपला चरितार्थ चालविला. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत पोटांत अन्न नसतांही ब्रिटिश म्यूझिअममध्ये वसून यांनीं पुस्तकाबलोकन करावें व संध्याकाळीं स्कॉट साहेबांकडे जाऊन बसावें. या साहेबांच्या कळकळीमुळें व त्यांच्या उत्साहप्रेरक भाषणानें या बाईंच्या सर्व श्रमांचा परिहार होई व त्यांस अविरतउद्योग करून स्वमतप्रतिष्ठापनाविषयी उत्सुकता प्राप्त होई. एक दिवस ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी कांहीं लेख लिहीत असतां “न्याशनल रिफार्मर” पत्राचा एक अंक त्यांच्या पहाण्यांत आला. या अंकांत “स्वतन्त्र विचार” मताच्या अनुयायिंमडळीस “न्याशनल सेक्युलर सोसाइटी” नांवाच्या समाजाचे सभासद होण्याविषयी निमंत्रण होतें. तेव्हां सभासद होण्याचें बाईंच्या मनांत आलें. परंतु सभासद होण्यापूर्वी

त्यांनीं समाजाच्या अध्यक्षांस पत्र लिहून विचारिलें कीं सभासद होणाऱ्यास आपण अनीश्वरवादी आहों अशी प्रतिज्ञा करावी लागते किंवा काय ? तेव्हां या विषयाचें विवेचन करण्यासाठीं यांची व बाडला साहेबांची प्रथमच मुलाकात झाली तेव्हां साहेबांस बाईंच्या विद्वत्तेचें व बुद्धिमत्तेचें फारच नवल वाटले; व पुढें थोड्याच दिवसांनीं त्यांस या बाईंचें एक भाषण ऐकण्याचा प्रसंग आला तेव्हां तर त्यांच्या विषयीं साहेबांचा ग्रह फारच अनुकूल झाला. तेव्हां त्यांनीं यांस “ न्याशनल रिफार्मर ” पत्रांत लेख लिहिण्याविषयीं विनंति केली व त्यांच्या पूर्व प्रस्तुत उद्योगास प्रत्युत्पाय न यावा ह्मणून ‘एजाक्स’ या सहीनें लेख लिहिण्यास त्यांस सांगितलें. बाडला साहेब अमेरिकेंत असतांना बेझांट बाईंनीं स्वदस्तूरचे लेख लिहिण्याचा व व्याख्यानें देण्याचा उपक्रम केला. परंतु या गोष्टीमुळें त्यांच्या यजमानांस फार राग आला. नवरा घायको विभक्त झालीं तेव्हां असा करार झाला होता कीं त्यांची लहान मुलगी आईजवळ असावी व तिनें वर्षातून एक महिना बापाजवळ रहाण्यास जावें. याप्रमाणें बहिषाट सुरू होती. परंतु हा क्रम अबाधित चालला नाहीं. एका प्रसंगीं मुलगी आपल्या घरीं आली असतां बापानें तीस परत पाठविली नाहीं. त्यामुळें तंटा उपस्थित झाला व सरकारदरवार करण्याची पाळी आली. तेव्हां बाडला साहेबांनीं हरवक्त बाईंस चांगली सल्ला मसलत दिली. त्यामुळें दोघांचा संबंध विशेष निकट झाला. परंतु या शिवाय दुसरा एक प्रकार झाला त्यामुळें त्यांचा स्नेह अगदीं दृढ झाला. तो प्रकार असाः—

डाक्टर नाल्टन या नांवाच्या एका अमेरिकन चिकित्सकानें “ फ्रूट्स ऑफ फिलासफी ” नामक एक लहानसा ग्रंथ लिहून अमेरिकेंत प्रसिद्ध केला. तेथें तो ग्रंथ फार लोकप्रिय होऊन त्याच्या लाखां प्रति खपल्या. १७९८ सालीं रेव्हरंड माल्थस या नांवाच्या गृहस्थानें ‘लोकसंख्येच्या वृद्धीचे नियम’ या विषयावर एक लेख लिहिला होता. हे गृहस्थ अर्थशास्त्रांत फार प्रवीण होते. त्यांच्या लेखाचें मुख्य धोरण असें होतें कीं लोकसंख्या नेहमीं भूमितिश्रेढीनें वाढत असते व उपजीविकेची साधनें गणितश्रेढीनें वाढत असतात. लोकसंख्येस प्रतिबंधक असे

दोन कारणसमवाय त्यांनीं गणिले. (१) प्रत्यक्ष व (२) अप्रत्यक्ष. प्रत्यक्ष कारणसमवायांत हरत=हेनें घडत असलेल्या मृत्यूंचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ लढाया, दुष्काळ, रोगराई, उपासमार, बालहत्या, खून, मारामारी इत्यादि गुन्हे, या सर्वांपासून होत असलेल्या मृत्यूंच्या योगानें लोकसंख्या कमी होते. अप्रत्यक्ष कारणसमवायांत प्रजोत्पत्ति न होऊं देण्याविषयीं जे उपाय योजावयाचे त्यांचा समावेश होतो; उदाहरणार्थ उशीरां लग्न करणे, स्त्रिंहीं संबंध करण्याविषयीं विवेक राखणे वगैरे. डाक्टर नाल्टन यांनीं आपल्या पुस्तकांत या दुसऱ्या वर्गांत येण्याजोगे कांहीं उपाय सुचविले होते. ह्मणजे विवाहित स्त्रीपुरुषांचा संबंध झाला असतांही गर्भ न रहावा अशा विषयीं कांहीं औषधोपचार त्यांनीं सांगितले होते. हें पुस्तक १८३३ सालीं प्रथम इंग्लंड देशांत प्रसिद्ध झालें व ४० वर्षेपर्यंत त्या पुस्तकाविषयीं कोणीच हरकत घेतली नाहीं. १८७५ सालीं या पुस्तकाची नवी आवृत्ति चार्ल्स वाट्स यानें काढिली. १८७६ सालीं ब्रिस्टल मुकामां एका मनुष्याजवळ कांहीं अप्रशस्त लेख सांपडल्यावरून त्यास शिक्षा झाली. त्या लेखांमध्ये डॉक्टर नाल्टन यांच्या पुस्तकाच्या प्रती होत्या तेव्हां या पुस्तकाकडे अधिकाऱ्यांचें लक्ष गेलें व त्यांनीं तें प्रसिद्ध करण्याची मनाई केली. चार्ल्स वाट्स यांनीं निमूटपणें तो हुकूम मान्य केला. परंतु ही गोष्ट ब्राडलासाहेब व बेझांट बाईस कबूल झाली नाहीं. चार्ल्स वाट्स हे “ न्याशनल रिफार्मर ” पत्राचे प्रकाशक होते व शिवाय स्वतंत्रविचारप्रवर्तक मंडळीच्या तर्फेही कांहीं लेख यांनींच प्रसिद्ध केले होते. त्याचप्रमाणें ब्राडलासाहेब व बेझांट बाई यांनीं रचिलेले पुष्कळ ग्रंथ यांनीं छापून प्रसिद्ध केले होते. तेव्हां अशा प्रकारचा ज्याच्याशीं आपला निकट संबंध अशा गृहस्थानें पाऊल मार्गें घ्यावें ही गोष्ट साहेबांस व बाईस श्लाघ्य वाटेना. हें एक कारण व दुसरें असें कीं अशा रीतीनें सरकारी अधिकाऱ्यास वाटेल तो ग्रंथ दडपून टाकूं दिला असतां ग्रन्थप्रकाशनाचें स्वातंत्र्य नष्ट होईल व शास्त्रीय ग्रन्थ करण्यास लोक तयार होणार नाहींत. यांच्यामते या ग्रंथांत वावगें कांहीं नसून केवळ शास्त्रीय विषयांचें विवेचन आहे तेव्हां अश्लील लेखास लागू असलेला कायदा यास लागू

नाहीं. अशा सर्व गोष्टी मनांत आणून त्यांनी सरकाराशी भांडण्याची तयारी केली. ते पुस्तक आपण स्वतः छापून स्वतः विकण्यास आरंभ केला. पोलिस व इतर अधिकाऱ्यास अमुक स्थळीं अमुक वेळीं ही पुस्तके आपण स्वतः विकणार अशी वडी दिली. पुस्तके घेण्यास सर्वांस सोय व्हावी म्हणून किंमत सहा पेंस ठेविली. पोलिसास वडी पोहोचली; तेव्हां कांहीं अधिकारी पुस्तके घेण्यास आले. विक्री सुरू झाल्यापासून वीस मिनिटांत ५०० प्रती खपल्या व कांहीं वेळानें आणखी तीनशें—मिळून एकंदर ८०० प्रती खपल्या. शिवाय पुढकींच्यापुढकीं बाहेरगांवीं पाठविलीं होतीं. याप्रमाणें पोलिसाकडून बंदी होण्यापूर्वीच पुस्तकाच्या एक लाख बारा हजार प्रती खपल्या व खटला सुरू झाल्यावर तर कहरच उडाला. जनसमाजाचें कुतूहल वृद्धिंगत झालें व खटल्याचा हेतु एक पण परिणाम विपरीतच झाला. खटला सुरू करितांना सालिसि-टर जनरल यांनीं भाषण केलें त्यांत त्यांचा मुख्य मुद्दा असा होता कीं ह्या पुस्तकांत जरी विवाहित स्त्रीपुरुषांनाच उपदेश केला आहे तथापि त्याचा परिणाम भलताच होईल. ज्या अविवाहित स्त्रिया गर्भ रहाण्याच्या भीतीनें पुरुषांशीं संग वर्ज करितात त्यांस या पुस्तकाच्या योगानें मोठीच मदत होईल व व्यभिचार वाढेल. दुसरा मुद्दा असा कीं पुस्तकाची किंमत फारच अल्प ठेविल्याकारणानें हलक्या लोकांसही तीं उपलब्ध होतील. ज्या पुस्तकांचा केवळ शास्त्र प्रतिपादन करण्यांचा हेतु असतो त्यांची किंमत जबर असावी म्हणजे केवळ तत्त्वान्वेषणपर लोकांसच त्यांचा उपयोग करितां येतो. मिसेस बिझांट व बाडला साहेबांनीं मोठ्या कुशलतेनें सर्व मुद्दे मोडून काढिले. खटला पांच दिवस चालला. बिझांट बाईंनीं प्रथम १०-१२ कलाक अस्खलित व मुद्देसूद भाषण केलें. त्यायोगानें न्यायाधिकारी व पंच यांचीं मनें बरींच वेधून गेलीं. यानंतर बाडला साहेब यांनीं शास्त्रदृष्ट्या आपल्या पक्षाचें समर्थन केलें. अखेरीस फिरून दोघांचींही भाषणें झालीं. या दोघांनीं आपल्या भाषणांत असें सिद्ध करून दाखविलें कीं अशा प्रकारचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा हेतु वाईट नसून स्तुत्य आहे, व या पुस्तकांतिल उपदेश जर लोकांनीं घेतला तर त्यापासून नुकसान

न होतां व अनीति न वाढतां लोकसंख्येच्या वृद्धीस प्रतिबन्ध होऊन देशाचें दारिद्र्य नाहीसें होईल, गुन्हे कमी होतील, शान्तता व संपत्ति वाढेल. ज्या पुरुषास दोन माणसांचेंच पोट भरण्याचें सामर्थ्य त्यास निरुपायामुळे संतति झाली असतां त्या संततीचें संगोपन करण्यास त्यास सवड नसते व त्यामुळे उपासमर होऊन मुलें रोगी व अशक्त निपजतात व त्यांच्यामध्ये उत्साह व बुद्धीचें चापल्य येत नाहीं. अशा प्रकारची संतति झाली ह्मणजे केवळ कुटुंबाचाच न्हास होतो असें नाहीं, तर परंपरेनें देशाचेंही अकल्याण होतें, असें विज्ञांट बाईंनीं मोठ्या आवेशानें, मनोहर भाषेनें व हृदयंगम वाक्यरचनेनें प्रतिपादिलें. शिवाय त्यांनीं असें सांगितलें कीं १८६८ सालीं लंडन शहरांत सोळा हजार घायकांनीं आपल्या बालकांची हत्या केली. तेव्हां असा प्रकार या पुस्तकांत दिलेला उपदेश प्रचारांत आला असतां होण्याचा संभव नाहीं. विवाहानंतर संततीचें लचांड पाठीमार्गें लागेल या भयास्तव सुशिक्षित लोक लग्न करीत नाहीत त्यामुळे पुष्कळ स्त्रिया अविवाहित रहातात; व त्या तथा राहिल्यानें निरुपायास्तव त्यांची व्यभिचाराकडे प्रवृत्ति होते. परंतु विवाह झाला असतांही गर्भाचा प्रतिबन्ध करण्याचे उपाय जर लोकांस उपलब्ध होतील तर विवाहाची एक मोठी आडकाठी दूर होईल व तरुण लोक विवाह करण्यास तयार होतील व तरुणीजनासमवेत गृहस्थाश्रमापासून होणाऱ्या असंख्य लाभांचा उपभोग घेतील. याच मुद्यासंबंधानें वाडला साहेबांनीं सोपपत्तिक असें प्रतिपादन केलें कीं, स्त्री व पुरुष यांस योग्यकालीं परस्पर संबंध आवश्यक आहे व नैसर्गिक इच्छेचा अवरोध केल्यानें नानाविध रोग उद्भवतात. शिवाय त्यांनीं असें दाखविलें कीं या पुस्तकांत जें शास्त्रीय विवेचन आलें आहे व ज्याच्या अश्लीलत्वाविषयीं अधिकाऱ्यांचा मोठा कटाक्ष आहे त्या विवेचनापेक्षांही स्पष्ट व बीभत्स असें वर्णन वैद्यकाच्या ग्रंथांत आढळतें. पुस्तकमूल्याच्या अल्पतेबद्दल जो मुद्दा होता तोही त्यांनीं समर्पक रीतीनें मोडून काढिला. आपल्या प्रतिपादनाच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनीं नाना ग्रंथांतील वाक्ये काढिलीं. याप्रमाणें या दोघांनीं मनोभावेकरून व अश्रांतपरिश्रम करून केवळ ग्रंथस्वांत्याचें रक्षण

शावें या हेतूने सरकाराबरोबर टक्कर मारिली. परंतु बादनिर्णय सर्वाशी यांस अनुकूल झाला नाही. पंचांनी एवढें कबूल केलें कीं हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत यांचा हेतु वाईट नव्हता परंतु त्यांचें असें मत पडलें कीं हें पुस्तक प्राकृत जनांत नीतिभ्रष्ट करण्यास कारणीभूत होईल. यामुळे न्यायाधिकार्यांनीं सहा महिन्यांची कैद व २०० पौन्ड दंड अशी शिक्षा दिली. ब्राडलासाहेबांनीं वरिष्ठ कोर्टांत तपासणीसाठीं अर्ज केला. तेथें खालच्या कोर्टांत काम चालविण्याच्या रीतींत कांहीं दोष ब्राडलासाहेबांनीं नजरेस आणिला त्यामुळे शिक्षा रद्द झाली. या कामांत सर्च बराच झाला परंतु तो लोकांनीं वर्गणी करून भरून काढला. या दोषांविषयीं लोकांत इतकी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली होती कीं गरीबगुरीबांनीं सुद्धां आपल्या मगदुरापमाणें वर्गणी दिली. या खटल्यांत जरी निकाल यांच्या तर्फे झाला नाही तरी यांची परहितनिरति व आत्मनिरपेक्षता पाहून लोकांनीं फार वाहवा केली.

याच सुमारास ब्राडलासाहेब व बिशांटबाईंनीं राजघराण्याच्या पुरुषांस मिळत असलेल्या ननख्याबाबद्द तक्रार चालविली. राज्ञीपुत्र मिन्स आफ वेल्स यांनीं जी हिंदुस्थानाची सफर केली तिच्यासाठीं सर्चांची नेमणूक झाली तेव्हां अशा रीतीनें पेशाचा अपव्यय होऊं नये ह्मणून एक जंगी अर्ज तयार करून त्यावर एक लक्ष लोकांच्या सहा मिळविल्या होत्या. यावरून त्यांचें लोकांत वजन किती होतें हें व्यक्त होतें.

१८७५ सालीं ब्राडलासाहेबांचें कर्ज फिटून त्यांचें मन स्वस्थ झालें. हे कर्ज कसें फिटलें याची हकीकत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. ट्यूबर-व्हिल नांवाच्या एका गृहस्थानें मृत्युपत्रांत ब्राडलासाहेबांस कांहीं रक्कम देण्याविषयीं लिहून ठेविलें. याचें कारण काय ? त्यांचा यांचा स्नेह नाही, संबंध नाही, परिचयही नाही. परंतु केवळ या पुरुषाचे सत्यनिष्ठा व परहितदक्षता हे जे अलौकिक गुण त्यांची किंमत जाणूनच या गृहस्थानांनीं त्यांच्या नांवावर ही रक्कम ठेविली. परंतु हीही रक्कम त्यांस निर्वेधपणें प्राप्त झाली नाही. या गृहस्थाच्या मृत्यूनंतर वर निर्दिष्ट केलेल्या मृत्युपत्राशिवाय दुसरींही कांहीं मृत्युपत्रे बाहेर पडलीं. त्यामुळे तंटा उपस्थित झाला व अखेरीस आपसांत तोंड होऊन ब्राडला साहेबांस

२५०० पोंड मिळाले. या योगानें त्यांच्या सर्व कर्जांची तजवीज लागली व पुढें त्यांस स्वस्थ चित्तानें व अधिक उत्साहानें जनहिताचीं कामें करण्यास सवड मिळाली. नंतर त्यांनीं कमी भाड्याची घेतलेली जागा सोडिली, व आपल्या मुर्लीसह ते चिशांटावाड्या शेजारीं जाऊन राहिले.

१८७७ पासून १८८० सालापर्यंत आमच्या चरित्रनायकाच्या आयुष्यक्रमांत विशेष सांगण्यासारखें काहीं घडलें नाहीं. लिहिण्याचें व बोलण्याचें काम जारीनें चालू होतें; परंतु कोणत्याही प्रकारची धामधूम करण्याचा त्यांस प्रसंग आला नाहीं. या कालापूर्वी त्यांनीं जे श्रम केले त्यांच्या मोबदल्यादाखल त्यांस इतकीशी स्वस्थता मिळाली यांत मोठें आश्चर्य नाहीं. प्रजाजनांस ते अत्यंत प्रिय होऊन राहिले होते. सर्व प्रसंगां सहामसलत देण्यास ते तयार असत इतकेंच नव्हे तर कायाव्याचामनेंकरून त्यांच्या दुःखाचें निवारण करण्यास ते तत्पर असत. कधीं शेतीवाडी करणाऱ्या लोकांत, कधीं खाणींमधून काम करणाऱ्या लोकांत, कधीं इतर धंद्यांच्या लोकांत ते मिसळत. कधीं त्यांनीं त्यांचे आपसांती-ल तंटे मिटवावे, कधीं त्यांच्या धंद्याविषयीं शास्त्रीय माहिती द्यावी, कधीं त्यांची दाद अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवावी, कधीं त्यांचे अग्रणी होऊन जाहिरसभा भरवाव्या. अशा नाना प्रकारांनीं ते आपल्या ज्ञानाचा, आपल्या बुद्धीचा, आपल्या वजनाचा उपयोग लोकांस करून देत. फावल्या वेळेस ख्रिस्ती मतप्रवर्तकांशीं युद्ध जुंपण्यासही ते मार्ग घेत नसत. शिवाय प्रसंग आल्यास राजकीय विषयांचीही चर्चा हे करीत. तुर्कस्थानाशीं लढाई चालली असतां तुर्क लोकांस मदत करण्याविषयीं वाटाघाट करण्याच्या हेतूनें हाईडपार्क येथें सभा भरली होती. वाडला साहेबांचें मत लढाई चालू ठेवावी असें नसून तह करावा असें होतें. तेव्हां त्यांनीं दुसरी एक सभा त्याच जागीं भरविली व सभेचें काम मनाप्रमाणें शेवटास नेलें; परंतु सभा बरखास्त होण्यापूर्वीं प्रतिपक्षाकडील लोकांच्या सांगण्यावरून काहीं बदमाश लोकांनीं मारामारी आरंभिली. वाडलासाहेबांवर सर्व प्रकारच्या अह्वांचा प्रयोग झाला. त्या समयीं त्यांचें अतुल्य बलच त्यांस उपयोगीं पडलें, नाहीं तर त्यांच्या प्राणावरच वेतली होती. त्यांच्या डाव्या हातास जखम झाली व त्यामुळें तीन वार

ते फार हैराण होते. शत्रूच्या पक्षाकडील पांच लोक एकट्या बाडलासा-
हेवांनी जाया केले.

याप्रमाणे सर्व कांहीं यथास्थित चालले होते; परंतु त्यांचा जो श्रेष्ठ
हेतु तो सिद्धीस जाण्याचा राहिला होता. आतांपर्यंत त्यांनी तीन वेळ
पार्लमेंट सभेत प्रवेश होण्याविषयीं खटपट केली; परंतु त्यांस यश आले
नाहीं. तथापि त्यांनी आपला उद्योग सुरूच ठेविला होता. नॉर्थाम्प्टन येथे
वारंवार जाऊन त्यांनी लोकांचा परिचय दृढ केला व आपली योग्यता
त्यांच्या नजरेस अधिक अधिक आणिली. अखेरीस १८८० सालीं
निवडणूकचा प्रसंग आला. तेव्हां सर्व जुळवाजुळव नीट झाली; परंतु
ख्रिस्तीधर्मोपदेशक मंडळीनें त्यांच्याविरुद्ध खटपट सुरू केली त्यामुळे
त्यांची निवडणूक होते किंवा नाहीं याबद्दल त्यांस संशय उत्पन्न झाला.
अशा प्रकारच्या नास्तिकाची निवडणूक होणे श्रेयस्कर नाहीं असा जाहीर
उपदेश करण्यांत येऊं लागला. एक श्रद्धालु रथकार लिव्हरपुलाहून
नॉर्थाम्प्टन मुक्कामीं केवळ याच कामासाठीं आला. त्यानें आपल्या
सर्चानें दहा हजार हस्तपत्रके छापविलीं व एका दिवशीं तिकिटांसाठीं
तीनचारशें रुपये खर्चून गांवोगांवीं टपालमागानें रवाना केलीं; परंतु
या सर्व प्रतिकूल रुत्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. इतक्या सर्व
हरकती असतांही बाडला साहेबांस यश आलें. बारा वर्षे जो त्यांनीं
उद्योग चालविला होता त्या दीर्घतपाचें त्यांस फल प्राप्त झालें.

परंतु एवढ्यानेंच कार्यभाग आटपला नाहीं. या पुरुषाच्या आयुष्य-
क्रमांत कोणतीही गोष्ट सुरळीत व अनायासें झाली असें दिसत नाहीं.
यांचा दैवयोगच कांहीं विचित्र होता ! अथवा असें होते ह्मणूनच
त्यांचा कीर्तिप्रदीप इतका प्रज्वलित राहिला आहे. जर सर्व त्यांचे
इष्ट हेतु अल्पायासानें सिद्धीस गेले असते तर त्यांच्यामधील अलौकिक
गुणांचा प्रत्यय लोकांस आला नसता व ते इतके संमाननीय व पूज्य
वाटले नसते. त्यांस पदोपदीं प्रत्यवाय येत होते ह्मणूनच त्यांची हिंमत,
त्यांची कार्यक्षमता, उद्योगप्रवणता, प्रजापक्षपातित्व, बुद्धिप्रागल्भ्य, सा-
हसिता वगैरे गुण निदर्शनास आले. जे प्रसंग आतांपर्यंत येऊन गेले
तेष्वढ्यांवरच मजल संपली नाहीं. अजूनही त्यांचा परीक्षाकाल अवशिष्ट

होता. लोकांनी त्यांची निवडणूक केली तेव्हां प्रवेशरूप कार्याचें एक अंग झालें. परंतु सभेचे जे कांहीं विहित असे आचार आहेत त्यांप्रमाणें शपथ घेतल्यावांचून उमेदवाराचा सभासद बनत नाही. ब्राडला साहेब पडले नास्तिक; तेव्हां ते शपथ घेण्यास प्रथम नाकबूल होते व केवळ प्रतिज्ञापूरकच दीक्षा घेण्यास ते तयार होते. याबद्दल बरीच भवतिन-भवति झाली, परंतु ठराव कांहींच होईना. नवा कायदा करण्याचीही कांहीं सभासदांनी सूचना केली. परंतु ती मान्य झाली नाही. पुढे केवळ शपथ घेतलीच पाहिजे ह्मणून शपथ घेतों परंतु शपथेचा जो मंत्र त्यांतील अर्थानें आपण बांधले जाणार नाही असें म्हणून ते शपथ घेण्यासही राजी झाले. तेव्हां नास्तिकानें शपथ घेतली असतां ईश्वराची अवज्ञा होईल असा कोटिक्रम करण्यांत आला. शिवाय राजघराण्याविरुद्ध त्यांनीं कांहीं लेख लिहिले होते ह्मणून राजनिष्ठेची शपथ त्यांस घेतां येत नाही हाही एक मुद्दा होता. ग्लाडस्टन साहेब व ब्राईट साहेब यांच्या तर्फेचे होते; परंतु विरुद्ध पक्षाचे लोक फार असल्याकारणानें यांचें कांहीं चालेना. एका प्रसंगीं ब्राडला साहेबांनीं आपलें ह्मणणें काय आहे हें कळविण्याची परवानगी मागितली. ती परवागी त्यांस मिळाली. परंतु भाषण संपल्यावर त्यांस सभागृहांतून बाहेर जाण्यास सांगितलें. हुकूम गैरकायदेशीर म्हणून मान्य करित नाही असें ते साफ बोललें; तेव्हां त्यांस पकडून नेऊन अटकेंत ठेविलें व दुसऱ्या दिवशीं सोडून दिलें. नंतर पहिल्या जुलैला ग्लाडस्टन साहेबांनीं अशी सूचना केली कीं निवडलेल्या सभासदांस मर्जी वाटल्यास शपथ न घेतां केवळ प्रतिज्ञेवरच निर्वाह करितां यावा. या सूचनेविरुद्ध पुष्कळ लोकांनीं सरमरीत भाषणें केलीं; परंतु बहुमतानें शेवटीं ती सूचना पसंत झाली व तिच्या अन्वये दुसऱ्या जुलैला ब्राडलासाहेब स्थानापन्न झाले. त्यांची निवडणूक दुसऱ्या एप्रिलला झाली होती. परंतु या सर्व गोधळांत तीन महिने गेले. याप्रमाणें पार्लमेंट सभेंत वाद चालला असतां लोकमत ब्राडलासाहेबांस विशेष अनुकूल होत चाललें. लोकांत चळवळ जास्त सुरू झाली. एका प्रसंगीं १८० वर सभा सर्व देशभर एका समर्थी भरल्या व ब्राडलासाहेबांस सभेंतून दूर करूं नये अशाविषयीं तारायं-

त्रहारां हजारों लेख ग्लाडस्टन साहेबांकडे आले. लेख इतके आले कीं एकट्या ग्लाडस्टन साहेबांस ते उघडून वाचण्याची सवड होईना ह्मणून लार्ड हार्टिंग्टन व हर्बर्ट ग्लाडस्टन यास त्या कार्मी मदत करावी लागली. सभागृहाची जमीन तारांच्या लिफाफ्यांनी भरून गेली. तेव्हां लोकांची सातरीं शोडी कीं ब्राडलासाहेबांस प्रजाजनांचें मोठें पाठबळ आहे.

सभेंत प्रवेश झाल्यानंतरही दोन तीन वर्षे ब्राडला साहेबांस बऱ्याच हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या. त्यांच्यावर निरनिराळ्या कारणांनीं फियार्दी झाल्या व त्यांच्याविरुद्ध निवाडे झाले. एकदां तर त्यांस पोलिसांच्या अधिकाऱ्यांनीं जबरानें पकडून नेऊन मारहाण केली त्यामुळें ते कांहीं दिवस आजारी पडून राहिले, व फियार्द केली तरी त्यांची दाद लागली नाहीं. शपथेबद्दलचा कायदा दुरुस्त करण्याविषयीही सटपट वारंवार झाली, परंतु तीस यश आलें नाहीं. दोन तीन वेळ त्यांची निवडणूक रद्द करण्यांत आली होती तथापि त्यांस नॉर्थाम्प्टनच्या लोकांनीं फिरून निवडलें. ते शपथ घेण्यास तयार असतांही त्यांस प्रतिपक्षांनीं हरकती केल्या. कांहीं लोक असे ह्मणत होते कीं शपथेचा कायदा दुरुस्त करण्याची सटपट केवळ ब्राडलासाहेबांसाठीं होत आहे. त्यांस त्यांनीं मोठें नामी उत्तर दिलें. ते म्हणाले:—“ तुमच्यापेक्षां मला स्वतःला जास्त अभिमान आहे. सर्वसाधारण कायदा होत असल्यास मी आपली निवडणूक आपल्या खुपीनें रद्द करवीन. कायदा मंजूर झाला ह्मणजे मी फिरून प्रजाजनांचा अभिप्राय घेईन. त्यांस मी नालायक वाटलों तर ते खुशाल मला दूर करोत ; परंतु तुझाला मी तसें करूं देणार नाहीं. आमरणांत मी या गोष्टींत माघार घेणार नाहीं. ”

केवढी ही छाती व केवढा हा निश्चय ! यांचा पक्ष सबळ करण्याकरितां एकदां ट्राफलगर स्क्वेअरमध्ये पन्नास हजार लोकांची सभा भरली होती. तेथें यांचें व दुसऱ्या कांहीं लोकांचीं भाषणें झालीं. यांस शपथ घेऊं देऊं नये ह्मणून ६२ हजार सद्यांच्या अर्ज्यां आल्या, परंतु यांस अनुकूल अशा अडीच लाख सद्यांच्या अर्ज्यां आल्या होत्या. जुलै-पासून सप्टेंबर महिन्यापर्यंत सभेपुढें साहेबांचीं २२ भाषणें झालीं होतीं.

याप्रमाणें प्रतिपक्ष्यांकडून त्यांचा सभेंत प्रवेश होऊं नये ह्मणून

नानाविध प्रत्यवाय करण्यांत आले होते ; परंतु त्या हिम्मतबहादुराने गम न साता एकसारखी टक्कर देऊन अखेरीस आपले खरे केले व हल्ली ते निर्वेध पार्लमेंट सभेत काम पहात आहेत. अशा उद्योगी पुरुषसिंहाला जयश्रीने वरिले यांत काय नवल ! जयश्रीच्या प्रीतीस पात्र होण्याकृ-
रिता त्याने तसेच श्रम घेतले होते; त्याने तसेच आवक भांगिले होते; त्याने मनोभावे करून तिची तशीच मनधरणी केली होती. जयश्रीची सामान्य स्त्रियांत गणना नाही. सामान्य स्त्रिया रूपाला भुलतात, चाटूकींनी मोहून जातात, साधारण वशीकरणाच्या प्रयोगाने वश होतात. परंतु जयश्रीचा तसा प्रकार नाही. ती सत्यप्रिय आहे. ती सारा भाव व उपाधिनिरपेक्ष असा पराक्रम ओळखते व सतत परिश्रम, दीर्घ उद्योग व कार्यनिष्ठा ह्या गुणांनीच ती वश होते. तेव्हा यासारख्या नरवरावर ती प्रसन्न झाली यांत तिने आपल्या वीदुशी अनुरूप असेच वर्तन केले. असो.

येथपर्यंत जे वृत्त कथन झाले त्यावरून आमच्या चरित्रनायकाचा उद्योग इंग्लंड व अमेरिका या दोन देशांतच जारी होता हे दिसून आले, परंतु कोणी दोषकटक असा आक्षेप घेईल की केवळ उच्चपदप्राप्तीच्या लोभाने त्यांनी इंग्लंडांत श्रम केले व धनलोभाने अमेरिकेत केले. हा जरी पूर्वपक्ष आह्मांस कबूल नाही, व जो कोणी या थोर पुरुषाच्या कृत्यांचा समदृष्टीने विचार करील त्यासही तो कबूल होणार नाही; तथापि हा आक्षेप निरर्थक नाही असे घेऊन चालले तरी त्याचे नि-
राकरण या साहेबांच्या गतवर्षी पार्लमेंट सभेत चालू असलेल्या खट-
पटीने होण्यासारखे आहे. पार्लमेंट सभेत प्रवेश होण्यासाठी आंग्ल देशवांधवांची सेवा, व द्रव्यार्जनासाठी अमेरिकन बंधूंची स्नेह;—ठीक आहे. पण हतभाग्य भारतवर्षीय प्रजाजनांचा पक्ष स्वीकारून त्यांच्या तर्फेने अप्रतिहत उद्योग करणे यांत काय हेतू ! आमच्या निःसत्व जन-
पदाजवळ परकीयांस लोभ लावण्यास द्रव्य उरले नाही, व पार्लमेंट संसदेत सभासद निवडण्याचा आह्मांस हक्क नाही; तर मग हा जो या देशाच्या हिताविषयी या साहेबांनी खटाटोप मांडिला आहे त्याचे इंगित काय असावे ! गेल्या वर्षी आपल्या देशाच्या व्यवस्थेसंबंधाने

त्यांनीं अनेक प्रश्न उपस्थित करून त्यायोगें अधिकारापन्न पक्षास जेरीस आणिलें. त्यापासून वाडलासाहेबांस काय लाभ ? त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील कायदे करणाऱ्या सभांत लोकनियुक्त प्रतिनिधींचा प्रवेश व्हावा यासाठीं जो कायद्याचा मसुदा त्यांनीं तयार केला आहे व ज्यासंबंधानें विशेष माहिती मिळविण्यासाठीं त्या महात्म्यानें अस्वस्थ शरीरप्रकृतीकडे लक्ष न देतां या देशाची सफर केली, यांपासून त्यांस कोणती फलप्राप्ति ? या महापुरुषानें अल्पवयापासूनच आपला देह लोककल्याणार्थ क्षिजविला आहे व त्याचा प्रस्तुतचा उपयोग हें तशाच प्रकारच्या वर्तनाचें असंदिग्ध प्रमाण आहे. तेव्हां या सर्व कार्यसमवायाचा इतर कारणांशीं संबंध जुळविणें हें केवळ क्षुद्र मनाचें द्योतक आहे. महापुरुषांच्या चरित्रविभूति निस्सीम असतात ह्मणून त्यांस प्राकृत जनांचे निमग्न लागू होत नाहींत. तेव्हां या साहेबांनीं आजपर्यंत स्वदेशासाठीं व परदेशासाठीं जो उपयोग केला तो ते अव्याहत चालू ठेवितील यांत संदेह नाहीं. या सर्वांचें इंगित समजण्यास लांब जाणें नको. शिरोलेखांत लिहिल्याप्रमाणें “ परोपकाराय सता विभूतयः ” हेंच त्याचें स्पष्टीकरण. असो.

आतां वर जे या पुरुषांच्या चरित्रांतील भाग संक्षेपरूपानें सांगितले त्यांपासून काय बोध घेण्यासारखा आहे याविषयीं दोन शब्द लिहून हा लेख समाप्त करूं. वाडलासाहेबांच्या घरची गरीबी व म्हणूनच उच्च प्रतीचें शिक्षण मिळण्याच्या साधनांचा अभाव, कष्टमय शरीरयात्रा, अल्पवयांतच दुःखमय संसारांतील क्लेशांचा अनुभव, स्वधर्मावर श्रद्धा नसल्यामुळे स्वजनविरोध व बहुजनसमाजाच्या निंदेस पात्रता, आणि नैसर्गिक शरीरसौष्ट्यादि गुणांचा अभाव,—अशा स्थितींत जो मनुष्य वकिलाच्या शिपाईगिरीपासून चढत चढत पार्लमेंट सभेंतील अग्रगण्य असा सभासद झाला; ज्याचीं मतें व ज्याचे विचार पूर्वीं तिरस्कृत असून आतां संमाननीय झाले आहेत; ज्याच्या नास्तिक मतांचा विटाळ कोणत्याही सपत्न नसे परंतु ज्यास आतां सर्व प्रजाजनांच्या हृदयांत स्थान मिळालें आहे; ज्यास लक्षाप्रहार करून ज्याचा जीव घेण्यासही धर्माग्रही लोक तयार होते, परंतु आतां ज्याच्या प्रकृतीस अस्वस्थता झाल्याबरोबर

खिस्त भक्त देखील आपल्या पवित्र उपासनामंदिरांत आरोग्य होण्या-
विषयी प्रार्थना करितात; अशा या पुरुषाच्या चरित्रावरून सुधारलेल्या
देशांनीही उपदेश घेण्यासारखा आहे. मग आमच्यासारख्या अवनत
प्रजेस त्याचा उपयोग वरणावा तितका थोडा. या चरित्राचा महामंत्र
करून त्याचा जप करणे हे श्रेयःप्राप्तीचे साधन आहे. अतिशयोक्ति
होणार नाही. ज्या अलौकिक गुणांनी त्याने जग जिंकले आहे
त्यास यशःप्राप्ति झाली त्यांपैकी एखादा जरी लाभला तरी त्याचा
कार्यभाग होईल. स्वावलंबन, सत्यनिष्ठा, परकृत्यव्यसन, आत्मनिरपेक्ष-
ता, दृढनिश्चय, सतत प्रयत्न हे या पुरुषाच्या कीर्तिरूप इमारतीचे मुख्य
स्तंभ. यांपैकी एक एक गुण असला तरीही महत्कार्य होतें. मग समु-
दित असा गुणगण असल्यावर काय विचारावयाचे ? बाह्य उपकरणांचा
पूर्ण अभाव असला तरी स्वतःच्या बलावर क्रियासिद्धि होते हे या चरि-
त्रावरून अगदी स्पष्ट होतें; अथवा असा नियमच आहे:

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवन्ति महतां नोपकरणे ।

तेव्हां दुसऱ्याच्या तोंडाकडे न पाहतां आपण आपल्या प्रयत्नावरच
अवलंबून रहावे. ज्या पक्षाच्या सत्यतेविषयी खातरी असेल त्यापासून
च्युत होऊं नये. आपल्या पोळीवरच तूप ओढण्याचे नियम काम न
करितां देशहितास झटावे. एकदां हातीं घेतलेलें काम शेवटास न्यावे
व विघ्नें आलीं असतां कार्यपराङ्मुख होऊं नये. अशा प्रकारचा अमोल्य
उपदेश एकाच पुरुषाच्या चरित्रामधून उपलब्ध होणें कठीण. परंतु या
नरपुंगवाच्या चरित्रांत तो प्राप्त होत आहे हेंच यांच्या महत्त्वाचें प्रमाण,
हेंच यांच्या उदारचरितत्वाचें निदर्शन. अशा पुरुषाच्या गुणश्रवणामेंच
सहृदयांच्या हृदयास आल्हाद व्हावयाचा. मग प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर
काय विचारावयाचे ? कर्वाणें म्हटलें आहे:

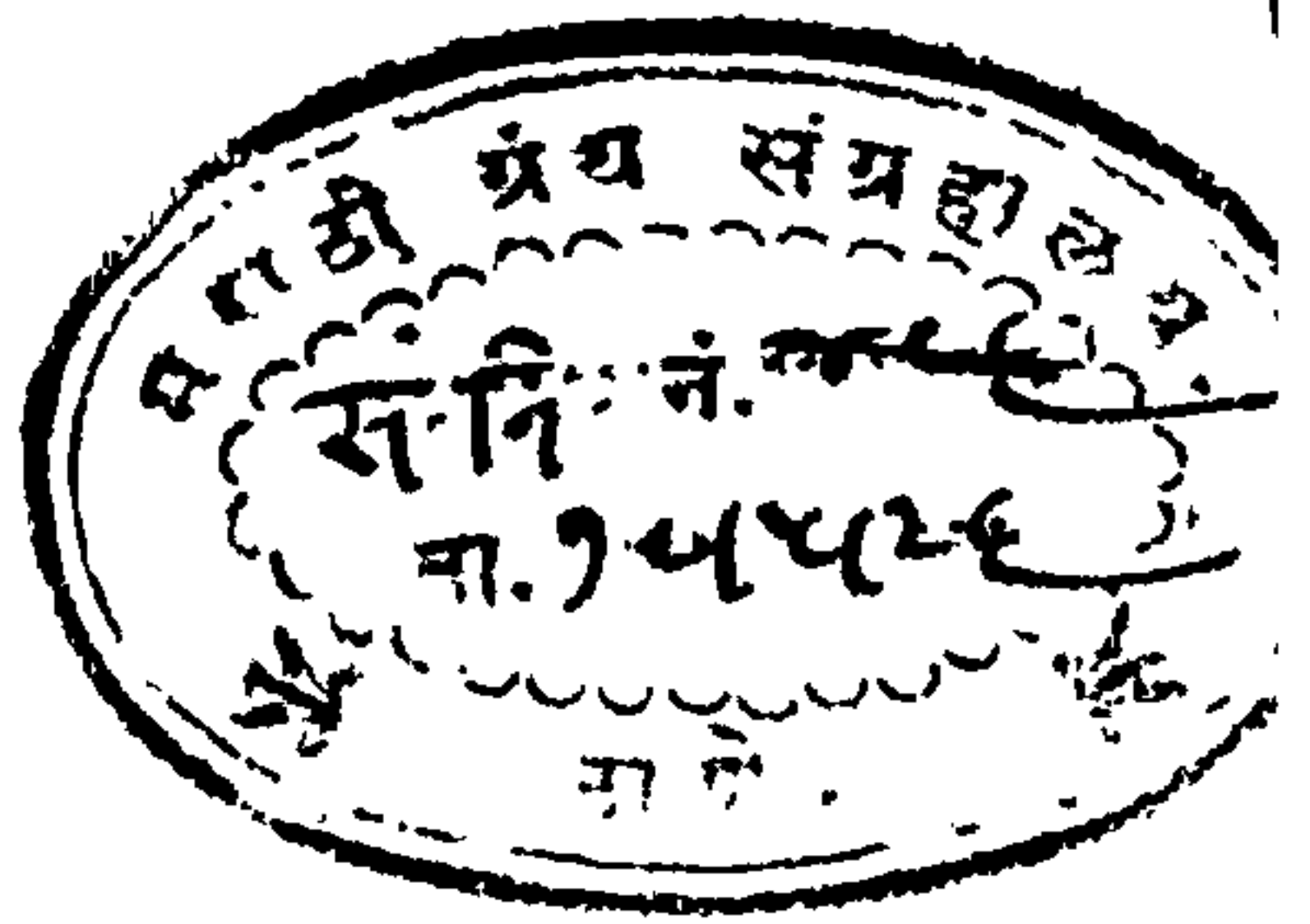
किं मधुना किं विधुना किं सुधया किं च वसुधयाऽखिलया ।
यदि हृदयहारिचरितः पुरुषः पुनरेति नयनयोरयनम् ॥

सं. नाटक - ३७

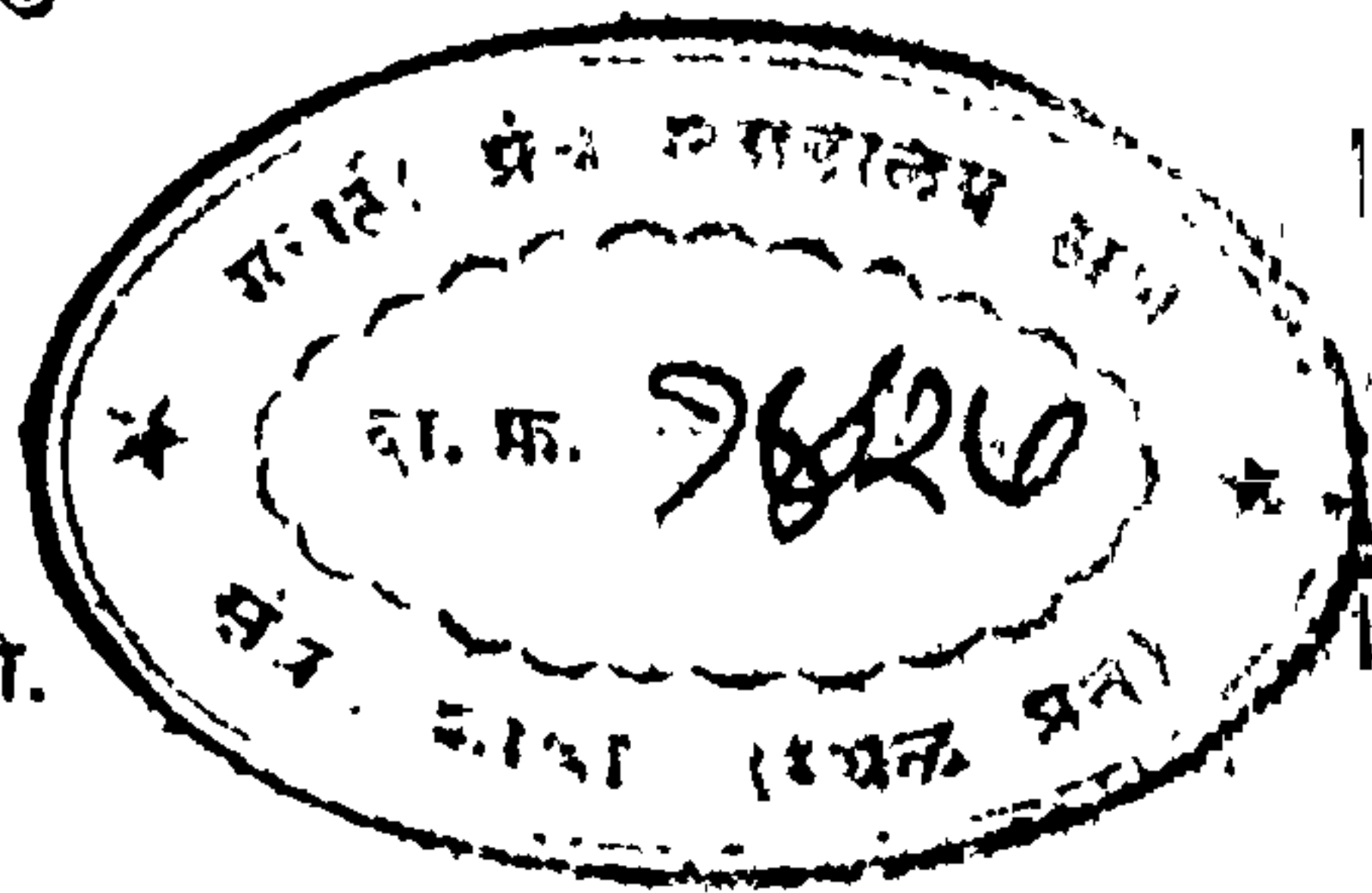
पृ. १५.

भास कवीच्या नाटककथा.

भारतवर्ष, आपटे.

परिभूषण प्रेस, पुणे.

किंमत १२ आणे.

१९१७

230

११२५

पुणे येथे आर्यभूषण छापखान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन यांनी छापिले
व
हरि नारायण आपटे यांनी पुणे येथे प्रसिद्ध केले.

चि. कुमारी शकुंतला परांजपे.

“ गेल्या त्या चिमण्या उडोनि पहिल्या गोष्टींतल्या सर्वथा,
सांगा गोष्ट नवी मला लवकरी सोडीन मी मा अतां !”
या शब्दीं मज एक मित्रदुहिता घाली सदा बंधनीं,
घेतों मी सुटका करुनि भरुनी ही एकदां खंडणी !

अनुक्रमणिका.

—:0:—

विषय.	पृष्ठं.
उपोद्घात.	१-८
प्रतिज्ञायौगंधरायण....	१
स्वप्नवासवदत्त.	१२
अविमारक.	२०
चारुदत्त.	२७
मध्यमव्यायोग.	४०
पंचरात्र.	४४
दूतवाक्य.	४८
दूतघटोत्कच.	५४
कर्णभार.	५८
ऊरुभंग.	६२
प्रतिमा.	६८
अभिषेक.	८८
बालचरित.	१०३

उपोद्घात.

—:0:—

स. नि. २६

१९५२६

आजपर्यंत ज्यांचे नांव मात्र कालिदासाने आणि इतर प्राचीन कवींनी उल्लेखिलेले आढळत होते, परंतु ज्यांचे ग्रंथ मुळीच उपलब्ध नव्हते, अशा प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांपैकी भास या नांवाचा कवि होता. सुदैवाने पांच सहा वर्षांपूर्वी या कवीची तेरा नाटके उपलब्ध होऊन आतां सर्व छापून प्रसिद्धही झाली आहेत. या कवीच्या या नाटकांचा लाभ झाला त्याची गोष्ट अशी:—

त्रावणकोर संस्थानचे महाराज यांनी आपल्या संस्थानच्या खर्चाने संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह करून त्यांतील उपयुक्त तेवढे प्रसिद्ध करण्याचे काम चालविले आहे. त्रिवेन्द्रम् संस्कृत ग्रंथावलि नांवाची ग्रंथमालिका त्यांचे उदार आश्रयाने प्रसिद्धही होत असते. या मालेच्या प्रसिद्धीच्या व ग्रंथसंग्रह करण्याच्या कामावर पंडित त्रिवेन्द्रम् गणपतिशास्त्री या नांवाच्या विद्वान् आचार्यांची योजना केलेली आहे. शास्त्रीबोआ ग्रंथांचा शोध लावण्यासाठी वारंवार देशसंचार करीत असतात. त्याप्रमाणे इ. स. १९१० साली ते दक्षिण त्रावणकोर प्रांती प्रवास करीत असतां त्यांना ताडपत्रावर लिहिलेले एक फार जुने पुस्तक पद्मनाभपुराजवळ असलेल्या मनलिकर मठांत सांपडले. या पुस्तकांत कांहीं नाटके लिहिलेलीं आढळलीं. ह्या पुस्तकाची पत्रे १०५ असून प्रत्येक पृष्ठावर सुमारे दोन ग्रंथांची (६४ अक्षरांची) एक ओळ, याप्रमाणे दहा दहा ओळी आहेत. ग्रंथ प्राचीन मल्याळ लिपींत लिहिलेला आहे.

शास्त्रीबोआंच्या मते पुस्तक सुमारे ३०० वर्षांचे जुने आहे. तथापि पहिलीं बारा पत्रे खेरीज करून कोठे एकही अक्षर उडालेले किंवा बुजलेले नाही. पुस्तक बाचून पाहतां त्यांतील शब्दसौष्टवावरून, रचनेत प्रसाद दिसला त्यावरून व इतर काव्यगुणांची अगदी परिपूर्णता पाहून हा ग्रंथ पूर्वकाळच्या ऋषीपैकी अगर सुप्रसिद्ध कवीपैकी कोणाचा तरी असावा असे त्यांच्या मनाने घेतले. नीट तपास करून पाहतां त्यांस त्या पोथींत खाली दिलेलीं दहा रूपके आढळलीं.

- १ स्वप्नवासवदत्त.
- २ प्रतिज्ञायौगन्धरायण.
- ३ पंचरात्र.
- ४ चारुदत्त.
- ५ दूतघटोत्कच.
- ६ अविमारक.
- ७ बालचरित.
- ८ मध्यमव्यायोग.
- ९ कर्णभार.
- १० ऊरुभंग.

हीं सर्व पुरी असून पुढे दुसरे एक प्रारंभाचे अर्धे पान सुमार लिहिलेले असे रूपक होते. ते दूतवाक्य. त्याची पुरी प्रत शास्त्रीबोआंस पुढे मिळाली. नंतर दुसऱ्या फेरीच्या प्रसंगी कडुतरुहुत्तीजवळ कैलासपूर नांवाच्या गांवचे ज्योतिषी पंडित गोविंद पिशरोदि यांचे संग्रहांत तशाच प्रकारचे आणखी एक पुस्तक त्यांस सांपडले. त्यांत नवीं दोन नाटके

दिसलीं. एकाचें नांव अभिषेक नाटक व दुसऱ्याचें प्रतिमा नाटक. नंतर अधिक शोधाअंतीं असेही आढळून आलें कीं, महाराजांच्या बाड्यांतील ग्रंथ-संग्रहांत या दोन नाटकांची एक प्रत आहे. याप्रकारें प्राचीन मल्याळम् लिपींत ताडपत्रा-वर सुमारें ३००।४०० वर्षांच्यापूर्वीं लिहिलेलीं आणि अत्यंत सुंदर अशीं तेरा नाटकें उपलब्ध झालीं. या नाटकांपैकीं एकाचें नांव मात्र ग्रंथांतरीं उल्लेखिलें आढळलें होतें, परंतु बाकीच्या बारांपैकीं कोणच्याही नाटकाचें नांवसुद्धां कोठें उल्लेखिलें आढळत नव्हतें. मग प्रत्यक्ष दर्शन कोठलें ?

हीं नाटकें उपलब्ध झाल्यानंतर अर्थातच तीं कोण्या कवीचीं असावीं याच्या शोधास शास्त्री-बोवा लागले. तेरांपैकीं कोणत्याही नाटकांत प्रारंभीं किंवा अंतीं कोठेंच कवीच्या नांवाचा उल्लेख केलेला नाही. अर्थात् आतां अंतःस्थ किंवा बाह्य प्रमाणांवरून अनुमानानें कवीच्या नांवाचा शोध लावणें भाग होतें. त्या दृष्टीनें पुस्तकाचें वाचन चाललें असतां प्रथम दृष्टोत्पत्तीस येणारा या नाटकांतील विशेष हा कीं, या प्रत्येकांत नाटकाचा प्रारंभ नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः अशा शब्दांनीं केलेला आहे. नांदी झाल्यानंतर सूत्रधार प्रवेश करतो. यावरून अर्थातच या कवीच्या काळीं प्रथम नांदी झाल्यानंतर सूत्रधार प्रवेश करून मग प्रारंभींचा मंगल-श्लोक त्यानें ह्मणावयाचा असा प्रघात असावा.

कालिदासादिकांचीं जीं नाटकें प्रसिद्ध आहेत त्यांत नांदीचा श्लोक प्रथम म्हणून नंतर सूत्रधार बोलूं लागावयाचा असा क्रम आहे. प्रस्तुत तेरा नाटकांत कसा प्रारंभ आहे त्याचा मासला वाचकांस कळण्याकरितां एका नाटकाचा प्रारंभ देतो.

* नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।

सूत्रधारः—

शंखक्षीरवपुः पुरा कृतयुगे

नाम्ना तु नारायणः

त्रेतायां त्रिपदार्षितत्रिभुवने

विष्णुः सुवर्णप्रभः ।

दूर्वाश्यामनिभः स रावणवधे

रामो युगे द्वापरे

नित्यं योऽञ्जनसन्निभः कलियुगे

वः पातु दामोदरः ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु
खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते ।
अङ्ग पश्यामि ।

(नेपथ्ये) अहं गगनसञ्चारी ।

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

पतत्यसौ पुष्पमयी च वृष्टिः—

नैदन्ति तूर्याणि च देवतानाम् ।

द्रष्टुं हरिं वृष्णिकुले प्रसूत-

मभ्यागतो नारद एष तूर्णम् ॥

(निष्क्रान्तः)

* नांदी झाल्यावर मग सूत्रधार प्रवेश करतो.
सूत्रधारः—जो शंख व दुग्ध याप्रमाणें गौर
अंसं शरीर धारण करून कृतयुगांत नारायण
नांवांनें अवतरला; पुढें सुवर्णाप्रमाणें कांति धारण
करून तीनही भुवनांवर एक एक पाऊल टाकून
त्या भुवनांचें आक्रमण करून विष्णुरूप झाला;
द्वापर युगांत दूर्वाप्रमाणें श्यामलवर्ण होऊन रावण-
वधार्थं राम झाला व कलियुगांत काजळासारखी
सतेज कांति धारण करून जो अवतरला, तो
दामोदर तुम्हां सर्वांचें नित्य रक्षण करो.

आर्यमिश्रांस मी आतां अशी विज्ञापना करतो
कीं—अरे पण मी ही विज्ञापना करण्यांत गुंतलों
असतां कोणाचा बरें शब्द ऐकूं येतो आहे? पाहूं द्या.
(पडद्यांत)

मी आकाशांत संचार करणारा.....

सूत्रधारः—ठीक आहे, समजलों. वृष्णिकुलांत
श्रीहरीनें आतांच जन्म घेतला आहे, त्यामुळें
आकाशांतून ही पुष्पवृष्टि होत आहे. देवादिक
नानाप्रकारचीं वाद्यं वाजवीत आहेत आणि भग-
वान् नारद ऋषि त्या श्रीहरीचें दर्शन घेण्यासाठीं
झपाट्यानें पृथ्वीतलावर येत आहे.

(जातो.)

हा प्रारंभ बालचरित नांवाच्या नाटकाचा आहे. याच प्रकारचे सर्व नाटकांचे प्रारंभ आहेत. इतकेंच नव्हे तर

एवमार्थमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग पर्यामि ।

हीं वाक्ये, मंगलाचरणाचा श्लोक झाल्याबरोबर सूत्रधाराच्या तोंडीं प्रत्येक नाटकांत आहेत.

या सर्व प्रस्तावनेला 'प्रस्तावना' असे नांव नसून 'स्थापना' असे जुने नांव बहुतेक नाटकांत आहे.

ज्याप्रमाणे प्रारंभी त्याचप्रमाणे शेवटीं भरतवाक्यही एकाच तऱ्हेचे आहे. बहुतेक नाटकांत

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥*

किंवा

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।
इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥†

शब्दसादृश्य, वाक्यरचनासादृश्य, अर्थ-सादृश्य आणि क्वचित् पद्यांचे ऐक्य हीं फार आढळतात. तेव्हां हीं सर्व नाटके एकाच कवीच्या कृति होत याबद्दल शंका-सुद्धां मनांत राहत नाहीं.

* सागरांपर्यंत विस्तारलेल्या व हिमालय आणि विन्ध्य या पर्वतांस कुंडलांप्रमाणे धारण करणाऱ्या या पृथ्वीचे साम्राज्य एकछत्री अधिकाराने (सार्वभौम म्हणून) राजसिंह आमच्यासाठीं चालवो.

† गोधनाची समृद्धि होवो, परचक्र नष्ट होवो व आमचेसाठीं या सर्व पृथ्वीवर राजसिंह राज्य चालवो.

परंतु हीं नाटके कोणत्या कवीचीं हा प्रश्न राहिलाच. कोणत्याही नाटकांत प्रारंभी स्थापनेत किंवा अंतीं भरतवाक्याचे प्रसंगीं कोठेही कवीचे नांव नमूद केलेले नाहीं. अर्थात् अन्यमार्गाने प्रमाणे शोधून काढूनच कवीचे नांव मिळविण्याचा प्रयत्न करणे प्राप्त झाले. त्याहीसंबंधाने पंडित गणपति-शास्त्री यांनी शोध करून अगदीं निःशंकपणे असे सिद्ध केले आहे कीं, ज्या भास कवीच्या नांवाचा उल्लेख अनेक संस्कृत कवींनीं केला आहे, त्याच्याच या कृति होत. हे त्यांनीं शोधून काढलेले संस्कृत कवींनीं केलेले उल्लेख असे आहेत.

इ. स. ११५९ सालीं ह्यात असलेल्या सर्वानंदांच्या अमरकोशटीकासर्वस्व ग्रंथांत या नाटकांपैकीं स्वप्नवासवदत्त नाटकाचा उल्लेख आहे

ध्वन्यालोक नांवाच्या अलंकार ग्रंथाचा कर्ता आनंदवर्धन हा इ. स. च्या नवव्या शतकांत झाला. त्याच्या ग्रंथांत वामन नांवाच्या ग्रंथकाराचा निर्देश आहे. त्या वामनाच्या अलंकारग्रंथांत वरील नाटकांपैकीं स्वप्नवासवदत्त नाटकांतले व चारुदत्त नाटकांतले श्लोक उदाहरणे म्हणून घेतलेले आहेत. अर्थात् ह्या नाटकाचा कर्ता त्या वामनाच्या पूर्वी म्हणजे इ. सनाच्या नवव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असला पाहिजे हे उघड झाले. दण्डी हा कवि इ. सनाच्या सहाव्या शतकांत झाला असे धरतात. त्याच्या अलंकारग्रंथांत या नाटकांतील श्लोक अलंकारांचीं उदाहरणे म्हणून दिले आहेत ! अर्थात् हा कवि दण्डीच्या पूर्वी झाला असला पाहिजे.

बाणभट्टानेही या कवीवर एक सुंदर श्लोक लिहिला आहे तो असा—

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ *

त्याचप्रमाणें राजशेखराच्या सूक्तिमुक्तावलींत या कवीच्या नाटकांपैकीं स्वप्रवासवदत्त या नाटकाचें नांव असून यानें अनेक नाटकें लिहिलीं असा उल्लेख आहे.

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्रवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकांत या कवीच्या नांवाचा स्पष्ट उल्लेख आहे तो असाः—

प्रथितयशसां भासकविसौमिल्लकविमिश्रादीनां
प्रबंधानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य
क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः । †

* ज्यांचा आरंभ सूत्रधार करितो, ज्यांत भूमिका फार, जीं पताकायुक्त अशीं नाटकें—जणू काय देवालयेच—रचून भास कवीनें कीर्ति मिळविली.

या श्लोकांत सूत्रधार, भूमिका व पताका या तीन शब्दांवर श्लेष आहे. नाटकासंबंधानें सूत्रधार या शब्दाचा अर्थ उघड आहे. भूमिका=पात्रें, पताका हा एक अलंकारप्रकार आहे. देवालयाच्या संबंधानें सूत्रधार=मंदिरे बांधणारा कारागीर. भूमिका=जागा. पताका=ध्वज. श्रीमान् व उदार लोक ज्याप्रमाणें मंदिरे बांधणाऱ्या कारागिराकडून आरंभलेलीं, ज्यांत विस्तीर्ण भूमि आहे अशीं, जीं ध्वज-तोरणांनीं शोभिवंत केलीं आहेत अशीं देवालये बांधून कीर्ति मिळवितात त्याप्रमाणें भासकवीनें सूत्रधाराकडून आरंभ करविलेलीं, पुष्कळ पात्रें ज्यांत आहेत अशीं व पताकास्थानादि अलंकारांनीं युक्त नाटकें रचून कीर्ति मिळविली.

हे भासकृत नाटकांचें वर्णन अगदीं योग्य आहे.

† भासकवीच्या नाटकचक्राची-संग्रहाची अग्निदिव्यानें परीक्षा करून पहाण्यासाठीं धूर्त लोकांनीं इती सारीं नाटकें अग्नींत टाकलीं, परंतु त्यांतील स्वप्रवासवदत्त नाटकाला पावकही दाहक झाला नाही !

‡ ज्यांची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे अशा भास व सौमिल्ल कविश्रेष्ठांचीं नाटकें टाकून सांप्रतचा कवि कालिदास, याच्या नाटकांवर या सभेचें मन कसे गेलें ?

कालिदासाच्या पूर्वी भामहाचार्य झाले. त्यांच्या ग्रंथांत व त्यांच्यापूर्वी चाणक्य ऊर्फ कौटिल्य म्हणून अर्थशास्त्रकार झाले. त्याच्या ग्रंथांत या कवीच्या कृतींचा उल्लेख आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत या कवीच्या प्रतिज्ञायौगन्धरायण नाटकांतील एक श्लोक उतरून घेतला आहे. कौटिल्य ऊर्फ चाणक्य हा अशोकाचा आज्ञा जो महाराजा चंद्रगुप्त त्याच्या वेळीं होता. अर्थात् या नाटकांचा कर्ता भास हा इ. सनापूर्वी ३२५ वर्षांच्या पूर्वी एकाददुसऱ्या शतकांत झाला असावा असें विधान करण्यास मुळींच हरकत नाही. त्याच्या पूर्वीच्या ग्रंथांतून उल्लेख सांपडल्यास याच्याही पलीकडच्या काळांत तो जाईल हें उघड आहे. कालिदासाच्या वेळीं त्याची कीर्ति जिकडे तिकडे पसरली होती व त्यास प्राचीन कवि समजत; तेव्हां तो पुष्कळच जुना असला पाहिजे.

येथपर्यंत या नवीन सांपडलेल्या तेरा नाटकांचा कर्ता कोण व तो केव्हां झाला हें निश्चित करण्यासाठीं आपल्याला सामान्यतः जीं प्रमाणें उपलब्ध आहेत त्यांजविषयीं झालें. आपण अनुमानें काढलीं तीं अशींः—
१ या नाटकांचा कर्ता आजपर्यंत केवळ नांवानेंच माहिती असलेला भासकवि हा होय, व २ तो इ.स. पूर्वी ३२५ पासून ४२५ च्या दरम्यान झाला असावा. कालिदास कवि इ. स. पूर्वी १०० पासून ३०० पर्यंत झाला असावा अशी समजूत कित्येकांची आहे, ती जर खरी असेल तर भास अर्थात् त्याच्या पूर्वी शें दोनशें वर्षे झाला असला पाहिजे. कारण कालिदासानें त्याला प्राचीन कवि म्हणून त्याचा उल्लेख केला आहे. पुष्कळशा संस्कृत कवींच्या काळासंबंधानें अशीं अनुमानें काढूनच स्वस्थ बसावें लागतें. तसेंच या कवीच्याही बाबतींत स्वस्थ बसण्या-

खेरीज दुसरा मार्ग नाही. या अनुमानांनी ज्यांची खात्री होत नाही असेही कित्येक विद्वान् गृहस्थ आहेत. त्यांचे म्हणणे ही भासाची नाटकें नव्हेत, हीं कोणातरी भासक्या भुसक्या कवीने चार चांगल्या चांगल्या कवींच्या कल्पना व उतारे चोरून व त्यांत आपल्या पदरच्या भिकार कल्पना व गचाळ अशुद्धे घालून लहान मोठीं संभाषणे बनविलीं आहेत ! असें म्हणण्यास ते पंडित प्रमाणें दाखवितात तीं अशीं:—

१. या कवींचे व्याकरणज्ञान अगदींच तुटपुंजे. पाणिनीच्या व्याकरणाच्या दृष्टीने अशुद्ध प्रयोग फार. जे शब्द अमरादि कोशांतही सांपडत नाहीत असे शब्द त्याच्या नाटकांत आहेत.

२. नाट्यशास्त्राच्या नियमांसही या नाटकांत झुगारून दिले आहे.

३. यांत रचनाचातुर्य नाही, रसपरिपोष नाही.

४. याच्या नाटकांतील म्हणून जीं पद्ये इतर ग्रंथकारांनी उदाहरणादाखल घेतलीं आहेत तीं या प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांतून आढळत नाहीत.

यावर उत्तरे देतां येतात तीं अशीं:—

१. पाणिनीय व्याकरणशास्त्र अस्तित्वांत येण्याच्या पूर्वीचा हा कवि असल्याकारणाने पाणिनीच्या नियमांनी तो बांधला गेला नाही. त्याच्या काळीं संस्कृत भाषा ज्या व्याकरणपद्धतीने बद्ध असेल तीप्रमाणें त्याचे प्रयोग असतील. तेवढ्याने ते अशुद्ध म्हणतां येणार नाहीत. बरे यदाकदाचित् त्याने अशुद्धरूपे योजिलीं असलीं व अपप्रयोग केले असले तरी तेवढ्याने काय होतें ? शेक्सपिअरचे व्याकरणज्ञान काय होतें ? परंतु त्याच्या काव्यांपासून लाभणाऱ्या आनंदाकरितां त्याचे व्याकरणाचे अज्ञान लोक सहन करीत

आले आहेत. “निरंकुशाः कवयः” शिवाय पाणिनीने केलेले नियम पाणिनीने स्वतःही आपल्या सूत्रांत उल्लंघिल्याचीं उदाहरणे आहेत, मग त्याला न मानणाऱ्या कवीने निरंकुशत्वाने किंवा त्याच्या काळच्या लोकभाषेत तसे नियम नसल्यामुळे ते उल्लंघिले असले तर त्यांत नवल काय ?

२. भरताचे सध्यां प्रचलित असलेले नाट्यशास्त्र होण्याच्या पूर्वी भास झाला, तो भरताचे नाट्यनियम कसे पाळणार ? भरताचे म्हणून जें नाट्यशास्त्र मिळते त्यांत भासाच्या नाटकांवरूनच कांहीं नियम करून घातलेले असण्याचा संभव आहे. आणि यदाकदाचित् तें नाट्यशास्त्र पूर्वी अस्तित्वांत असलें, तरी कांहीं नियम भासाने उल्लंघिले आहेत, तें योग्यच केले आहे, असे आमचे मत आहे. रंगभूमीवर मृत्यु होऊं नये, हा तशापैकींच एक नियम. दुर्योधनाचा व दशरथाचा मृत्यु भासाने रंगभूमीवर दाखविले आहेत, त्यामुळे आमच्या दृष्टीने करुणरसाची पुष्टिच झाली आहे, हानि झाली नाही. तेव्हां याही आक्षेपांत कांहींच अर्थ नाही.

३. तिसरा आक्षेप केवळ पूर्वग्रहामुळे उद्भवलेला दिसतो. आजपर्यंत कालिदास-भवभूतीसारख्या साफसफाईची भाषा व ठाकठिकीचे अलंकार योजनाच्या कवींना या नव्या ओबडधोबड भाषा लिहिणाऱ्या परंतु प्रतिभासंपन्न कवीने मागे सारले म्हणण्याचे ज्यांच्या जिवावर येतें अशा पंडितांचे हे आक्षेप आहेत. संविधानकांत रचनाचातुर्य आहे हें जाणणें हातचे कंकण पाहण्याइतके सोपें आहे. तीं संविधानके प्रत्येक वाचकापुढे ठेविलीं आहेत. आमच्या मते या नाटकांतून रचनाचातुर्य फार आहे, रसपरिपोषही फार सुंदर आहे. कालिदासादिकांनी याच्या

कल्पना घेतल्या आहेत हे आतां मुळींच वाद-
ग्रस्त नाही. ते निकालांत लागलेलें प्रकरण
आहे. आणि या कवीच्या श्रेष्ठपणाचदल हा
कालिदासाचा पुरावाच पुरे आहे.

४. भासार्ची म्हणून पद्ये कोण्या ग्रंथ
कारांनीं उद्धृत करून घेतलीं आहेत तीं
सध्यां उपलब्ध झालेल्या नाटकांत नाहीत,
यावरून येवढेंच सिद्ध होईल कीं, भासार्चीं
एक तर आणखी कांहीं नाटकें असलीं
पाहिजेत, किंवा उद्धृत करून घेणारांच्या
स्मृतिदोषामुळे त्यांनीं तीं भासार्चीं म्हणून
उल्लेखिलीं असावीं. अशा स्मृतिदोषामुळे
भलत्याच कवीचे श्लोक भलत्याच कवीच्या
नांवावर सुभाषितसंग्रहांतून व इतर ग्रंथांतून
दिल्याचीं उदाहरणें आहेत.

ज्याचे उल्लेख प्राचीन ग्रंथांतून आहेत त्या
भासार्चीं हीं नाटकें नसून हा केवळ आभास
आहे असें ज्यांस वाटत आहे, त्यांना आ-
मचें म्हणणें एवढेंच आहे कीं, प्रस्तुत नाटकें
भासार्चींच असा पक्ष धरणाऱ्या गृहस्थांचें
म्हणणें जरी यदाकदाचित् चुकलें असें ठरलें
आणि हीं दुसऱ्या कोण्या कवीचीं आहेत
असेंही ठरलें, तरी त्यांचें महत्त्व, त्यांचें सौंदर्य
हीं कांहीं कमी होत नाहीत. शेकसपिअरनें
नांवाविषयीं झटलें आहे तेंच खरें.

What's in a name? that
which we call a rose
By any other name would
smell as sweet
Romeo & Juliet 2. 2. 43.

नांवांत काय आहे ?

म्हणतो ज्याला गुलाब तीं सुमनें ।

अपुल्या गोड सुगंधा

देतिल नित्यचि दुज्याहि नांवांनै ॥

आमच्या दृष्टीनें भासकवीच्या अंगचे गुण
या नाटकांवरून दिसतात ते असे:

१. शीघ्रकवित्व. हा कवि कोण्या तरी एका
अगर अनेक राजांच्या पदरीं त्यांच्या आ-
श्रयाला असलेल्या नाटकमंडळींचा नाट्या-
चार्य असावा; किंवा याची स्वतंत्र कुशीलव
मंडळी असण्याचाही संभव आहे. आपली
मंडळी घेऊन तो या दरबारांतून दुसऱ्या
दरबारांत जात असल्याचाही संभव आहे.
त्यानें आपल्या आश्रयदात्या राजाचें नांव
कोठेही घेतलें नाही. परंतु जास्त संभवनीय
हेंच कीं, तो कोण्यातरी राजाचा आश्रित
नाट्याचार्य असावा; कोणताही उत्सवप्रसंग
आला कीं, राजाची आज्ञा नवीन नाटक
करण्यासाठीं व्हावयाची, त्याप्रमाणें भासानें
नाटक तयार करून आपल्या मंडळीकडून
त्याचा प्रयोग करवून प्रसंग साजरा कराव-
याचा. असा एकंदर प्रकार असल्यामुळेच
त्याच्याकडून लहान लहान नाटकें तयार
झालीं. अशा प्रकारचे नाट्याचार्य आश्रय
देऊन ठेवावयाचे आणि आश्रित नट-
मंडळीकडून उत्सवप्रसंगां नाटकप्रयोग क-
रून पहावयाचे अशी रीति होती हें अभिषेक
नाटकांत स्पष्ट दिसतेंच आहे. या दृष्टीनें
विचार करितां उद्यां भासार्चीं आणखी दहा-
वीस नाटकें सांपडलीं तर निदान मला नवल
वाटणार नाही. यासंबंधांत फ्रेंच नाटककार
मोलिएटरचें व भासाचें फार साम्य आहे.

२. भासाला नटविद्या फार चांगल्या प्रकारें
अवगत असली पाहिजे हें त्याच्या नाटकां-
तील व्यवस्थेवरून स्पष्ट होतें.

३. त्याचीं संविधानकें फार चतुरपणानें
बसविलेलीं असतात.

४. त्याचें सृष्टिनिरीक्षण व व्यवहारनिरीक्षण
फारच अलौकिक होतें. मनुष्यस्वभावाचें
खरें ज्ञान त्याला होतें.

५ त्याचीं पात्रें खरोखरीचीं मनुष्यें आहेत. त्यांचे अंगीं अतिशयोक्तीनें आणलेली धीरोदात्तता किंवा दुष्टता कोठेही सांपडणार नाही. तीं करणीनें अगदीं प्रमाणांत छानून छिनून गुळगुळीत केलेल्या संगमरवरी पुतळ्यांप्रमाणें थंडगार नाहीत; किंवा चित्रपटावर कुंचलीनें नानाप्रकारच्या रंगांनीं निर्माण केलेल्या, कोणचा तरी एकच विकार, एकच विचार, एकच परिस्थिति मुग्धपणें दाखविणाऱ्या चित्रांप्रमाणें त्यांच्या अंगीं एकांगीपणाही नाही. त्यांचीं पात्रें, जिवंत-हाडांमासांची, ज्यांच्या अंगांत उष्ण रक्त खेळतें आहे अशीं, लोभमोह-कामक्रोधादि विकारांच्या मानवी मिश्रणांनीं बनलेलीं मनुष्येंच आहेत. नितांत व एकांत दुष्ट किंवा सुष्ठपणा जगांत नाही, तसा याच्या पात्रांतही नाही. आणि याचें कारण हेंच कीं त्यानें जगांत भेटणारीं मानवी पात्रें निर्मिलीं आहेत. देवांचे अवतार जरी चित्रिले आहेत तरी ते मानव देहांतले अवतार आहेत, हें तो विसरला नाही. देवावतार म्हणून अशक्य अशीं उदारतेचीं किंवा उदात्तेचीं कल्पनाचित्रें त्यानें उठवून दिलीं नाहीत; किंवा असुरदैत्यावतार म्हणून अशक्य अशा दुष्टतेचीं व नीचतेचींहि कल्पनाचित्रें उभीं केलीं नाहीत. या माझ्या म्हणण्याचा प्रत्यय सर्व नाटकांतून वाचकांस येणारा आहे. श्रीराम, सीता, लक्ष्मण, श्रीकृष्ण, भीम, दुर्योधन, रावण, विभीषण, सुग्रीव, मारुती, भरत, कैकेयी, यौगंधरायण, वासवदत्ता, पद्मावती कोणचेहि दैवी किंवा मानवी पात्र व्हा तें हालतें बोलतें, रागावतें रुसतें, हंसतें खेळतें असें मनुष्य आहे.

६. त्याच्या पात्रांचा स्वभावविकास फार व्यवस्थित व तो विकास दाखविण्याकरितां त्यानें योजिलेले प्रसंग फारच चातुर्याचे आहेत. स्वप्नवासवदत्त, प्रतिज्ञायौगंधरायण,

अविमारक, अभिषेक, प्रतिमा, चारुदत्त या मोठ्या नाटकांतून या विधानांची सत्यता कोणासहि पटेल.

७. नाटकाचें खरें हृद्य व त्याच्या चांगलेपणाची खरी कसोटी त्यांतील गद्य भागांत असते. ज्या नाटकांत संभाषणें लहान लहान, प्रसंगाला उचित, विनोदपूर्ण, मार्मिक आणि मनोहर तें नाटक खरें काव्य. ' गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति ' ही कसोटी भासनाटकांना विन दिक्कत लावावी. तीं वाचनकशीच उतरणार यांत शंका नाही.

८. त्याचा विनोद मोठा मार्मिक. त्याच्या विनोदांत, वर्णनांत, शृंगारांत अश्लीलपणाचा गंधही नाही. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें नाटकें अशीं असावीं कीं कोण्याही गृहस्थानें आपली पत्नी, आपले मुलगे, मुली, सुना, चाकरनौकर, इत्यादिकांना घेऊन खुशाल आनंदानें पहाण्याऐकण्याला अणुमात्र संकोच वाटूं नये. भासाचीं नाटकें सर्वथैव अशीं आहेत. त्यांत अश्लील शब्द नाहीत इतकेंच नव्हे, तर स्त्रियांच्या विनयाला ज्यांच्या योगानें कसेसेच वाटेल अशा सूचना मनांत उभ्या रहाण्याजोगेही शब्द नाहीत.

९. सारांश नाट्यकलेच्या दृष्टीनें भासा हा कवि आजपर्यंत आपणांस ज्ञात झालेल्या नाटकप्रणेत्या कवींत श्रेष्ठ आहे असें माझे मत झालें आहे. शेक्सपिअरच्या नाट्यकलेच्या छटा त्याच्या कृतींत मात्र पुष्कळ दिसतात. विविध मानवी स्वभाव त्यानें उत्तम रेखले आहेत. मनोविकारांचें पृथक्करण त्याच्या इतकें इतर कवींत नाही. सुभाषितांचें वैपुल्य तर अवर्णनीयच आहे. त्याची भाषा फार सोपी आहे. सुंदर आहे. मात्र ठाकठिकीची नाही, पण तेवढ्यानें त्याचें कवित्व

व नाट्यकला हीं कांहीं कमी योग्यतेचीं ठरत नाहीत. कालिदासाचा न्याय त्यांना लागू पडतो:

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वस्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम् ॥*

कालिदासाच्याच दृष्टांतानें बोलूं म्हटलें तर कालिदासाची कविता ही उद्यानलतेसारखी व भासाची वनलतेसारखी होय. आणि म्हणूनच कालिदासाच्या शब्दांनीं आम्ही म्हणतो: दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलतावनलताभिः ! । †

हीं नाटके १९१२ सालीं प्रसिद्ध झालीं आणि लागलींच मीं वाचलीं. एकदोन वेळ वाचनें झाल्याबरोबर यांतील अलौकिक सौंदर्यानें माझे मन वेधून जाऊन त्यांचा लाभ

माझ्या संस्कृत न जाणणाऱ्या लहान मोठ्या मित्रांना द्यावा असें वाटून त्यांचीं यथामति सारें काढून करमणुकींत देण्यास सुरुवात केली. आणि आतां स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करीत आहे. यांचा आस्वाद वाचकांस अत्यंत आल्हादकारक होईल याबद्दल मला संशय नाही. शेवटल्या कित्येक नाटकांचीं सारें जितक्या विस्तृतपणें दिलीं आहेत तितक्या विस्तृतपणें पहिल्या दोनचार नाटकांचीं दिलीं गेलीं नाहीत. दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं ही उणीव दूर करितां येईल.

या पुस्तकाचीं पुढें वाचण्याचे कामीं माझे मित्र कविवर्य एकनाथपंत रेंदाळकर यांनीं मला फार साहाय्य केले, त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडे आहेत.

आनंदाश्रम-पुणे,
ता. १३ सप्टेंबर १९१७.

हरि नारायण आपटे.

* * * या कथा प्रथम करमणुकींत दिल्या तेव्हां "भासकवीचीं नाटके" या मथळ्याखालीं दिल्या व त्याच मथळ्याखालीं प्रस्तुत पुस्तकांतही छापल्या; परंतु त्या मथळ्यामुळे यांत समग्र नाटके भाषांतर रूपानें दिलीं आहेत असा वाचकांचा गैरसमज होऊं नये ह्याणून पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर भासकवीच्या नाटककथा हें नांव दिलें आहे.

* शैवालें जरि वेष्टिलें कमल तें वाटे किती सुंदर
चंद्राचा हि कलंक घालित सदा कांतींत त्याच्या भर ।
ही नेसे जरि वळकलें तरि किती रम्यासुतन्वी दिसे
नोहे भूषण काय त्यां? मधुरता ज्यांच्या स्वरूपीं वसे ॥

† स्वभावसुंदर अशा गुणांनीं विपिनलतांनीं कैसें ।
क्रीडोद्यानामाधिल लतांना दूर सारिलें खासें ॥

भास कवीचीं नाटके.

प्रतिज्ञायौगंधरायण.

मंगल.

पातु वासवदत्तायो महासेनोऽतिवीर्यवान् ।
वत्सराजस्तु नाम्ना सशक्तियौगंधरायणः ॥

हा या नाटकाचा मंगलाचरणाचा श्लोक. या श्लोकांत मंगलाचरण असून नाटकांतील मुख्य मुख्य चार पात्रांचीं नांवे आणलीं आहेत. वास्तविक त्या नांवांचा व श्लोकांतील अर्थाचा कांहीं तादृश संबंध नाही. परंतु भरताच्या नाट्यशास्त्राला अनुसरून या मंगलाचरणांत नाटकांतील मुख्य पात्रांचा नामनिर्देश करून दिला आहे. या श्लोकाचा अर्थ असा आहे:—

इंद्राला यज्ञयागादिकांत मंगलकारक असें साहाय्य ज्याने दिलें, जो महासेन म्हणजे ज्याची सेना मोठी आहे असा, जो अति वीर्यवान्, जो शक्तियुक्त व योगसामर्थ्यवान् तो वत्सराज कार्तिकस्वामी तुमचें रक्षण करो.

यांत नायिका वासवदत्ता, तिचा पिता महासेन (प्रद्योत), नायक वत्सराज व त्याचा मंत्री यौगंधरायण यांचीं नांवे योजून दिलीं आहेत. अर्थमात्र कार्तिकस्वामीऋडे लावला आहे. अशी रचना करणे हा एक अलंकारच आहे. आणि त्याला **मुद्रालंकार** नांव आहे.

अशी नाट्यशास्त्राला अनुसरून कवीने योजना केली आहे खरी, परंतु विशेष ध्यानांत घेण्याजोगी मौज ही आहे कीं,

नाटकांत नायक वत्सराज आणि नायिका वासवदत्ता हीं पात्रें मुळींच नाहीत. त्यांचा केवळ नामनिर्देश आहे. कोणी एखाद्यानें मुख्य गोष्ट वर्जून बाकीचेंच आडंबर घातलें म्हणजे त्यानें हॅम्लेटशिवाय हॅम्लेट नाटक केलें असें इंग्रजींत विनोदानें म्हणतात. तशांतलाच प्रकार प्रस्तुत नाटकाचा झाला आहे ! यांत मंगलाचरणांत जशीं नायक-नायिकांचीं म्हणजे वत्सराज आणि वासवदत्ता यांचीं नांवे मात्र आहेत, परंतु श्लोकाच्या अर्थाशीं त्याचा कांहीं संबंध नाही, तशीच स्थिति नाटकासंबंधांतही आहे. या नाटकांत त्या दोघांच्या नांवांचा मात्र उल्लेख आहे. परंतु तीं दोन्ही पात्रें प्रत्यक्ष रंगभूमीवर मुळींच आणलेलीं नाहीत. हा जो या नाटकांतला विशेष तो वाचकांच्या लक्षांत यावा म्हणूनच कवीनें मंगलाचरणांत मुद्रालंकार योजिला असावा. या मंगलाचरणांत आणखीही एक खुबी आहे ती ही कीं, यांत मोठ्या खुबीनें किंबहुना जवळजवळ स्पष्टपणें असें ह्मटलें आहे कीं, “नाम्ना तु वत्सराजः” परंतु “सशक्तियौगंधरायणः” वत्सराजाचें नांव मात्र परंतु खरा सामर्थ्यवान् (अर्थातच वत्सराजानें अधिकार दिला ह्मणून) यौगंधरायणच या नाटकांत दिसून येतो ! आणि तेंच खरें आहे. कसें तें संविधानकावरून दिसेल. परंतु तें सांगण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी

सूत्रधारानें नाटकाचा प्रस्ताव कसा केला आहे तो पहाण्याजोगा आहे.

सूत्रधार:- (इकडे तिकडे हिंडून पडद्याकडे पाहून) आर्ये, इकडे ये बरं!

(येऊन)

नटी:- आर्य, ही मी आलें

सूत्रधार:- कांहीं तरी एखादी चीज गा. तुझ्या गायनानें ही श्रोते मंडळी प्रसन्न झाली कीं, आपण नाटकाला आरंभ करूं. आर्ये, विचार काय चालला आहे? गाईनास ती?

नटी:- आर्या, मला स्वप्न पडलें त्यांत आपल्या नात्याच्या मंडळीविषयीं कांहीं अशुभ प्रकार पाहिला. तेव्हां त्यांचा कुशलसमाचार आणायला आधीं कोणी तरी आपण माणूस पाठवावा अशी माझी इच्छा आहे.

सूत्रधार:- ठीक आहे.

अस्मत्कार्य कराया

योग्य अशा पाठवीं नरा मी या।

(पडद्यांत)

सालका ! तयार झालास का ?

सूत्रधार:-

यौगंधरायण जसा

पाठवि नर राजवृत्त आणायला ॥

(जातात.)

या रीतीनें नाटकाच्या प्रारंभीच्या प्रवेशाची प्रस्तावना सूत्रधारानें केली आहे.

आतां या नाटकाचें संविधानक पाहूं.

आपल्या राज्यासभोंवतालीं असणाऱ्या राज्यांत काय काय चाललें आहे हें पाहण्यासाठीं यौगंधरायण नेहमीं मोठा दक्ष असे. कारण, आपला राजा वत्सदेशाधिपति उद-

यनमहाराज याचें वैभव पाहून, त्याचा मत्सर करणारे अनेक राजे आहेत असें त्यास पक्केपणें माहिती होतें. तेव्हां न जाणों कोण्या वेळीं कोणत्या राजाच्या मनांत काय येईल आणि केव्हां आपलें सैन्य घेऊन आपल्या राज्यावर तो स्वारी करील असें त्याच्या मनांत येणें अगदीं स्वाभाविक होय. या चिंतेमुळे त्यानें आपले-हेर चोहोंकडे पाठविले होते.

अवंति नगरीचा राजा प्रद्योत यास वासवदत्ता नांवाची एक अत्यंत रूपवती व गुणवती कन्या होती. ही कन्या कोणाला द्यावी याबद्दल राजा प्रद्योत व राणी अंगारवती यांस फार चिंता वाटत असे. वत्स देशाच्या राजा उदयनाखेरीज आपल्या कन्येला अनु-रूप असा वरच कोठेंही त्याच्या नजरेस येईना. वासवदत्तेच्या रूपगुणांची कीर्ति ऐकून भरतखंडांतील बहुतेक राजांकडून त्यांचे दूत येऊन वासवदत्तेस मागण्या घातल्या गेल्या. परंतु राजानें त्यांपैकीं एकही वर निश्चित केला नाहीं. त्याच्या मनास कोणी येईनाच; आणि वत्सराज आपल्यास जांवई मिळावा अशी उत्कट इच्छा; पण वत्सराजाकडून मागणीच आली नाहीं. तेव्हां काय करावें? अशा विवंचनेंत राजा प्रद्योत असतां त्याला एक युक्ति सुचली. त्यानें असें मनांत आणलें कीं, उदयनास पकडून आणून त्याच्या मनांत आपल्या मुलीविषयीं प्रेमोद्भव होईल असें करावें; म्हणजे उदयन आपण होऊन वासवदत्तेला मागणी घालून वरील.

राजा प्रद्योतास ही युक्ति सुचली खरी. परंतु उदयनावर उघडपणें स्वारी करून जाण्याचें धैर्य त्यास होईना. तसें धैर्य होणें शक्यच नव्हतें. कां कीं, उदयन स्वतः अतिशय शूर, त्याचा अमात्य फार चतुर,

प्रतिज्ञायौगंधरायण.

त्याचा सेनापति मोठा वीर, आणि त्याची सेना मोठी प्रचंड. इतक्या सगळ्या गोष्टी जेथे अनुकूल तेथे शत्रूंचे काय चालणार? प्रद्योताला अर्थातच प्रत्यक्ष लढाई करून उदयनाला बंदिवान् करून आणण्याचे अशक्य दिसत होते. प्रत्यक्ष लढाई नाही, तर आतां कांहीं तरी हिकमत करावयाची असा त्यानें बेत केला. हा त्याचा बेत सिद्धीस जाण्यास उदयनाच्या अंगी असलेला एका बाबतीतला अभिमान हाच कारण झाला.

उदयनराजाला असा अभिमान असे कीं, हत्तीची खरी परीक्षा आपल्यालाच समजते आणि हत्तीला वठणीस आणून अंकित करून घेण्याची खरी विद्याही आपल्यालाच पूर्णपणे येते. असा अभिमान असल्यामुळे कोठेही नवा रानटी हत्ती आला आहे, असें त्याला कर्णोपकर्णीं कळले पुरे, कीं राजानें त्या हत्तीची शिकार करून त्यास धरून आणण्याची हांव धरलीच. ही राजाच्या स्वभावाची गोम प्रद्योत ऊर्फ महासेन यास ठाउक असल्यामुळे त्या माहितीचा उपयोग करून घेऊन राजाला बंदिवान् करून आपल्या नगरींत आणावयाचा असा त्यानें निश्चय केला.

त्यानें एक लांकडाचा कृत्रिम हत्ती तयार करविला. त्याला दारें खिडक्या ठेविल्या. आंत सशस्त्र असे रणशूर शिपाई बसविले आणि तो उदयनाच्या हद्दीतील नागवनांत नेऊन ठेवविला. हत्ती पण हत्ती तयार केला होता. असा कीं, माणसें तर काय परंतु हत्तीसुद्धां त्याच्याजवळ उभे राहिले तरी फसतील! असा हत्ती तयार करून तो त्या नागवनांत ठेविल्यानंतर ती बातमी उदयनराजाच्या कानीं जाईल अशी प्रद्योतानें तजवीज करविली. राजाचा स्वभाव हत्तीच्या कामांत फारच उतावळा होता. आणि त्यांत

त्यावेळीं कर्मधर्मसंयोगानें राजा त्या नागवनाच्या अलीकडेच एका वनांत विहार करण्याकरितां गेला होता. मग काय विचारतां? बरोबर असणाऱ्या शिपाईप्याद्यांना किंवा सेनापतीलासुद्धां न विचारतां स्वारी सुमारे वस शिपाई बरोबर वेऊन एकटीच तो नागवनांत आलेला नवा हत्ती गांठून त्याची शिकार करण्याला निघून गेली.

उदयनराजाचा अमात्य यौगंधरायण हा फारच चतुर आणि मोठा कार्यकर्ता. आपल्या तर काय परंतु आपल्या सभोवतालच्या सर्व राज्यांतून कोठें काय चाललें आहे, याची वित्तंवातमी काढण्यासाठीं त्याचे हेर सगळ्या भरतखंडभर पसरलेले होते. त्या हेरांपैकीं एकानें येऊन प्रद्योत राजाच्या ह्या दगलबाजीची बातमी यौगंधरायणास अगदीं बरोबर दिली होती. इतकेंच झालें कीं राजा वनविहार करण्याला राजधानींतून निघून गेला, आणखी मग ही बातमी त्याला लागली. तथापि दुसरे दिवशीं नागवनाला जाण्याचा त्याचा बेत होता हें झाला माहिती असल्यामुळे त्यानें ताबडतोब माणूस पाठवून राजाला सावध करावयाचें असा विचार केला व सालक नांवाच्या आपल्या एका विश्वासू सेवकाला राजाकडे जाण्यासाठीं तयारी करण्याला सांगितलें. या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत सूत्रधार नटीच्या विनंतीवरून आक्षेपांच्या कुशलसमाचाराकरितां एक माणूस पाठवण्याचा विचार करून

अस्मत्कार्य कराया

योग्य अशा पाठवीं नरा मी या ।

असें म्हणत असतां पडद्यांतून “सालका, तयार झालास का?” असे जे त्यास शब्द ऐकूं येतात, ते यौगंधरायणानें राजाकडे पाठविण्यासाठीं तयार हो म्हणून आज्ञापिलेल्या पुरुषालाच संबोधून होते, आणि त्या

त्याच्या शब्दांमुळेच यौगंधरायणाच्या दूत पाठविण्याशीं आपल्या दूत पाठविण्याचें साम्य दाखवून सूत्रधारानें यौगंधरायणाचा प्रवेश

यौगंधरायण जसा

पाठवि नर राजवृत्त आणाय।

या आर्याधीनें सुचवून आपण रंगभूमीवरून निघून जाण्याची योजना केली आहे. ही प्रवेशसूचना आणि शाकुंतलांतील प्रस्तावनेंतील प्रवेशसूचना वाचकांनीं तोलून पहावी.

यौगंधरायणानें दूत पाठवून राजाला सावध करण्याची योजना केली. हा दूत यौगंधरायणाच्या विश्वासांतला व मोठ्या आस्थेनें काम करणारा होता. यौगंधरायणानें त्याला हांका मारतांच हा पहामी अगदीं सिद्धच आहे म्हणून तो पुढें आला. “तुला बराच लांब रस्ता काटायचा आहे” असें यौगंधरायणानें म्हणतांच “आपल्या ठिकाणीं माझी फार भक्ति म्हणून तर आपली सेवा करतो.” असें सालकानें उत्तर दिलें. ते ऐकतांच यौगंधरायणानें आनंदोद्गार काढला. “ओ हो! हा जाणार, काम फत्ते करणार, याचा आमचा हेतु एक आहे.

ज्यांच्या मानसिं पूर्ण भक्ति, अथवा
जे सद्गुणां चाहती
कार्ये दुष्कर सोंपवाविं चतुरे
ऐशाच लोकांप्रती।

जे विक्रा निजशक्तिचा करिति ते
दैवाप्रमाणे कधीं
कार्याची तड लाविती कधिं परी
सोडोनि देती मधीं ॥”

असें आपल्याशींच बोलून यौगंधरायणानें दूतास म्हटलें, “वेणुवनापासून तीन रानें ओलांडून नागवनांत उद्यां सकाळींच महाराज जाणार, त्याच्या आंत तूं त्यांना गांठलें पाहिजेस.”

दूतानें म्हटलें:—आर्यांकडून पत्र हार्ती पडण्याचा काय तो अवकाश आहे.

यौगंधरायणानें पत्र लिहून त्याच्याजवळ दिलें आणि आतां त्याला जा असें सांगणार इतक्यांत राजाच्या नित्य परिवारांतील हंसक नांवाचा एक राजसेवक आल्याची वर्दी प्रतीहारीनें यौगंधरायणाला सांगितली. ती ऐकतांच त्यानें सालकास थोडें थांबावयास सांगून हंसकास आपल्याकडे आणण्याची आज्ञा केली.

हंसक हा राजाच्या शुश्रूषेत अहोरात्र असणारा सेवक. तो कधीही राजापासून दूर व्हावयाचा नाही. असें असतां तो एकटाच आला आहे हें ऐकतांच यौगंधरायणाच्या मनांत काळजी व भीति उत्पन्न झाली. हंसकाला घेऊन ये म्हणून आज्ञा केल्याबरोबर प्रतीहारी त्यास आणण्यास जातांच यौगंधरायणाचें मन आतां आपल्याला काय एकावयास सांपडतें आहे कोणास कळे असें वाटून भय पावले. कोठें तरी दूर देशीं गेलेल्या माणसास स्वदेशीं आपला अमुक अत्यंत प्रियजन अत्यवस्थ आहे असें कळावें आणि तो स्वदेशीं येऊन आपल्या घराजवळ जातांच त्याला आंत गेल्यावर आपल्याला चांगली बातमी कळते आहे कीं वाईट कळते आहे कोण जाणे! असें वाटून जसें त्याचें मन आज्ञा आणि भीति यांच्या धारेत सांपडतें तशीच यौगंधरायणाची या वेळीं स्थिति झाली होती.†

† यौगंधरायणः—महाराजापासून कधीही दूर न होणारा हंसक एकटाच आला आहे असें ऐकून माझे मन फारच चिंतामग्न झालें आहे.

गेहीं दुर्गदपीडित प्रियजन्म टाकोनि देशांतरीं
कार्यासाठीं करी प्रवास परि जो

मागे फिरे सत्तरीं ।

माझी त्या पुरुषासमानचि पहा

साशंक चित्तस्थिती ।

इष्टानिष्ट कळेल काय न कळे

वार्ता मला संप्रति ॥

हंसक आला मात्र, यौगंधरायणानें त्याला “हंसका, महाराज अजून नागवनाला गेले नाहीत ना?” असें विचारलें, आणि हंसकानें त्यांस ‘महाराज कालच गेले’ असें सांगतांच ‘आपण आंतां माणूस पाठविणें केवळ व्यर्थ’ असें यौगंधरायणास दिसून आलें. ‘आम्ही फसलों, आमचा घात झाला’ असे उद्गार त्यानें काढले आणि हंसकास पुनः विचारलें:—“कायरे, कांहीं आशा बाळगायला जागा आहे कीं आजच प्राण सोडावे?”

हंसकानें उत्तर दिलें:—“महाराजांच्या शरीरास कांहींएक अपाय नाही, मात्र ...”

हंसक, महाराज शत्रूच्या हातांत सांपडून त्यांनीं त्यांना बंदिवान करून नेल्याची दुःखद वार्ता सांगावयालाच आला होता. आपला स्वामी शत्रूच्या तावडींत सांपडून त्यांनीं त्याला पकडून नेलें याबद्दल यौगंधरायणास फार दुःख झालें, उद्वेग चढला आणि त्याच्या तोंडून सहजच उद्गार निघाले ते असे:—“आजपासून वत्सराजाच्या मंत्रिमंडळाची दुर्बलता आणखी अपकीर्ति हीं जगांत महशूर झालीं. या वेळीं तो अनुत्पन्नकार्य-पंडित (कार्य उभें राहिलें नाही तोंपर्यंत तें असें करूं तसें करूं अशा बढाया मारणारा) रुमण्वान् कोणीकडे गेला होता? सारे घोडेस्वार कोठें गेले होते?”

हंसकानें त्यावर म्हटलें, “सव फौजफांटा बरोबर असून लढाई करून तींत पराभव झाल्यामुळें जर महाराज धरले गेले असते, तर दोष काढायला जागा नव्हती. परंतु तसें झालें नाही. काल मोठ्या सकाळीं उठून नर्मदा ओलांडून महाराज हत्तीचा कळप जेथें हातातथ जाण्यास निवडक सैन्यासह निघाले, हत्तीचा कळप भेटला त्याला आम्ही सर्वांनीं

बेढा घातला. इतक्यांत एक पायदळ शिपाई त्या ठिकाणीं आला.”

तें ऐकून यौगंधरायण त्यास ‘मध्येच म्हणाला:—“आणि त्यानें महाराजांस सांगितलें कीं, येथून एक कोसाच्या अंतरावर एकजात नील वर्णाचा असा एक हत्ती आला आहे. त्याचीं नखें, दांत तेवढीं निळीं नाहीत. त्याच्या अंगावर मल्लिका लतेच्या आणि साल वृक्षाच्या डहाळ्या पसरून तो अगदीं झाकून गेला आहे. असेंच ना?”

यौगंधरायणानें त्या पायदळ शिपायाचे नेमके शब्द सांगतांच हंसकाला फार आश्चर्य वाटलें व तो त्यास म्हणाला—“तर मग आर्यांना सगळें ठाऊक होतें! जागृति असून हा दुष्ट प्रसंग ओढवला!”

यौगंधरायण:—बाबारे, जागृत बसणाऱ्यांपेक्षांही काळ मोठा बलवान् असतो! बरें मग पुढें?

हंसक:—ती त्या पायदळ शिपायानें सांगितलेली बातमी ऐकतांच महाराजांनीं त्या दुष्टाला शंभर सोन्याचीं नाणीं बक्षीस देऊन त्याचा सन्मान केला आणि म्हटलें:

‘हस्तिशिक्षा नांवाच्या ग्रंथांत अशा हत्तीचा उल्लेख आहे. त्याचा वर्ण नीलकमलाप्रमाणें असतो व तो चक्रवर्ती हस्ती मानला जातो. तर आतां तुम्ही सारे सावध राहून या कळपावर नजर ठेवा. मी एकटा माझी वीणा घेऊन जाऊन तिच्या वादनानें भुलवून भुलवून त्याला वश करून घेऊन येतो.’

हें महाराजांचें भाषण ऐकून अमात्य रुमण्वानांनीं त्यांना आपण एकटेंच जाण्याचें साहस मुळींच करूं नये असें फार फार विनवण्या करून सांगितलें. परंतु महाराजांनीं त्यांचें मुळींच ऐकलें नाही. ‘तुम्ही कोणीं इथून हलतां काम

नये, मला कोणी खात नाही. तुम्ही तेथे शत्रूंनीं आसपासच्या झाडांवरील वेली तोडून येऊन गडबड केली तर त्या हत्तीला वश त्यांच्या काठिण अशा रज्जूंनीं त्यांना बद्ध करून आणण्याला मला अडचणच पडेल.' केले."

असें ह्मणून ते तेथून तो हत्ती जिथें आहे असें कळलें होतें तिकडे निघून गेले. मोठ्या कष्टानें फक्त वीस जणांना आपल्याबरोबर येण्याबद्दल त्यांनीं परवानगी दिली होती, त्यांत मी होतो. महाराज आपल्या नीलबलाहक नांवाच्या हत्तीवरून उतरून सुंदरपाटल नांवाच्या घोड्यावर आरूढ झाले होते. त्यांच्या हातीं ती वीणा मात्र होती.

याप्रमाणें जणू काय आमच्या व त्यांच्या दुर्दैवानेंच त्यांना त्या दिशेला ओढून नेल्या—मुळें आम्ही अगदीं हताश झालों व त्यांच्या मार्गे चाललों होतो. सुमारे कोसभर गेलों इतक्यांत एका साल वृक्षाच्या छायेखालीं तो हत्ती दिसला. त्याचे पांढरे दांत मात्र पुढें आलेले दिसत होते. बाकी शरीराचा नीलवर्ण त्या वृक्षाच्या सावलींत लुप्त झाल्यामुळें जणू काय तेथें नुसते दांतच आहेत असें भासे. इतक्यांत मार्गे कांहीं गडबड झाली. ही गडबड कशामुळें आहे हें पहाण्यासाठीं आम्ही मार्गे वळतो तों महाराज आपली वीणा घेऊन खालीं उतरले आणि त्या हत्तीजवळ जातात, तों त्या कपटहत्तींतून एकदम किती तरी सैन्य बाहेर पडलें. हें सारें प्रद्योताचें कपट असें महाराजांच्या तेव्हांच लक्ष्यांत आलें व तसें त्यांनीं मोठ्यानें ओरडून आ—म्हांस सांगून आपण एकटे वीणा ठेवून खालीं उतरून शत्रूंच्या सैन्याची संख्या किती वगेरे कांहीं मनांत न आणतां त्या सैन्यांत घुसले—त्यांनीं त्यावेळीं फारच विलक्षण पराक्रम केला. किती नरवीर मारले, परंतु काय उपयोग ? शेवटीं ते अतोनात थकले आणि तशांत भयंकर ऊन लागलें. यामुळें एकाएकी मूर्च्छा येऊन पडले. ही सांधी पहातांच दुष्ट

आपल्या स्वामीला शत्रूंनीं एखाद्या साध्या माणसाप्रमाणें बेलींच्या दोरांनीं बांधलें हें ऐकतांच यौगंधरायणाच्या मनाला फार उद्देग झाला आणि त्यानें ह्मटलें:—“काय, महाराजांच्या ज्या बाहूंनीं विप्रांची पूजा केली, मित्रांस आलिंगनें दिलीं व शत्रूंस जेरीस आणलें, त्या बाहूंना वेलींच्या कर्कश रज्जूंनीं त्या दुष्टांनीं बांधलें अं: ? बरें पण महाराज शुद्धीवर केव्हां आले ? ”

हंसक त्यावर ह्मणतो:—“थोड्या वेळानें महाराज शुद्धीवर आले, तेव्हां शत्रूंचे लोक 'यांनीं माझा बाप मारला,' 'यांनीं माझ्या चुलत्याचें शिर उडविलें' असल्या तऱ्हेनें आक्रोश करीत अप्रत्यक्ष रीतीनें महाराजांच्या पराक्रमाचें वर्णन करीत त्यांच्या अंगावर वसावसा येऊं लागले. एकानें तर इतका अत्याचार केला कीं, त्यांच्या केशांस हात घालून त्यांच्यावर तलवार उपसली, परंतु तितक्यांत त्या रक्तानें माखलेल्या भूमिवर त्या दुष्टाचा पाय निसरून तो पडला व मारला गेला. पुढें चमत्कार असा झाला कीं, महाराजांनीं पहिल्या सपाट्यास प्रहार करून मूर्च्छित पाडलेला प्रद्योताचा अमात्य शालंकायन शुद्धीवर येऊन “हां, हां, थांबा, असला अत्याचार करूं नका,” म्हणून आपल्या लोकांचा निषेध करीत त्या जागीं आला व महाराजांस प्रणाम करून त्यानें त्यांचे बंध सोडले.”

इतकी हकीकत ऐकतांच यौगंधरायणाच्या जीवांत जीव आल्याप्रमाणें झालें आणि त्यानें “शाबास, शालंकायना शाबास, प्रसंग शत्रूही मित्र बनतात. बरें, पुढें त्या महात्म्यांचे काय केलें ? ” असे उद्गार काढले.

हंसकः— मगं त्यानें महाराजांना फार जखमा लागल्यामुळे त्यांना पडूनच जाण्याजोगें वाहन तयार करून त्यांस उज्जयिनीस नेलें.

हंसकानें याप्रमाणें हकीकत सांगितल्यावर यौगंधरायण कांहीं वेळ अगदीं स्वस्थ बसला. इतक्यांत उदयन राजाच्या आईकडून महाराजांना पाठविण्याकरितां म्हणून कांहीं मंगलालंकार आला. तो पहाण्याबरोबर यौगंधरायणास विशेषच वाईट वाटलें आणि आतां झालेली हकीकत त्या वृद्ध मातेच्या कानावर कशी घालावी याची त्याला मोठी चिंता पडली. तथापि हकीकत लपवून ठेवण्यांत कांहींच लाभ नाहीं हें जाणून त्यानें राजमातेकडून तो अलंकार घेऊन येणाऱ्या दूतीला म्हटलें “ विजये, तूं आपलें नांव सार्थ कर. मी सांगतो तें कार्य उत्कृष्टपणें पार पाड. महाराज पकडले गेले ही बातमी राजमातेला कळव, परंतु ती एकदम मात्र सांगूं नको. कारण, आईचें हृदय फार कोंवळें असतें. त्याला जपलें पाहिजे. तेव्हां त्यांच्याजवळ गोष्ट काढशील ती अशा प्रकारें काढ.

युद्धप्रसंगिं न कळे कधिं काय होतें
प्रस्ताव हा करुनि दाखव संशयातें ।
होतां विषण्ण मन यापरिच्याच बोलें
सांगोनि दे हळुच संकट जें उदेलें ॥”

याप्रमाणें राजमातेला निरोप पाठविल्यानंतर त्यानें पुनः हंसकाला विचारलें, “ तूं महाराजांच्याबरोबर असावयाचें तो तूं इकडे कसा आलास ? ”

हंसकानें लागलीच त्याला सांगितलें: “ महाराजांनीं स्वतःच मला सांगितलें कीं, तूं आपल्या राजधानीला जा आणि यौगंधरायणाला भेट. ”

तें ऐकतांच यौगंधरायणाला आनंद व अभिमान वाटून त्यानें त्याला पुनः विचारलें, “ काय म्हणतोस ? सगळ्या बाकीच्या सचिवांचें नांव न घेतां यौगंधरायणाला भेट ह्मणून सांगितलें ? ”

आणि हंसकानें “ होय सांगितलें, तसेंच सांगितलें. ” असें उत्तर दिल्याबरोबर तो हंसकास म्हणाला: “ इतक्या विश्वासाला खरोखर मी कांहीं पात्र नाहीं. आजपर्यंत माझ्या हातून तशी कांहीं सेवा वडली नाहीं. असें असून महाराजांचा जर इतका विश्वास माझ्यावर आहे, तर मी एक निराळाच पुरुष आतां महाराजांस दिसेन. ते शत्रूच्या राजधानींत असोत, त्याच्या कारागृहांत असोत, रानांत असोत. माझी निष्ठा त्यांच्या ठिकाणीं सारखीच असणार. आणि त्यांना फसवून बंदीत घालणाऱ्या व आपण जिंकलें असें समजणाऱ्या नृपाला मी फसवून महाराजांचें राज्य पुनः महाराजांस मिळवून देईन. मला आतां महाराज पहातील ते त्यांना पुनः राज्य मिळवून देणारा मंत्री असाच पहातील. ”

यौगंधरायण अशा प्रकारें बोलत असतां राणीविशांत राजा बंदीत पडल्याची बातमी पसरून हाहाकार झाला. तो यौगंधरायणाच्या कानां पडला. पुढें राजमातेकडूनही यौगंधरायणास निरोप आला कीं, “ माझ्या पुत्राचा आधीं मित्र व मग अमात्य झालेल्या व ज्याला मीं पुत्रवत् मानलें आहे अशा यौगंधरायणानें आतां माझ्या पुत्राला सोडवून आणावें. तें करण्याला तोच समर्थ आहे. कारण, तोच मोठा धैर्यवान् आहे. संकटाला डगमगत नाहीं. फसला तरी विषण्ण होऊन बसत नाहीं. तोच मोठा बुद्धिमान् आहे. ” राजमातेकडूनही अशाच प्रकारचा उत्साहजनक निरोप येण्याबरोबर यौगंधरायणास

विशेषच स्फुरण आलें आणि त्यानें प्रतिज्ञा केली कीं,

राहूनें चंद्र जसा
 ग्रासियला शत्रुनें तसा स्वामी ।
 यौगंधरायण नव्हे
 जरि सोडविना तयास सत्वर मी ॥

अशी प्रतिज्ञा केल्यावर तो लागलाच त्या उद्योगाला लागला.

इकडे आपल्या इच्छेप्रमाणें आपला अमात्य शालंकायन उदयन राजाला पकडून आणण्याची युक्ति करून त्या कार्याला गेला असतां राजा प्रद्योत केव्हां आपल्याला इष्ट अशी बातमी येते आहे याची अगदीं वाट पहात बसला होना. त्याच्या कन्येला मागणी घालण्यासाठीं अनेक राजांकडून दूत येतच होते. त्या सर्वांचा सत्कार करून त्यांस हो किंवा नाहीं असें कांहींच उत्तर न देतां तो ठेवून घेत असे. हें पाहून सर्व लोकांनाही फार चमत्कार वाटे. शेवटीं राजाच्या कंचुकीनें एके दिवशीं धीटपणा करून राजाला विचारलेंही कीं, “राजकुमारी वासवदत्ता आपल्याला द्या, म्हणून कित्येक राजांकडून दूतमुखांनीं आपल्याकडे मागण्या आल्या आहेत; परंतु आपण कोणालाच हो किंवा नाहीं म्हणत नाहीं याचा अर्थ तरी काय ?” तेव्हां राजानें त्यास उत्तर दिलें “बाबारे, जांवयाच्या ठिकाणीं अमुक अमुक गुण पाहिजेत असें जें माझे ठरलें आहे, त्याप्रमाणें गुण मिळतील तर पहावे हा लोभ, आणखी मुलगी लवकर आपल्याजवळून दूर जाऊं नये अशी उत्कट इच्छा, या दोहोंच्या कचाट्यांत सांपडल्यामुळें एकदम निश्चय होत नाहीं.

असावा जामात
 प्रथम गमते श्लाघ्यकुलवान्

दयाशाली तैसा

गुण मृदु तरी तोचि बलवान् ।
 स्त्रिया रूपीं लुब्धा
 म्हणुनि म्हणतो सुंदर हवा ।
 तसा तो वीर्येही
 युवतिजनरक्षाक्षम युवा ॥

कन्येला या प्रकारें चांगला वर मिळवावयाला बापाचा उद्योग कारण होतो. पुढें तो मोठा भाग्यवान् निघावयाचा, तें अर्थातच तिच्या स्वतःच्या नशिबावर अवलंबून असतें.

इतक्यांत तेथे देवी अंगारवतीही आली. तिलाही मुलीचें लग्न लवकर होईल तर बरें असें वाटत होतेंच. राजा म्हणे त्याप्रमाणेंच तिच्या मनाची खरी स्थिति झाली होती.

साक्या.

कन्या झाली थोर परी न च
 लग्न तियेचें केलें ।
 लोकांच्या या अपवादानें
 लज्जामय मन झालें ॥
 विवाह करुनी दिधली तरि मन
 शोकें होतें व्याप्त ।
 धर्म प्रेमें मातृहृदय तें
 ऐसें द्विविधा होत ॥

अशा तऱ्हेच्या गोष्टी चालल्या असतां राजा प्रद्योताला आपला अमात्य शालंकायन हा उदयन राजाला पकडून आणावयाला गेला होता त्याची आठवण झाली. व अजून तो कसा आला नाहीं, आणि त्याच्याकडून कांहीं वार्ताही कशी नाहीं, याबद्दल त्याला काळजी लागली. त्यानें तसे उद्गारही काढले. इतक्यांत शालंकायनाकडून एक दूत आला व म्हणालाः—“आपण उदयन राजाला पकडून घेऊन आलों आहोंत आणि त्याचें अत्यंत प्रियकर असें जें वाद्य ‘वोषवती’

नांवाची वीणा ती आधीं नजराणा म्हणून महाराजांकडे पाठविली आहे.”

ती वीणा पहाण्याबरोबर राजाला फार आनंद झाला. कारण उदयन राजा या वीणेच्या स्वरावर तर हत्तींना वश करून घेत असे. ती वीणा त्यानें घेतली व लागलीच आपली मुलगी वासवदत्ता हिला नजर म्हणून पाठविली. कारण वासवदत्तेला वीणा वाजवावयास शिकण्याची फारच उत्कृष्ट इच्छा झाली होती. देवी अंगारवती थोड्या वेळापूर्वी आली तेव्हां राजाला तिनें हेंच सांगितलें होतें कीं, वासवदत्ता आपल्याला वीणावादन शिकावयाचें असा आग्रह धरून बसली आहे तर तिला तें शिकण्याची तजवीज करून द्यावी. त्यावर राजानें सहज विनोदानें म्हटलें होतें कीं, “ आतां वीणावादन तिचा नवरा तिला शिकविल, ” हीं विनोदाचीं बोलणीं होत आहेत तोंच वर सांगितलेला शालंकायनाचा निरोप व ती वीणा हीं आलीं. राजानें लागलीच वीणा वासवदत्तेकडे पाठविली आणि उदयन राजाला वासवदत्तेच्या महालाशेजारीच एका महालांत ठेवून त्याची फार उत्तम प्रकारची बडदास्त ठेवा असा हुकूम दिला.

उदयन राजा मोठा हौशी व सदा आनंदी. तो बंदींत पडला याबद्दल त्याला दुःख झालें, परंतु लवकरच त्याला तें दुःख नाहींसारखें वाहूं लागलें. कारण, वासवदत्तेची व त्याची भेट झाली आणि दोघांचे प्रेम जमून तिनें त्याच्यापासून वीणावादन विद्येचें ग्रहण केलें आणि त्यानें तिचें गांधर्वविधीनें पाणिग्रहणही केलें.

इकडे यौगंधरायणानें तर प्रतिज्ञा केली होती कीं मीं जर राजाला सोडवून परत आणलें नाहीं तर नांवाचा यौगंधरायणच

नव्हे. त्या प्रतिज्ञेप्रमाणें त्यानें उद्योगही चालविला. त्याचें सैन्य कांहीं लहानसहान किंवा कसें तसें खोगीरभरतीचें नव्हतें. परंतु ही वेळ एकदम शत्रूवर हल्ला करण्याची नव्हती. कारण एक तर प्रद्योतराजा जागृतच असणार, व आपण उदयनाला अशा गफलतीनें धरून आणलें आहे तर त्याचें सैन्य व त्याचे अमात्य उगीच बसणार नाहीत हें त्यास उघड दिसत असणारच. शिवाय या वेळीं वासवदत्ता आपल्याला मिळावी अशी इच्छा करणाऱ्या राजांचे दूत येऊन उज्जयिनीस राहिलेले होते. तेव्हां प्रद्योतावर एकदम हल्ला केला तर ते सर्व राजे एकवटून प्रद्योतास साहाय्य करणारच. अशा वेळीं एकदम साहस करण्यापेक्षां कपटानेंच आपलें कार्य करून घेतलें पाहिजे, असा यौगंधरायणानें विचार केला. आणि आपल्या विश्वासांतल्या धूर्त व शूर लोकांपैकीं बऱ्याच लोकांना नाना प्रकारच्या कपटवेषांनीं उज्जयिनीस पाठविलें. सर्व शहरभर त्यांना जणूं काय त्यानें पसरून ठेवलें. सर्व शहरभरच नव्हे तर कित्येकांचा कांहीं निमित्तानें खुद्द राजवाड्यांतही प्रवेश करून घेतला. अशी सर्व योजना करून त्यानें आपण स्वतः वेड्याचें सोंग घेऊन उज्जयिनींत प्रवेश केला. त्याच्या लोकांपैकीं मुख्यांची तो संकेतानें वारंवार भेट घेऊन कोठें काय चाललें आहे, कोठें काय नाहीं याबद्दल नेहमीं बातम्या मिळवी. अशा स्थितींत त्यानें राजा उदयनापर्यंत आपलीं माणसें पांचविलीं आणि अमुक दिवशीं अमुक अमुक प्रसंग घडवावयाचे, अमुक ठिकाणी आगी लावावयाच्या, अमुक ठिकाणीं अमुक पागेंतील हत्तींना धुरानें घाबरवून सोडावयाचें आणि अमुक मार्गानें उदयन राजानें पळून जाण्याची व्यवस्था करावयाची व तो पळून गेला म्हणजे शहरभर पसरलेल्या आप-

ल्या लोकांना वदीं पोचवून त्यांनीं एकत्र जमन राजवाड्यावर हल्ला करावयाचा असा त्यानें सर्व बेत रचून ठेविला होता. त्या थोडेंसे वाईट वाटलें, तें एवढेंच कीं, रास वासवदत्तेच्या नादाला फारच लागला आं कारण अशा नादाच्या भरांत जर आपलें बेताप्रमाणें एकादीं बाय चुकली, तें सर्वच बेत बाहेर फुटून सपशे दांसळावयाचा. परंतु पुढें त्यानें अह प्रतिज्ञा केली कीं, राजाकडून वासवदत्ते हरण करवून त्या दोघांसाठीं पळवून न्यावयाचें. असें जर आपण केलें नाहीं तें आपण यौगंधरायणच नव्हों. या त्याच निश्चयाला खुद्द प्रद्योत राजाचें एक तें फार साहाय्य होतें म्हटलें तरी चालेल. साहाय्य हें कीं, वासवदत्ता उदयनाच्या ना लागली आहे याबद्दल त्याला मुळींच वा वाटत नव्हतें, इतकेंच नव्हे, तर तसेंच व अशी त्याची इच्छा होती. इतर राजांक वासवदत्तेला मागणी घालण्याकरितां आले होते, परंतु एकाही राजावर तो नव्हता. परंतु उदयनाकडून मागणी नस त्याला कन्या दिली म्हणजे इतरांचा अमान होणार आणि ते सर्व लढण्याला उणार हें संभवनीय होतें. उदयनानें वासवदत्ते बलात्कारानें हरण करून तिला नेलें तर आपला इलाज नाहीं असें राजांस दाखविणें येणार होतें. असा राजाचा स्वतःचा तःस्थ मनोदय असल्यामुळें तो अपत्यक्षप उदयन व वासवदत्ता यांच्या प्रेमाचें दृढीकर व्हावें हें इच्छितच होता. अशी एक अंतर्बाह्य स्थिति असल्यामुळें यौगंधरायणा केलेला बेत सिद्धीस जाण्यास पुष्कळ सोप झाल्या. यौगंधरायणास हें सर्व माहित होते तथापि तो कधीं कार्य सोपें म्हणून स्वसत नसे, तो मोठा प्रयत्नवादी होता

त्यानें खटपटींत अणुमात्र कमी केलें नाहीं. तो म्हणे:—

काष्ठीं अग्नि असे परी न निवतो
संघर्षणावांचुनी
भूमी गर्भजला जगास वितरी
खाणील जेव्हां कुणी ।
उत्साही पुरुषां असाध्य न मुळीं
काहींहि कोठेंहि तें
मार्गे योग्य अशा प्रयत्न करितां
सिद्धी करीं राहते ॥

या दृढविश्वासानेंच त्यानें उद्योग केले. त्यानें आपल्या विश्वासांतला एक हस्तिशिक्षक (माहूत) राजाच्या गजशालेंत नेऊन भिडविला होता. इकडे उदयन राजा वासवदत्तेवर पूर्णपणें आसक्त झाला व तीही त्याच्यावर अत्यंत प्रेम करूं लागली. यामुळें त्या दोघांनीं पळून जाण्याचा बेत केला तो अर्थातच गुप्त राहिला. मात्र तो यौगंधरायणास कळला होता. यामुळें राजानें वासवदत्तेस 'वेऊन' केव्हां पळून जावयाचें व त्या वेळीं राजवाड्यांत काय गोंधळ उडवून घ्यावयाचा याची सर्व योजना त्यानें ठरवून टाकिली होती. गजशालेंतले सगळे हत्ती एकदम भिऊन त्यांची गडबड उडावी अशीही योजना केली होती. त्या धांदलींत उदयन-राजाच्या हस्तिशिक्षकानें वासवदत्तेच्या नेहमीच्या हत्तिणीला अमुक अमुक ठिकाणां आणावयाचें असें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था झाली. वेड्याच्या वेषानें सर्व उज्जयिनीभर भटकणाऱ्या यौगंधरायणानें आपल्या सर्व लोकांच्या भेटी घेऊन त्यांना वेळकाळ बरोबर सांगून दिला आणि बरोबर नेमक्या वेळीं सारा बार उडाला. उदयन-राजा वासवदत्तेला घेऊन कौशांबीला पळून गेला. यौगंधरायणाच्या लोकांनीं व त्यानें

स्वतः आपापलें खरें स्वरूप प्रकट करून सर्व राजवाड्याभर गोंधळ आरंभला. यौगंधरायणानें तर शौर्याची फार कमाल केली. परंतु किती झालें तरी यौगंधरायणाचे लोक किती ? आणि प्रद्योत राजाचे किती ? कांहीं वेळ धुमाकूळ झाला. परंतु थोड्याच वेळांत अत्यंत शौर्य दाखविणारा यौगंधरायण ही शेवटीं पकडला गेला. आपला राजा वासवदत्तेला घेऊन कौशांबीला निघून गेला ही बातमी कळल्यामुळें यौगंधरायणास आपण पकडलों गेलों याबद्दल मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. कारण तो जो राजवाड्यांत धिंगाणा घालीत होता, त्याचा हेतु एवढाच होता कीं, लोकांचें चित्त आपल्याकडे वेधलें असलें, म्हणजे उदयन व वासवदत्ता यांच्याकडे मुळींच जाणार नाहीं. आणि त्या प्रमाणेंच झालें. यौगंधरायणानें व त्याच्या कपटवेषी मित्रांनीं राजवाड्यांत व नगरींत ठिकठिकाणीं धुमाकूळ चालविल्यामुळें त्या पळून जाणाऱ्या दांपत्याकडे कोणाचेंच लक्ष्य गेलें नाहीं; बरें यदाकदाचित् गेलें असलें, तरी उदयनराजा आपलें व आपल्या नवपरिणीत वधूचें रक्षण करण्याला पूर्णपणें समर्थ होता, तो केव्हांच कौशांबीला जाऊन पोचला आणि त्यानें यौगंधरायणाला सोडवून नेण्याचा उद्योग हातीं घेतला.

इकडे यौगंधरायणास पकडल्यावर थोडें स्थिरस्थावर झालें आणि तो पळून जाऊं नये म्हणून त्याला आयुधागारांत ठेवून अगदीं कडेकोट बंदोबस्त करण्याचा सपाटा चालला, तेव्हां यौगंधरायण म्हणाला: “या लोकांचें वर्तन किती हास्यास्पद आहे !

अग्नी केवळ वत्सराज धरला

बंदीतही घातला

रक्षावा अतिमात्र जागृतपणें

मंत्रीजनांनीं भला ।

तें तेव्हां विसराने पूर्णपणें की
हे शाहणे झोंपती
रत्ना चोरुनि नेलियावरि रिती
पेटी अहा रक्षिती ॥

यौगंधरायणानें दुहेरी प्रतिज्ञा केली होती हें वर सांगितलेंच आहे. एक तर उदयन राजाला सोडवीन तरच मी यौगंधरायण ही, आणि दुसरी अर्जुनानें सुभद्रेचें जसे हरण केलें तसें राजाकडून वासवदत्तेचें हरण जर न करवीन तर मी यौगंधरायणच नव्हे. तो बाणीनें म्हणे, “वासवदत्तेचें हरण करवीन इतकेंच नव्हे तर वासवदत्तेसह महाराजांस प्रद्योताच्या बंदींतून काढून नेईन, असें न झालें, तर मी यौगंधरायणच नव्हे.”

यौगंधरायणाच्या या दोन्ही प्रतिज्ञा खऱ्या झाल्या. यामुळें त्याला आपण बंदींत पडलों याबद्दल कांहीं वाटलें नाहीं. आपण आपल्या सर्व योजना मोठ्या चातुर्यानें पार पाडल्या याबद्दल त्याला अभिमानच वाटला.

इकडे प्रद्योतराजाच्या मनाप्रमाणें सर्व कांहीं घडलें. त्याच्या मनांत वासवदत्ता वत्सराजालाच द्यावी असें होतें. परंतु त्याची मागणी नव्हती. इतर राजांच्या मागण्या असून त्यांच्यापैकीं कोणालाच पसंत न करतां ज्यानें मागणी केली नाहीं त्याला देणें शिस्तीला सोडून झालें असतें. आणि रिकामे तंटें उपस्थित झाले असते. उदयनराजानें वासवदत्तेचें हरण केलें यामुळें सर्व तंटें आपोआपच मिटला. असो.

उदयनानें वासवदत्तेला नेल्यावर प्रद्योतानें यौगंधरायणास सत्कारपूर्वक एक अलंकार पाठविला आणि त्याबरोबर निरोपही पाठविला कीं,

युक्त्या तुवां बहुत योजियल्या अमात्या
मातें मुळीं न अपकारक जाहल्या त्या ।

मी द्वेष ना करिं कधींहि खऱ्या गुणांचा ॥
स्वीकार शुद्ध हृदये करिं भूषणाचा ॥
तो निरोप ऐकतांच यौगंधरायणास मेल्या-
प्रमाणें झालें व तो म्हणालाः—

मीं जीं पेटविलीं घरें अजुनि ना
गेलीं विझोनी पुरीं
मंत्री क्षोभविले तयांस अजुनी
शांती न आली खरी ।
दंडावें मजला परी वितरितो
सन्मान हा भूपती
जो मोठा अपकारि त्यास पुजणें
देहांतशिक्षाच ती ॥

राजाच्या मनांत खरें काय होतें तें या प्रसंगावरून समजतेंच, परंतु या नाटकाच्या शेवटीं तर तें अगदींच स्पष्ट केलें आहे, तें असेंः—अंगारवती राणीला आपली कन्या वासवदत्ता उदयनांनं हरण करून नेली असें कळल्याचरोबर फारच वाईट वाटलें आणि ती राजवाड्याच्या गच्चीवरून उडी टाकून प्राण देण्यास उद्युक्त झाली, तेव्हां राजानें “देवी, आनंद करावयाचा सोडून या शुभ प्रसंगीं तूं हें साहस काय आरंभलें आहेस ? क्षत्रियधर्मप्रमाणें वासवदत्तेचा उत्तम प्रकारें विधिपूर्वक विवाह झाला आहे. तुझ्या-देखत विवाह व्हावा असें असलें तर तूं त्या दोघांच्या तजविरी आहेत त्या तजविरींचा विवाह लावून आपली हांस पुरवून वे.”

राजाचें हें बोलणें ऐकून यौगंधरायणासही आनंद झाला. “एकूण राजानें कन्याहरणा-बद्दल रागावण्याचें एकीकडे राहून तो या संबंधाबद्दल आनंदच मानतो आहे, मग महीं त्यानें केलेला सत्कार व दिलेली ही भेट अवश्य व्याधी.” म्हणून त्यानें तो अलं-कार घेतला व शेवटीं भरतवाक्य ह्मटलें.

याप्रमाणें या चार अंकी नाटिकेंत कथा आहे.

पहिल्या अंकांत राजा उदयनास नलिव-र्णाच्या बनावट हत्तीच्या आमिषानें फसवून प्रद्योतानें धरून नेवविलें व य ती वार्ता ऐकून यौगंधरायणानें आपल्या महाराजांस सोडवून आणण्याची प्रतिज्ञा केली आहे.

दुसऱ्या अंकांत राजा प्रद्योत ऊर्फ महा-सेन हा आपल्या पत्नीशीं व सेवकांशीं वासव-दत्तेच्या लग्नाविषयीं गोष्टी बोलत असतां उदयनास धरून आणल्याचें वर्तमान आलें व त्यावरून उदयनाची सत्कारपूर्वक व्यवस्था ठेवण्याविषयीं त्यानें आपल्या अमात्यास सांगितलें आहे.

तिसऱ्या अंकांत यौगंधरायण वेड्याचें सोंग घेऊन व त्याचे विश्वासू मित्र आणि साहाय्यक लोक यांची एकांतीं गांठ पडून उदयन व वासवदत्ता यांच्याविषयीं आणि त्यांना सोडवून पळवून नेण्याविषयीं भाषणें झालीं. बंदींत उदयनमहाराज वासवदत्तेच्या ठिकाणीं अनुरक्त झाले आहेत व आनंदांत आहेत हें ऐकून यौगंधरायणास थोडी खि-न्नता आली. परंतु त्याचें धैर्य न खचतां त्यान उलटी पुनः जोरानें दुहेरी प्रतिज्ञा केली कीं, अर्जुनानें सुभद्रेला व नागानें पद्म-लतेला हरण करून नेलें त्याप्रमाणें राजाक-डून वासवदत्तेचें हरण करवून मी दोघांसही बंदींतून सोडवून स्वराज्यांत नेईन तर यौगंधरायण खरा. एकंदर खलबतें अशीं करून जो तो आपापल्या सोंगाची बतावणी करीत आपापल्या ठिकाणीं गेला.

चवथ्या अंकांत यौगंधरायणाच्या योज-नेप्रमाणें वासवदत्ता व उदयन हत्तिणीवर ब-सून निघून गेलीं आणि राजवाड्यांत व नग-रांत गोंधळ उडवून यौगंधरायण धरला गेला. परंतु पुढें त्यासही राजा प्रतोदानें सत्कार क-रून एक अलंकार नजर म्हणून दिला व त्यास झालें तें योग्य व इष्टच झालें असें सुचविलें.

स्वप्नवासवदत्त.

धूर्त लोकांनीं भासकृत नाटकांची परीक्षा अग्निदिव्यानें करावयाची ठरवून तीं अग्नींत टाकलीं, परंतु त्यांतल्या स्वप्नवासवदत्त नाटकाला पावक (अग्नि) ही दाहक झाला नाही, अशा अर्थाचा श्लोक मार्गें उपोद्धातांत दिल्याचें वाचकांस आठवत असेलच. त्या स्वप्नवासवदत्त नाटकाचें संविधानक आतां पाहूं.

उदयनाचें व वासवदत्तेचें लग्न होऊन थोडा काळ लोटला नाही तोंच उदयनाच्या राज्याचा कांहीं महत्त्वाचा भाग एका शत्रूनें जिंकून घेतला, याचें कारण राजाचें राज्यकारभारांत दुर्लक्ष्य हेंच असावें. वासवदत्तेचें हरण करून तिला आणून तिच्याशीं विवाह केल्या दिवसापासून राजाला वासवदत्तेखेरीज कांहीं सुचेनासेंच झालें. त्यानें अहोरात्र वासवदत्तेच्या महालांत तिच्यासंनिध असावें, राज्यकारभारांत बिलकुल लक्ष्य घालूं नये, यौगंधरायण, रुमण्वान् वगैरे मंत्रिमंडळीची भेटसुद्धां घेऊं नये, असा प्रकार सुरू झाला. तेव्हां अर्थातच शत्रूंना फावलें असावें. यौगंधरायण फार चतुर व फार जागरूक. रुमण्वान् फार शूर. परंतु खुद्द स्वामीची दृष्टि नसल्याकारणानें त्यांच्या चातुर्याचें, जागरूकपणाचें व शौर्याचें तेज पडेना. राजाचा दरारा हा सगळ्यांत अधिक असतो. तो थोडा कमी झाला कीं इतरांना आपलें पाऊल पुढें टाकण्यास सवड सांपडते, तशीच स्थिति या वेळीं झाली असावी.

याला आतां उपाय काय करावा? असें मनांत येऊन मंत्रिमंडळींनीं कोण्या सिद्ध

पुरुषास विचारणा केली असतां त्यानें सांगितलें कीं, “ मगध राजाची कन्या पद्मावती इचा व उदयनाचा विवाह घडून आला तर उदयनास पुनः गतराज्यभागाची प्राप्ति आहे. तेव्हां गेलेला राज्याचा भाग पुनः मिळावा अशी आतुरता असली, तर हा विवाह घडवून आणण्याची तजवीज करावी. ”

यौगंधरायणानें तें ऐकतांचें त्याला मोठी चिंता पडली कीं, वासवदत्तेच्या ठिकाणीं इतका अनुरक्त—नव्हे आसक्त झालेला राजा दुसऱ्या स्त्रीशीं विवाह करण्यास तयार होईल हें संभवनीय कसें? तेव्हां जर हा योग घडवून आणावयाचा असेल तर आधीं कांहीं कालपर्यंत वासवदत्तेचा व राजाचा वियोग घडवून आणला पाहिजे. शिवाय वासवदत्तां नाहीशी झाली किंवा राजाचें तिच्यावरलें प्रेम उडालें असें प्रसिद्ध झाल्याखेरीज पद्मावतीचा बाप आपली मुलगी उदयनाला देईल तरी काय म्हणून? कां कीं, कोणीही आपल्या मुलीचा विवाह करून दिला झणजे तिच्यावर तिच्या नवऱ्याचें पूर्ण प्रेम असावें असेंच इच्छितो. त्यांतून राजे तर आपल्या मुली अशाच हेतूनें कोणाही राजाला देणार. तेव्हां यौगंधरायणानें असा विचार केला कीं, आपला हेतु साधण्याला पहिला उद्योग ‘वासवदत्ता नष्ट झाली आणि उदयन विधुर झाला असें जगांत प्रसिद्ध होईल अशी तजवीज करावयाची’ हा होय. ही तजवीज व्हावी कशी?

यौगंधरायणानें पुष्कळ विचार करून एक तोड काढली. वासवदत्ता अतिशय विचारी

आहे. राजा आपल्यामुळे राज्यकारभार लक्ष्य घालीत नाही आणि त्यामुळे राज लचके तोडण्याचें शत्रूंनीं आरंभलें आहे सर्व गोष्टी आणि गेलेले राज्य पुनः िप्याला जो उपाय ह्मणून सिद्ध पुरुषानें गितला आहे तो उपाय हीं वासवदत्ते कानीं घालावीं. आणि तिच्या अनुमोनेच कांहीं ना कांहीं तरी युक्ति करून उदयन राजाचा दुसरा विवाह व आणावा. असा विचार यौगंधराय केला. त्याप्रमाणें वासवदत्तेला अनुकूल न वेतलें, आणि दोघांनीं मिळून ती गोष्ट घडवून आणण्याच्या उद्योगाला केला. त्या उद्योगानें त्यांचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला तें या नाटकांत दाखविलें

एके दिवशीं राजा उदयन मृगयेला असतां त्याच्या पश्चात् राजवाड्याच्या तःपुराला आग लागली आणि त्या अ वासवदत्ता सांपडली. यौगंधरायणास तें तांच त्या साहसी पुरुषानें तिला त्या तून सोडविण्यासाठीं त्या आगींत उडी तली. परंतु त्याच्या त्या साहसाचा कांही पयोग झाला नाही. वासवदत्ता तर वां नाहीच परंतु तो स्वतःही जळून मेलला. र्थातच सर्व राजधानीभर हाहाकार उड राजा उदयनास हा दुःखकारक वृत्तांत विण्यांत आला. तेव्हां त्याच्या दुःखाला पारावारच नाहीसा झाला. राजाचें वासवदत्तेवर अलोट प्रेम. त्याला तिच्याखेरीज जगांत दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें. तिच्या सून तो आज कित्येक दिवसांत दूर झालें नव्हता. आणि एक दिवस सहजीं मृगये गेला असतां मागें हा भयंकर प्रसंग झाला तो त्याच्या कानीं गेला मात्र, तो विलशोक करूं लागला. आगींतून तिच्या अं वरील ह्मणून जे कांहीं दागिने काढले गे

त्यांनाच मिठ्या मारून व त्यांचें चुंबन घेऊन त्यानें आकांत केला. ती दुःखद बातमी कानीं पडतांच पहिल्या झटक्यास तर तो मूर्छित होऊनच पडला. रुमण्वान् म्हणून त्याचा जो सेनामंत्रि होता, त्यानें त्याचें सांत्वन करण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केले. परंतु ते व्यर्थ झाले. वासवदत्ता गेली, आतां या पृथ्वीवर जगण्यांत कांहींच तात्पर्य नाही, असें म्हणून तो जीव देण्यासही उद्युक्त झाला. परंतु रुमण्वानानें आणि इतर मंत्रिमंडळांनीं त्याला आत्महत्येपासून परावृत्त केलें. तरी राजाचा शोक कांहीं त्यांच्यानें कमी करवला नाही. राजा एकसारखा जमिनीवर अंग टाकून “ हा वासवदत्ते ! ” “ हा अवन्तिराजपुत्रि ! ” “ हा प्रिये ! ” “ हा प्रियशिष्ये ! ” असें ओरडत दिवस कंठुं लागला. तें पाहून राजाचें वासवदत्तेवर किती प्रेम होतें हें लोकांना जितकें कळून आलें तितकें ती जिवंत असतांना आलें नव्हतें म्हटलें तरी चालेल. लोक म्हणूं लागले कीं, “ चक्रवाकीचा विरह झाला असतां चक्रवाक फारच आक्रोश करतो असें ह्मणतात, परंतु राजाच्या शोकानें त्यालाही मागें टाकलें. स्त्रीविरहानें अशा प्रकारचें वेड कधींच कोणास लागलें नसेल. वासवदत्तेसारखी स्त्री खरी धन्य. ती दग्ध असूनही अदग्धच होय. ” रुमण्वानादिक मंत्रिमंडळीला तर असें वाटलें कीं, राजा कोण्या वेळीं काय साहस करील याचा अणुमात्र नेम नाही. तेव्हां आपण अगदीं एकसारखें जागृत राहून महाराजांच्या बरोबर असलें पाहिजे. रुमण्वानानें त्याप्रमाणें केलेंही.

राजाला वासवदत्तेच्या शोकाचा विसर पाडण्यासाठीं त्याच्या मंत्रिमंडळानें जे अनेक उपाय केले, त्यांत एक असा उपाय केला कीं, मगधदेशाचा राजा दर्शक याची भगिनी

पद्मावती इच्याशीं राजा उदयनाचा विवाह व्हावा असें योजिलें. वासवदत्ता जरी नष्ट झाली तरी आपण निपुत्रिक राहणें हें अनेक दृष्टींनीं श्रेयंस्कर नाहीं, यास्तव तरी हा विवाह करावा. शिवाय पद्मावतीशीं विवाह झाल्याशिवाय आपल्या राज्याचा जो भाग शत्रूंनीं हरण केला आहे, तो माधारी मिळणार नाहीं असाच योगायोग आहे असें सिद्धांनीं सांगितलें आहे, तर तेंही मनांत आणलें पाहिजे. असें नानाप्रकारांनीं बोलून राजाचें मन वळविलें. पद्मावतीशीं विवाह झाला म्हणजे मगधदेशाच्या राजाशीं मैत्री होऊन त्याचें साहाय्यही मिळेल हाही एक हेतु असेलच. राजाची या गोष्टीस कशीबशी संमति मिळविली आणि पद्मावतीला मागणीं चालण्याकरितां दूत पाठविला.

इकडे मगध देशाचा राजा दर्शक याला आपली भगिनी उपवर झाली आहे, आणि तिला योग्य असा वर एकटा उदयनच आहे असें वाटत होतें. शिवाय, पद्मावतीनें स्वतःही उदयन राजालाच मनानें वरलें होतें. यामुळे उदयनाकडून दूत येतांच राजास व सर्वास फार आनंद झाला. पद्मावतीला उदयनाचें एकंदर चरित्र ऐकून माहिती होतें; त्यांत आणखी अशी गोष्ट झाली कीं, उदयनाची माहिती जिला होती अशी एक सखी तिला मिळाली. ती सखी तिला मिळाल्याची गोष्टही विलक्षणच होती. ती अशी:

पद्मावतीची आजी वृद्ध झाल्याकारणानें त्या काळच्या बहिवाटीप्रमाणें राजधानींत आपल्या नातवाजवळ न राहतां राजधानीपासून जवळच असणाऱ्या एका ऋषीच्या आश्रमांत तापसी होऊन राहण्यास गेली होती. तिचीं मांणसें केव्हां केव्हां तेथें तिला भेटण्याला जात असत. पद्मावतीवर तिचें प्रेम फार व तिजवर पद्मावतीचेंही प्रेम अतो-

नात. यामुळे ती तर वारंवार जाई. ती याप्रमाणें गेली म्हणजे तेथें दानधर्मही बराच करी. एके दिवशीं ती याप्रमाणें गेली असतां नित्याच्या पाठाप्रमाणें तिनें आपल्या नोकरांकडून अशी द्राही फिरविली कीं, त्या तपोवनांतल्या तापसतापसींना जें काय पाहिजे असेल तें राजकन्या पद्मावतीकडे येऊन निवेदन करावें म्हणजे त्यांची इच्छा ताबडतोब तृप्त करण्यांत येईल. अशी द्राही फिरविण्याचा नेहमींचाच तिचा क्रम असल्यामुळे तापस व तापसी आपल्याला जें काय हवें असेल तें मागण्याला येत व पद्मावती त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांस दक्षिणादिक देऊन संतुष्ट करी. वर सांगितल्या दिवशीं एक नवीनच तापस आणि तापसी त्या वनांत आलीं होती. त्यांनीं ही द्राही ऐकतांच तीं उत्सुकतेनें पद्मावतीकडे आलीं आणि तापसानें तिला विनांति केली: “राजपुत्रि, मला धनद्रव्य किंवा दुसरें कांहीं नको. मला एकच गोष्ट पाहिजे आहे ती ही कीं, ही माझी बहीण तूं कांहीं दिवस आपल्याजवळ माझी तुझ्याजवळ ठेव म्हणून ठेव. हिचा नवरा कोठें प्रवासास गेला आहे. त्याच्या शोधाकरितां मला जाणें भाग आहे. तेव्हां मी अनेक तीर्थे वगैरे धुंडाळून त्याचा शोध लावून त्याला परत आणीपर्यंत हिला संभाळ. ही खरोखरी तुझी सखी होण्याला सर्वथैव योग्य आहे.”

कोणाचीही ठेव देवावयाची म्हणजे महा कठिण काम, मोठी जबाबदारी असते. त्यांतून माणूस ठेव म्हणून ठेवून घ्यावयाचें ही तर फारच मोठी जोखीम. आणि तरुण स्त्री ठेव म्हणून ठेवून घ्यावयाची म्हणजे तर त्या जोखमीला कांहीं सीमा उरली नाहीं. परंतु पद्मावतीनें जर कोणाची कोणतीही इच्छा असली, तर मी ती पुरवावयाला तयार

आहें अशी द्वाहीच फिरविली होती, तर तिला आतां मागे घेतां येणें शक्यच नव्हतें. तिनें त्या तापसास तेव्हांच आश्वासन दिलें कीं, आपण आपल्या भगिनीला मजजवळ ठेवून खुशाल तृर्थयात्रा करावयाला जा आणि हिच्या पतीचा शोध लावून या. हिची अगदीं काळजी करूं नका.

इतकें राजपुत्रीचें आश्वासन मिळाल्यावर आणखी काय पाहिजे ? तो तापस आपल्या बहिणीचा निरोप घेऊन तेथून निघून गेला. ती आवंतिका तापसी राजकन्येजवळ राहिली. नंतर एक दोन दिवसांत पद्मावती आजीचा निरोप घेऊन बापाकडे आली. तेथें येते तों इच्छेप्रमाणें तिचा उदयनाशीं विवाह ठरत होता. तिला तेंच इष्ट होतें आणि आवंतिकेकडून तिला राजाचें सौंदर्य, शौर्य वगैरे गुण उत्तमपणें कळल्यामुळें तिच्या आनंदास पारावार नाहीसा झाला. राजाचें आपल्या पहिल्या स्त्रीवर प्रेम होतें त्यापेक्षांही आपण आपल्यावर जास्त प्रेम करून घेऊं अशी तिची उमेद होती. विवाह ठरल्यावर राजा उदयन मगध देशांत आला आणि विवाह झाल्यानंतरही बरेच दिवस त्याचा मुक्काम सासुरवाडीसच होता.

राजा उदयनानें आपल्या मंत्रिमंडळाच्या आग्रहामुळें व त्यावांचून आपल्या राज्याच्या नष्ट भागाची पुनः प्राप्ति नाही म्हणून पद्मावतीशीं विवाह केला खरा, परंतु त्याला वासवदत्तेचें स्मरण झालें नाहीं असा क्षणही जाईना. बसतां उठतां, खातां पितां, हेलालीला करतांना 'वासवदत्ता ! माझी वासवदत्ता नाही. तिच्यासारखी स्त्री मिळणें नाहीं,' असे उद्गार काढून त्यानें दीर्घ उच्छ्वास टाकावे. कोणी भेटलें तरी तिच्या गोष्टीखेरीज गोष्टी नोलूं नयेत. खुद्द पद्मावतीशीं सुद्धां गोष्टी

बोलावयाच्या त्याही वासवदत्तेच्या गणां-बद्दल ! पद्मावतीही फार चांगली होती. मृतपत्नीबद्दल नेहमीं शोक करतां, तर माझ्याशीं विवाह केलात कशाला ? असलीं दुरुत्तरे तिनें कधीं केलीं नाहींत. राजाच्या मनाला ज्यांत समाधान वाटे तेंच करण्यांत ती समाधान मानी, व वासवदत्तेच्या गुणांचें वर्णन तो करूं लागला म्हणजे तिच्यासंबंधानेंच माहिती विचारून ती आपणही इळहळे. ती असती तर तिच्या धाकट्या बहिणीप्रमाणें आपण मोठ्या आनंदानें राहिलों असतों. असें म्हणून निर्मत्सरी स्वभावामुळें राजाचें प्रेमही तिनें आपल्याकडे ओढून घेतलें.

असें चाललें असतां एके दिवशीं एक विलक्षण प्रसंग झालाः—

पद्मावतीचें डोकें दुखतें आहे तेव्हां आवंतिकेला तें सांगितलें असतां ती तिच्याजवळ बसून व दोन गोष्टी सांगून आणि औषधे वगैरे देऊन तिला बरी करील असें वाढून एका दासीनें आवंतिकेला 'तें सांगितलें. दुसऱ्या दासीनें राजाचा मित्र विदूषक याच्याकडून पद्मावतीच्या डोकें दुखण्याची गोष्ट राजाच्या कानां घातली. तेव्हां राजा गर्दीगर्दीनें पद्मावतीच्या शयनागारांत गेला. पहातो तों पद्मावती तेथें निजलेली नसून शय्या तशीच रिकामी आहे. पद्मावती येईपर्यंत आपण येथें पडूं असें हणून राजा त्या सुखशय्येवर पांघरूण घेऊन पडला व त्याला झोंप लागलीसें पाहून येथें थंडी वाजते आहे तर आपण आपलें पांघरूण घेऊन येऊन पुनः बसावे असें हणून विदूषक निघून गेला. इतक्यांत पद्मावतीसाठीं आवंतिका तेथें आली, आणि कर्मधर्मसंयोग असा कीं त्याचवेळीं राजा उदयनाला वासवदत्तेचें स्वप्न पडत होतें. वासवदत्ता आपल्या जवळ आली आहे आणि आपल्याला उठवते आहे

असा त्याला भास झाला. इतक्यांत आवं-
तिकेने त्याला पद्मावती समजून हालविले.
राजा अर्धवट स्वप्नांत, अर्धवट जागा अशा
स्थितति येऊन त्याने डोळे उघडले आणि
आवंतिकेला पाहतांच त्याला एकदम असा
भास झाला कीं वासवदत्ता खरोखरच आप-
ल्याला उठविण्यास आली आहे!

आपण जिला उठवावयाला आलों ती
पद्मावती पलंगावर नसून राजा उदयन आहे
असें पहातांच आवंतिका अतोनात लाजली
आणि पळाली. राजा उदयनाला अर्थातच
वासवदत्ता आपल्याला टाकून पळते आहे
तेव्हां तिला धरावी असें वाहून तो झटकन्
तिला पकडण्यासाठीं तिच्या मागोमाग
धांवला. परंतु आवंतिका फार चपल व राजा
अर्धवट स्वप्नांत व अर्धवट जागा यामुळे तो
दाराशीं अडखळून पडला आणि आवंतिका
निघून गेली.

इकडे राजा चांगला जागा झाला, तरी
पण त्याला असें खास वाटे कीं, आपण वास-
वदत्तेला पाहिले. ती तेथे आली होती. स्वप्न
कीं सत्य ? भास कीं खास ? हे त्याला
कांहीं कळेंना. तो फारच खिन्न झाला
आणि विदूषकाला आपले स्वप्न वगैरे सांगत
बसला. इतक्यांत त्याला असा भास झाला
कीं, आपली घोषवती वीणा कोणी वाजवीत
आहे. कोण वाजवीत आहे याचा शोध
करितां पद्मावतीच्या विनोदनाकरितां आवं-
तिका वाजवीत आहे, असें त्याला कळले.
ती वीणा पहाण्यास आणा, असें सांगून त्यानें
ती वीणा आणविली. पहातो तों खरोखरच
आपली घोषवती. ही येथे कशी आली याचा
शोध करितां असें कळले कीं ती रानांत
एका झाडाला अडकवून ठेवलेली कोणास
सांपडली. ती पहातांच राजाला वासवदत्ते-

चें स्मरण अधिक उद्रेकानें झालें आणि
तो त्या वीणेची निर्भर्त्सना करूं लागला. “हे
वीणे, तूं हतभागिनी त्या सुभगसुंदरीला
सोडून वनवास कां पतकरलास ? तूं माझ्या
दृष्टीस पडतेस पण ती तुझी धनीण कोठें
आहे ! ” अशा प्रकारें त्या वीणेला संबोधून
बोलत राहिला.

६

राजाचा शोक त्या वीणेच्या दर्शनानें
याहून किती तरी अधिक वाढला असता,
परंतु इतक्यांत त्याच्या सेनापतीकडून दूत
आला. त्यानें आपल्या शत्रूंचा पूर्ण पराभव
होऊन आपला देश गेला होता तो पुनः
परत मिळाला हें सांगितलें, त्याचप्रमाणें
वासवदत्तेचा बाप प्रद्योत याच्याकडूनही अ-
भिनंदनपर निरोप आणि अंगारवती इच्या-
कडून वासवदत्तेची व राजाची विवाहसमयीं
काढलेली तसबीर हीं घेऊन वासवदत्तेची
दाई आली. ती वासवदत्तेची तसबीर पाह-
तांच पुनः राजाच्या शोकाला भरतें आलें.
त्या वेळीं पद्मावती राणी त्याच्याजवळ होती,
तिला साहाजिकच उत्सुकता झाली कीं
जिच्या गुणानुवादांचें वर्णन राजा इतकें
करतो आहे ती वासवदत्ता कशी होती, हें
या चित्रफलकांत तरी पहावें. म्हणून ती
पाहूं लागली तों तिला असें वाटलें कीं,
आपल्याजवळ तापसानें ठेव म्हणून ठेवलेली
आवंतिका आणि या चित्रफलकांतली वास-
वदत्ता यांचे फार विलक्षण रूपसादृश्य आहे.
तथापि तें मनांत ठेवून ती राजास म्हणाली,
“या चित्रांतली देवी वासवदत्ता हिचें खऱ्या
देवी वासवदत्तेशीं अगदीं सादृश्य आहे
काय ?”

राजा:—सादृश्य असें कां म्हणतेस ?
तीच आहे असें ह्मण. अगदीं हुबेहूब तीच
आहे.

पद्मावती:—आपण आणि आपली स्त्रीचा आहे असें वाटलें; परंतु ओळख ही तजवीर यांत ज्या अर्थीं फार साम्य पडेना. थोडे न्याहाळून पाहून तो त्या आहे त्याअर्थीं तेंही साम्य आहेच असें ब्राह्मणास म्हणाला:—“काय हो भटजी, म्हणण्याला हरकत नाही. पण आर्यपुत्रा आपण आपली वहीण पद्मावतीजवळ ठेव अगदीं हुबेहूब या देवीच्या सारखी अशी एक म्हणून ठेविली आहे काय ? ” आर्या माझ्या परिवारांत आहे.

राजा:—ती कोण ?

पद्मावती:—एका ब्राह्मणानें आपलें बहीण ठेव म्हणून मजजवळ ठेविली. तिच नवरा कोठें प्रवासाला गेला असल्यामुळे त्याचा शोध करण्यास तो ब्राह्मण मजजवळ हिला ठेवून गेला. तिचें रूप या चित्रांतल्य देवीच्या रूपाशीं अगदीं तंतोतंत सारखे आहे.

राजा:—असें ? जगांत असें रूपसादृश दिसून येतें. पण त्या स्त्रीला आमच्या नजरे तरी पाह.

पद्मावती:—छे, छे, ती ब्राह्मणस्त्री तेव्हां आपल्यापुढें ती कशी येईल ?

अशीं भाषणें चाललीं आहेत, तों प्रतिहारीनें वदीं दिली कीं, उज्जनीचा ब्राह्मण आला आहे, तो म्हणतो राजमहि पद्मावतीजवळ मीं आपली भगिनी ठेव म्हणून ठेविली आहे ती परत न्यायला आलों आ

राजानें तें ऐकतांच त्या ब्राह्मणास आल्यासमोर आणण्यास प्रतिहारीला सांगित आणि पद्मावतीला त्या ब्राह्मणाच्या भगिनी घेऊन ये म्हणून सांगितलें. पद्मावती लोकीच आवंतिकेस आणण्यासाठीं गेली. प्रतिहारीनें त्या ब्राह्मणास आंत आणलें. ब्राह्मण पुढें झाला व “महाराजांचा जयजयक असो ! ” असें मोठ्यानें म्हणाला. तो शक्य ऐकतांच राजा चकित झाल्याप्रमाणें पळाला. कारण तो शब्द तर त्यास ओ

ब्राह्मण:—होय महाराज.

राजा:—तर मग लवकर घेऊन गारे यांच्या भगिनीला !

राजा असें प्रतिहारीस सांगतो व प्रतिहारी जाते तों पद्मावती आणि आवंतिका आल्या.

आवंतिका अवगुंठन घेऊन आली तरी तिला पहातांच तिची दाई एकदम म्हणाली:—अहो ही तर माझी वासवदत्ता !

तें ऐकतांच राजाची स्थिति फार चमत्कारिक झाली. त्यानें एकदम त्या आवंतिकेस आलिंगनच दिलें असतें, परंतु तिनें बुरखा घेतला होता. तेव्हां त्याची खात्री होईना म्हणून त्यानें आत्मसंयमन करून एवढेंच म्हटलें:—

“काय ? वासवदत्ता ! तर मग देवी, पद्मावतीला घेऊन तूं आंत जा.”

तें ऐकतांच ब्राह्मण एकदम म्हणतो: “अहो हें काय ? ही माझी भगिनी.”

राजा:—काय भलतेंच बोलतां ? ही प्रद्योतकन्या वासवदत्ता आहे असें तिचीच दाई म्हणत असून

राजा असें बोलतो आहे तोंच ब्राह्मण त्यास म्हणतो, “राजा, तूं भरतकुलाचा श्रेष्ठ, तूं धिनीत, तूं ज्ञानी आणि शुद्धचारित्र्य, तूंच राजधर्माचा आचार्य, तेव्हां बळेंच एखाद्याच्या बहिणीचा अपहार करूं नयेस !

राजा:—बरें आहे. पाहूं रूपपरीक्षा करून भटजी, तिचें अवगुंठन दूर करा.

ब्राह्मणः—महाराजांचा जयजयकार असो.
आवंतिकाः—आर्यपुत्रांचा जयजयकार असो.

राजानें तें ऐकतांच “ अरे, हा तर यौगंधरायण, आणि ही वासवदत्ता ! ” असे उद्गार काढले आणि दोघांसही आलिंगन दिलें. नंतर पुनः म्हटलें:

“ काय ? हें स्वप्न कीं सत्य ? हीच मला नुकती एकदां दिसून फसवून गेली.”

यौगंधरायणः—महाराज, देवीला नेऊन हें सर्व कपट करण्यांत मीं मोठा अपराध केला तेव्हां मला क्षमा करावी.

राजाः—यौगंधरायणा, ऊठ. आम्ही संकटांत सांपडून बुडत असतां तूं वेड्याचीं सौंगें घेऊन, युद्धें करून व योग्य अशा युक्त्या क्लृप्त्या लढवून हजारों खटाटोपांनीं तूंच आम्हांला तारलेंस. तर ऊठ, मित्रा तूं वासवदत्तेला अनुकूल करून घेऊन आपल्या बरोबर नेलीस, ती दग्ध झाली, तूंही दग्ध झालास असें आम्हांला भासवून शोकांत पाडलेंस, हिला पद्मावतीजवळ ठेव म्हणून ठेवलेंस, आपण अज्ञातवासांत राहिलास. इतका जो खटाटोप केलास तो कां बरें ?

यौगंधरायणः—महाराज, देवी वासवदत्ता जीवमान असतां आपण दुसरा विवाह करण्यास कधीं सिद्ध झालां नसतां. पुष्पक-भद्रादि सिद्धांचें तर भविष्य असें कीं, राज-

कन्या पद्मावती उदयनपत्नी होईल आणि तसें झालें म्हणजे मग गतराज्यार्थ पुनः प्राप्त होईल. तेव्हां तो विवाह घडवून आणण्याला प्रयत्न करणें हें पहिलें कर्तव्य वाटलें. देवीचें मला या कामीं अनुमोदन व साहाय्य मिळालें. आणि त्या सिद्धांच्या भविष्याप्रमाणें सर्व कांहीं घडून आलें.

यौगंधरायणाचें चातुर्य, साहस व कल्पकता हीं पाहून सर्वास फार मोठा विस्मय झाला. याप्रमाणें या नाटकांतील कथा आहे.

पहिल्या अंकांत पद्मावतीजवळ ठेव ठेवण्यांत आली.

दुसऱ्या अंकांत उदयनराजा हा पद्मावतीला वर निश्चित झाला.

तिसऱ्या अंकांत विवाह झाला व त्याचें कौतुक (कंकण) वासवदत्तेकडून (आवंतिकेकडून) गुंफण्यांत आलें.

चवथ्या अंकांत राजाचा वासवदत्तेबद्दल शोक आणि विदूषकादिकांचीं विनोदपर भाषणें.

पांचव्या अंकांत उदयनास स्वप्न पडत असतां वासवदत्ता दिसते.

सहाव्या अंकांत सर्व उलगडा होऊन गांठीभेटी होतात.

हें नाटक भासकवीच्या नाटकांत वेदगंध्याच्या व रसपरिपोषाच्या दृष्टीनेंही उत्कृष्ट आहे.

अविमारक

प्राचीन नाट्यशास्त्रांत नाटकांचे अनेक भद्द सांगितले आहेत. साधारणतः सर्वच दृश्य काव्यांना आपण नाटक असें हाणतो. प्राचीन नाट्यशास्त्रांत नाटक हे दृश्य काव्यांना सामान्य नांव नाही. जुनी पौराणिक गोष्ट वेऊन तिजवर दृश्य काव्य लिहिलेले असले व त्याचे अमुक एक निश्चितसंख्याक अंक असले म्हणजे त्याला नाटक म्हणतात. गोष्ट कवीने आपल्या कल्पनेने रचिलेली असली व त्या गोष्टीवर दृश्यकाव्य रचलेले असले तर त्याला प्रकरण म्हणतात. भवभूतीचे उत्तररामचरित हे नाटक आहे. मालतीमाधव हे प्रकरण आहे.

भास कवीच्या ज्या नाटकांचे येथे मी सविधानक देणार आहे, ते मालतीमाधवास रसे प्रकरण आहे. त्याचे कथानक कवीने आपल्या कल्पनेनेच रचलेले आहे. ते फार मनोवेधक आहे.

आपली कन्या कुरंगी ही उपवर झाली, तेव्हां आतां हिच्या योग्य असा वर कसा शोधून काढावा याची कुंतिभोज याला फार चिंता पडली. कुरंगी रूपगुणांनी अतिशय चांगली अर्थात् तिला तसाच पति पाहिजे. एखाद्या राजाला सुंदर व गुणवती मुलगी असली म्हणजे ती आपल्याला मिळावी किंवा आपल्या पुत्राला मिळावी म्हणून हतर राजांस वाढून ते दूत पाठवू लागतात, त्याप्रमाणे राजा कुंतिभोजाकडे अनेक राजांकडून कुरंगीसाठी मागण्या येऊ लागल्या. परंतु त्या सर्व राजांत दोनच राजांची स्थिती त्याला आपल्या मुलीला योग्य अशी वाटली.

एक सौवीरराजाचा पुत्र व दुसरा काशीराजाचा पुत्र. पैकीं सौवीर राजाने अगदीं प्रथमच मागणी केली होती, तेव्हां कुंतिभोजास असे वाटले कीं, त्याच्यापेक्षां बरे स्थळ आल्यावर मग विचार करावा; म्हणून त्याने सौवीरराजाला अशा निरोप पाठविला कीं, मुलगी अजून लहान आहे करितां एव्हांच तिच्या विवाहाचा विचार कर्तव्य नाही. उरतांपैकीं उरला काशीराज. परंतु त्याचे स्थळ राजास योग्य वाटेना. परंतु त्याने काशीराजाच्या दूताला नकार देऊन त्याची पाठवणी केली नव्हती. काय करावे कसे करावे असे त्याच्या मनांत होऊन तो विचारांत पडला होता. आतां त्याला इच्छा झाली कीं, "सौवीरराज पुनः आपल्यासाठीं कुरंगीला मागणी वालण्याला दूत पाठवील तर बरे होईल."

राजा कुंतिभोज व त्याची पत्नी देवी हीं दोघे याप्रमाणे चिंताव्याप्त असतां एके दिवशीं एक चमत्कारिक प्रसंग झाला:—

राजकन्या कुरंगी आपल्या परिवारासह वनविहार करण्यास गेली असतां एक उन्मत्त हती तिच्या अंगावर चालून आला. परिवार विशेष नव्हता, तो भेदरून पळून गेला, किंवा राजकन्या स्वर हिंडत हिंडत एके बाजूस गेली यामुळे असेल, पण ती मद्दोन्मत गजाच्या तडाक्यांत सांपडली. आतां तो हत्ती तिला आपल्या सोडेने उचलून तिचा प्राण वेणार इतक्यांत एक धीर वीर व सुंदर तरुण एका झाडीतून अगदीं ऐनप्रसंगी पुढे येऊन त्याने त्या हत्तीवर हडा केला. त्याबरोबर तो

हत्ती त्याच्या अंगावर चालून गेला, आणि राजकन्या कुरंगी सुरक्षित राहिली. त्या तरुणाने त्या हत्तीचा संताप आपल्यावर ओढून घेतला होता, त्यामुळे हत्तीचे व त्याचे चांगलेच युद्ध सुरू झाले. त्यांत हत्तीला त्याने जेरसि आणले व मग तो हत्ती राजाच्या पीलखान्यांत बांधला. थोड्याच वेळांत राजकन्येचा परिवार तिच्याजवळ आला. त्या तरुण वीराचा तो शौर्यप्रताप पाहून मंडळींनी त्याचा जयजयकार केला व राजाकडे जाऊन ती सर्व हकीकत सांगितली. त्या वेळीं त्या तरुण वीराच्या शौर्याचे फार वर्णन केले. कांकी, तो जसा शौर्याने तसाच सौन्दर्याने व तेजस्वीपणानेही वर्णनीय होता. त्याबरोबर राजाच्या मनास एकदम वाटले की, आपल्या कन्येला हाच वर योग्य आहे. लागलीच त्याने आपली कन्या तिच्या रक्षणकर्त्यासच द्यावयाची असें योजिले.

परंतु तसें करण्यास एक मोठीच अडचण आली. ती ही की, तो धीरवीर तरुण सुंदर पुरुष कोण याची त्याच्याजवळ चौकशी करतांना त्याच्याच तोंडून असें कळले की, तो चांडालकुलांतला आहे. ते ऐकतांच राजा फार हताश झाला. परंतु त्या तरुण पुरुषाचे जे वर्णन त्यानें ऐकले होते, त्यावरून तो खरोखर त्या कुलांतला असावा हे कांहीं त्यास किंवा त्याच्या अमात्यासही खरे वाटेना. त्याचा एक अमात्य कौजायन म्हणाला:—

“हा पुरुष सुंदर आहे परंतु त्याला त्या सौंदर्याचा अभिमान कांहींच वाटत नाही, तरुण असून त्याला अहंकार नाही. शूर असून मोठा सभ्य आहे, सुकुमार परंतु बलवान् असा आहे. आणि भय कसें ते त्याच्या गांवाही नाही.”

दुसरा अमात्य भूतिक म्हणाला:—
“त्याचे सौंदर्य अलौकिक, त्याची वाणी

ब्राह्मणासारखी, त्याचे तेज, त्याचे सौकुमार्य, त्याचे बल ही क्षत्रियासारखी आहेत. असें असून जर तो खरोखरीच चांडालकुलांतला असेल, तर आमचा शास्त्राभ्यास आणि आमची परीक्षा ही अगदीं व्यर्थ होत.”

सचिवांनी वर्णन केलेल्या त्याच्या या गुणांचे वर्णन ऐकून राजालाही ते सर्व खरेच वाटले आणि त्याने त्यांना सांगितले की, “तुम्ही त्याच्याबद्दल आणखी पूर्ण चौकशी करा. तुम्ही सांगतां असले गुण ज्याच्या अंगीं असतील तो चांडाल कसा म्हणावा? तो तशाच कांहीं कारणाने आपले कुल लपवून ठेवीत असेल. चौकशीअंती सर्व खरा मजकूर समजून येईल. तोंपर्यंत आतां कांहीं शीराजाच्या दूताची पाठवणी करून देऊं. मुलगी अजून लहान आहे, तेव्हां सध्यांच तिचा व आमचा वियोग होणे इष्ट वाटत नाही म्हणून कळवूं.”

अशीं बोलणीं होत आहेत तों राजाच्या स्नानाची वेळ झाली अशी नौकरांनीं वर्दी दिली. राजा उठला आणि “राजाची पदवी किती जबाबदारीची आहे! त्याला किती प्रकारें दक्ष रहावे लागतें! त्यानें,

पाळावा धर्म आधीं, कथिति सचिव ते
आत्मबुद्धी करावे,
झांकावे रागलोभा सदय अदय वा
काळ पाहोनि व्हावे ।
जाणावे लोकहेतू रिपुचरित तसें
चारनेत्रीं पहावे,
रक्षावे प्राण यत्नें परि रणिं रिघतां
तेहि वेळीं त्यजावे ॥

अशी स्थिति आहे.” अशा प्रकारचे उद्गार काढून राजा स्नानास गेला.

आपल्याला ज्या पुरुषाने मदमत्त हस्तिरूप काळाच्या दादेंतून ओढून काढून त्या

काळाचा राग आपल्यावर ओढून घेतला त्या पुरुषाला कुरंगीनें मनानें वरिलें व त्याच्याकरितां झुरणीस लागली.

कुरंगी फार झुरणीस लागली हें पाहून तिच्या दाईस फारच वाईट वाटलें. त्याच प्रमाणें तिच्या विश्वासांतल्या कांहीं दाई होत्या त्यांनाही तिची फारच कीव आली तेव्हां त्या सर्वांनीं मिळून असें ठरविलें कीं कांहीं तरी युक्ति करून त्या सुंदर पुरुषाला शोधून काढून कुमारीमहालांत आणून कुमारीचा व त्याचा योग घडवून आणावयाचें त्याचप्रमाणें कुरंगीची धात्री आपल्या कान्हेला बरोबर घेऊन अविमारकाच्या शोधासाठीं निघाली.

इकडे अविमारकाची अवस्थाही कामात फारच विव्हाल झाली होती. तोही भ्रमिष्ठ सारखा होऊन आपल्याशींच शोक करीत व आपल्या स्थितीबद्दल देवाची निंदा करीत काळ कंठीत होता. आपण चांडालकुलामें तले, आणि कुरंगी राजकन्या तेव्हां आपल्या मनीषा पूर्ण व्हावी तरी कशी? होणें शक्य नाहीं. असें म्हणून निराशेनें शोकोद्भूत काढीत असतां कुरंगीची धात्री त्याच घराचा तपास करीत करीत त्याच्या घरांत आली व त्याची गांठ घेऊन तिनें त्याला राजवाड्यांत कुमारीमहालांत रात्री घेण्या विषयी विनंति केली. वाड्यांत आल्या गुप्तपणें कुरंगीची व त्याची गांठ घालून देण्याचें आश्वासन दिलें. वाड्यांत त्या रात्री विशेषसे पहारे असणार नाहींत अशी वेळ तिनें त्याला सांगितली आणि त्या पहारांत नही कोणते शब्द उच्चारले असतां त्याला प्रवेश होईल ते सांकेतिक शब्द तिनें त्याला सांगून दिले. मग अविमारकाच्या काय विचारतां! त्यानें आपण अगदीं नेमल्या वेळीं तेथें येतो असें धात्रीस अभि-

चन दिलें. तें अभिवचन कसें पार पाडावयाचें याच्याबद्दल आपला मित्र विदूषका याबरोबर वाटाघाट केली, आणि चोराचा वेष घेऊन राजवाड्यांत प्रवेश करून घेण्याचें ठरविलें. अविमारक हा फार शूर व साहसी होता. आणि त्यांत कामानें अंध झालेला. मग काय विचारतां? त्यानें अगदीं जय्यत तयारी केली. त्याचा मित्र विदूषक याला त्याच्या साहसाचा परिणाम काय होईल याबद्दल भय वाटलें, म्हणून त्यानें आपण तुझ्याबरोबर येतो, एकास दोघे असलों म्हणजे बरें, असें आपल्या मित्रास सांगितलेंही. परंतु दुसऱ्याच्या घरांत गुप्तपणें शिरावयाचें असलें, तर तें एकट्यानेंच शिरलें पाहिजे. कांहीं गुप्त मसलत करावयाची असली तर ती दोघांनीं करावी, आणि लढाई मात्र अनेकांनीं करावी, अशी नीति सांगून व कुंतिभोज राजाचें सैन्य थोंडें आणि तेंही वेताबाताचेंच शूर आहे, त्याचप्रमाणें साहसी पुरुषांनीं सहज त्यांत शिरावें असा त्याचा वाडाही आहे, हस्ताहस्तीची वेळ आली तरी पुष्कळांचा समाचार घेण्याला आपण समर्थ आहों, वगैरे बोलून विदूषकाची समजूत घालून त्यानें राजवाड्यांत संकेत केल्या वेळीं चोराच्या वेषांत प्रवेश करून घेण्याची तयारी चालविली.

इकडे अविमारकाचा ध्यास लागलेली कुरंगी अगदीं तिन्हीसांजा झाल्या असें पाहून शयनागारांत गेली. तिची इच्छा ही कीं, आपल्या शय्येवर पडून प्रियजनाच्या चिंतनांत काळ कंठावा. परंतु तितक्यांत तिला दोघी दासीच्या भाषणांत असें कळलें कीं, काशीराजाचा पुत्र जयवर्मा याला आपला पाति नेमस्त करून वाङ्निश्चयसुद्धां झाला. मात्र “माझी मुलगी लहान आहे, तिचा व माझा वियोग क्षणभरसुद्धां मला सहन होणार नाहीं.

करितां जामातालाच इकडे आणवा. ” असें कुरंगीच्या आईने म्हटल्यामुळे तशी व्यवस्था करण्यासाठीं अमात्य भूतिक जामातास इकडे आणण्यास मूळ म्हणून गेला आहे, असें कळल्याबरोबर आजचें मरण उद्यांवर गेलें, असें कुरंगीस वाटलें.

इतक्यांत तिच्या धात्रीची कन्या नलिनिका ही आपल्या आईचा निरोप कुरंगीस सांगण्यास आली. आपण अविमारकाचा शोध लावून त्याला तिची कामपीडित अवस्था सांगितली व त्यानें मध्यरात्रीच्या सुमारास कन्यांतःपुरांत प्रवेश करावा अशी सर्व व्यवस्था केली आहे, हा तो निरोप होता. तो तिनें कुरंगीच्या कानांत सांगतांच तिला आनंद झाला व खेदही झाला. आपली भनीषा पूर्ण होणार याबद्दल हर्ष, परंतु तो चांडालकुलांतला याबद्दल खेद. तथापि तो कांहीं खरोखर चांडाल नव्हे असें तिला व विश्वासांतल्या सर्व दासींना वाटत होतेंच. अशा गोष्टी चालल्या आहेत अशा समयालाच कुरंगीला थोडीशी झोंप लागण्याचा संभव दिसू लागला. म्हणून त्या दासी थोड्या बाहेर चतुःशालेंत जाऊन बसल्या.

इतक्यांत हातांत तलवार व दोर वगैरे घेतलेला आणि चोरवेषांत असलेला अविमारक मोठ्या साहसाने आणि चातुर्यानें तेथपर्यंत तर येऊन पोचलाच. त्यानें लागलीच हातांतले दोर एका कोंपऱ्यांत फेंकून दिले. आपला चोराचा वेष काढून टाकला आणि बरोबर आणिलेला चांगला पोषाख त्यानें अंगावर चढविला. तो अशा प्रकारें येणार म्हणून नलिनिका वाट पहातच होती, त्याला पाहिल्याबरोबर तिनें त्याला कुरंगी बसली होती तेथें नेलें व बाजूस उभें केलें. कुरंगीला झोंप कुठली ? तिला नलिनिकेनें अविमारक येण्याची वेळ सांगून ठेविली होती

यामुळे नलिनिका दृष्टीस पडतांच तिनें पहिला प्रश्न विचारला तो “ किती प्रहर रात्र झाली ? ” हाच होय. अर्धरात्र झाली असें तिनें उत्तर देतांच तिची निराशा झाली आणि ती फार खिन्न झाली आणि “ आतां तो येत नाही, मी तर थकून गेलें; आतां पडतें जरा. मला आलिंगन दे. ” असें नलिनिकेला म्हणाली.

ही वेळ अविमारकाने पुढें होण्याला योग्य असें समजून तिनें त्याला पुढें होण्याची सूचना केली. तो पुढें झाला. ही नलिनिकाच आहे असें समजून कुरंगीनें त्याला गाढ आलिंगन दिलें. त्याबरोबर ती दचकली आणि हा नलिनिकेचा स्पर्श नव्हे असें वाटून वाबरली. आपलें चारित्र्य भ्रष्ट झालें असें वाटून तिला खेद झाला; परंतु अविमारकाने तिची समजूत केली. तेव्हां तिनें झाल्या गोष्टीबद्दल पुढें विशेष विचार केला नाही. ती व तो आनंदांत लवकरच गढून गेलीं.

परंतु हा आनंद फार काळ टिकला नाही. कन्यांतःपुरांत कोणी तरी पुरुष शिरला आहे असें राजाच्या कानीं थोड्याच दिवसांत गेल्याकारणाने आतां आपणास येथे राहणें सुरक्षित नाही असें पाहून अविमारकास तेथून पळून जावें लागलें. अर्थातच कुरंगी अतोनात शोकविह्वल झाली. त्यांत आणखी असेंही झालें कीं, काशिराजाचा पुत्र जयवर्मा—राजाने ठरविलेला कुरंगीचा भावी पति—यास घेऊन अमात्य भूतिक परत आल्याची बातमी आली, तेव्हां आतां आपणांस मरणाखेगीज दुसरा कांहींही उपाय राहिला नाही असें कुरंगीच्या मनाने घेतलें.

इकडे अविमारकाचीही तशीच व्यवस्था झाली. आतां आपणही आपला जीव ठेवण्यांत तात्पर्य नाही असा मनाचा निर्धार

करून एका उंच डोंगराच्या कड्यावरून उडी टाकून प्राण द्यावा असा त्यानें बेत केला. व त्याप्रमाणें एका पर्वताच्या फां भयंकर अशा कड्यावर जाऊन तेथून खाली उडी टाकण्याची तयारी केली.

इतक्यांत त्या पर्वतावर वनविहार करून प्यास आलेलें एक विद्याधराचें (यक्षाचें) जोडपें तेथें आलें, त्याचें लक्ष्य त्याच्याकडे गेलें. कोण विचारा, काय दुःख झाल्यामुळे एवढा जिवावर उदार झाला आहे पहावें = त्याला विचारावें तरी, असें मनांत आणून तो विद्याधर त्या अविमारकाच्या जवळ आला अविमारक उडी टाकण्यासाठीं आपलें अं = पुढें झोकून देण्याच्या अगदीं बेतांत होता. इतक्यांत विद्याधरानें त्याला मार्गें ओढलें = “ कांरे बाबा इतका आपल्या जिवावर उदार झालास ? ” असें मोठ्या प्रेमानें व कळकळीनें त्यास विचारलें.

आपली कींव करून हा यक्ष आपल्या- एवढें विचारतो आहे, तर त्यास आपलें स्वरी हकीकत सांगावी असें मनांत येऊन अविमारकानें त्याला सगळी हकीकत सांगितली. तेव्हां या साहसी पुरुषाला आपला माहाय्य करावें असें त्या विद्याधराला वाहून त्यानें अविमारकास हटलें:—

“ मित्रा, असा निराश होऊं नको, तू तुला एक विलक्षण सामर्थ्याची अंगठी देतो. या अंगठीचा असा गुण आहे कीं, ती उजव्या करांगुलीत घातलीस तर तूं कोणालाही दिसणार नाहीस आणि मग खुशाल जिथें वाटेल तिथें संचार कर. इतकेंच नव्हे तर ही अंगठी आपल्या हातांत घालून तूं ज्याला शिवशील तो व तो ज्याला शिवेल तो असे तुम्ही तिवेजण अदृश्य व्हाल. तेव्हां पुनः अंतःपुरांत जातांना आत्मसंरक्षणाकरितां आणखी दोघांना घेऊन

गेल्यास तरी तेही - तुझ्याप्रमाणेंच अदृश्य होतील, आणि जेव्हां अदृश्यरूपांत रहावयाचें नाही असें तुला वाटेल, तेव्हां ती अंगठी उजव्या हातची डाव्या हातांत घातलीस म्हणजे पुनः दृश्य होशील. ”

अविमारकास त्या अंगठीच्या या विलक्षण प्रभावाबद्दल एकदम विश्वास पटेना. तेव्हां विद्याधरानें त्याला तसा प्रयोगही करून दाखविला. तें पाहतांच अविमारकास आनंद झाला आणि त्यानें त्या अंगठीचा स्वीकार केला. लागलीच त्या अंगठीच्या साहाय्यानें आपण व मित्र विदूषक दोघेही अदृश्य होऊन कुरंगीच्या अंतःपुरांत गेले. इकडे तिला आपल्या प्रिय पतीचा विरह सहन होईना आणि बाप तर जयवर्म्याशीं लग्न लावून देण्याची तयारी करीत आहे असेंही कळलें, तेव्हां त्याच वेळीं तिनें आपल्या गळ्याला उत्तरीयाचा फांस लावून घेऊन आत्महत्या करण्याचा निश्चय केला. कांही ना कांहीं निमित्त काढून तिनें आपल्याजवळून आपल्या सर्व सख्यांना व दासींना दूर पाठविलें. आणि तिनें आपलें उत्तरीय घेऊन त्याचा फांस करून तो आपल्या गळ्याला बांधलाही. आतां क्षणांत तो धड आंघळून ती प्राण देणार इतक्यांत अविमारक तेथें येऊन उभा राहिला आणि त्यानें तिला सोडवून आलिंगन दिलें ! पुनः एकदां आनंदीआनंद झाला.

इकडे असें झालें कीं, कुंतिभोजराजाचा म्हणजे कुरंगीच्या पित्याचा मेहुणा सौवीरराज जो आपल्या पुत्रासह कोणीकडे नाहीसा झाला होता तो प्रकट झाला. प्रकट झाला असें म्हणण्याचें कारण तो चांडालवेषांत रहात होता. तो वेष त्यानें टाकला हें होय.

तो व त्याचा पुत्र असे दोघे एका वर्षापूर्वीं एकदां मृगयेंला गेले असतां त्यांच्या

हातून दीर्घतपा नांवाच्या एका महा प्रभाव-
वान् तपोनिष्ठ ऋषीचा कांहीं अपराध झाला
होता. त्यामुळे संतप्त होऊन दीर्घतपा ऋषीने
त्याला शाप दिला होता की, 'तू व तुझा
पुत्र असे दोघेही चांडाल व्हाल.' तो शाप
दिल्यावर राजा त्या ऋषीस शरण गेला
असतां त्या ऋषीने त्याला उःशापही दिला
होता की, 'हा माझा शाप तुम्हांला एक वर्ष-
भरच भोगावा लागेल.' ते वर्ष संपलें. तसें ते
संपतांच तो पूर्ववत् राजा म्हणून प्रगट झाला.
अविमारक हा त्याचा पुत्र, तो मात्र कन्यां-
तःपुरांत जाऊन वसत्याकारणानें त्याचा पत्ता
लागला नाही. आणि त्यामुळे आपला पुत्र
कोठें नष्ट झाला अशी त्याची समजूत होऊन
तो पुत्रशोकानें फार विव्हल झाला.

कुंतिभोज राजाचा पहिला विचार सौवीर-
राजाचा मुलगा अविमारक यासच आपली
कन्या कुरंगी द्यावयाची असा होता, परंतु
त्याचा व त्याच्या बापाचा पत्ता नाही, या
मुळेच केवळ त्यानें आपला दुसरा मेडुणा
काशीराज याच्या पुत्रास कुरंगी देण्याचें
ठरविलें होतें.

आतां सौवीरराजा प्रकट झाला तेव्हां
अविमारकही प्रकट होईल तर फार चांगलें
होईल, असें त्याच्या मनास वाटलें. परंतु
अविमारकाचा पत्ता नाही. यामुळे आतां
काय करावें हें त्यास समजेना. तो फार
विवंचनेंत पडला. सौवीरराजाला त्यानें आमं-
त्रण करून आणलें आणि दोघेही अविमार-
काचा शोध करूं लागले. परंतु कोठेंही पत्ता
लागेना. तेव्हां ते अत्यंत निराश व दुःखित
झाले.

इतक्यांत नारदऋषि तेथें त्यांच्याकडे
आले व आपण अविमारकास आणून
तुमची व त्याची भेट करवितों असें त्यांनीं

सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं केलेही. कन्यांतः-
पुरांतून त्याला बाहेर आणलें. कुंतिभोज
राजास आनंद झाला हें सांगावयास नकोच.
अविमारकास आपली कन्या द्यावयाची असा
त्याचा मोठा हेतु, परंतु काशीराजाची
मागणी मान्य करून त्याच्या पुत्रास विवा-
हाकरितां आणविलेंही होतें. तेव्हां त्याला दूर
सारावयाचा कसा, ही मोठीच विवंचना
त्यांना पडली. परंतु त्याही संकटापासून
नारदांनीं त्यांस सोडविलें. अविमारक हा
वस्तुतः सौवीरराजाचा पुत्र नव्हे. काशी-
राजाचा ज्येष्ठ पुत्र असें त्यांनीं सांगितलें.
सौवीरराजाची पत्नी आणि काशीराजाची
पत्नी या दोघी कुंतिभोजाच्या बहिणी-
दोघीही एकाच वेळीं गर्भवती होत्या. सौ-
वीरराजाची पत्नी प्रसूत झाली तेव्हां तिला
झालेलें अपत्य जन्मतःच मृत्यु पावलेलें
होतें. त्याच वेळीं काशीराजाची पत्नी प्रसूत
झाली आणि तिला कांहीं कारणानें आपल्यास
पुत्र झाल्याचें बाहेर कळूं द्यावयाचें नव्हतें,
यामुळे तिनें आपला पुत्र आपल्या बहिणीस
दिला. ही गोष्ट कोणास माहिती नव्हती, ती
नारदांनीं आपल्यास माहिती आहे असें
सांगून अविमारक हा जयवर्म्याचा वडील
भाऊ, तेव्हां वडील भावाला देऊं केलेली
कन्या धाकट्या भावास देणें हें अशास्त्र आहे
असें सांगितलें. अर्थात् सर्व अडचणी दूर
होऊन अविमारक आणि कुरंगी यांचा
विवाह ठरला. राजा कुंतिभोज याला अ-
त्यानंद झाला आणि नारदमुनींच्या आशी-
र्वादांनीं तो विवाहसमारंभ उत्तम प्रकारें
पार पडला.

पहिल्या अंकांत कुरंगीला हत्तीच्या तडा-
ख्यांतून अविमारकानें वांचविलें. राजाला
ही हकीकत समजल्यावर त्यालाच आपली
मुलगी द्यावी असा त्यानें विचार केला. पण

तो चांडालकुलोत्पन्न असल्याचें ऐकून त्याला फार खेद झाला.

दुसऱ्या अंकांत कुरंगीच्या धात्रीनें अविमारकास भेटून त्याला कुरंगीचें तुझ्यावर प्रेम बसलें आहे असें कळवून तिला भेटावयाला त्याला बोलाविलें.

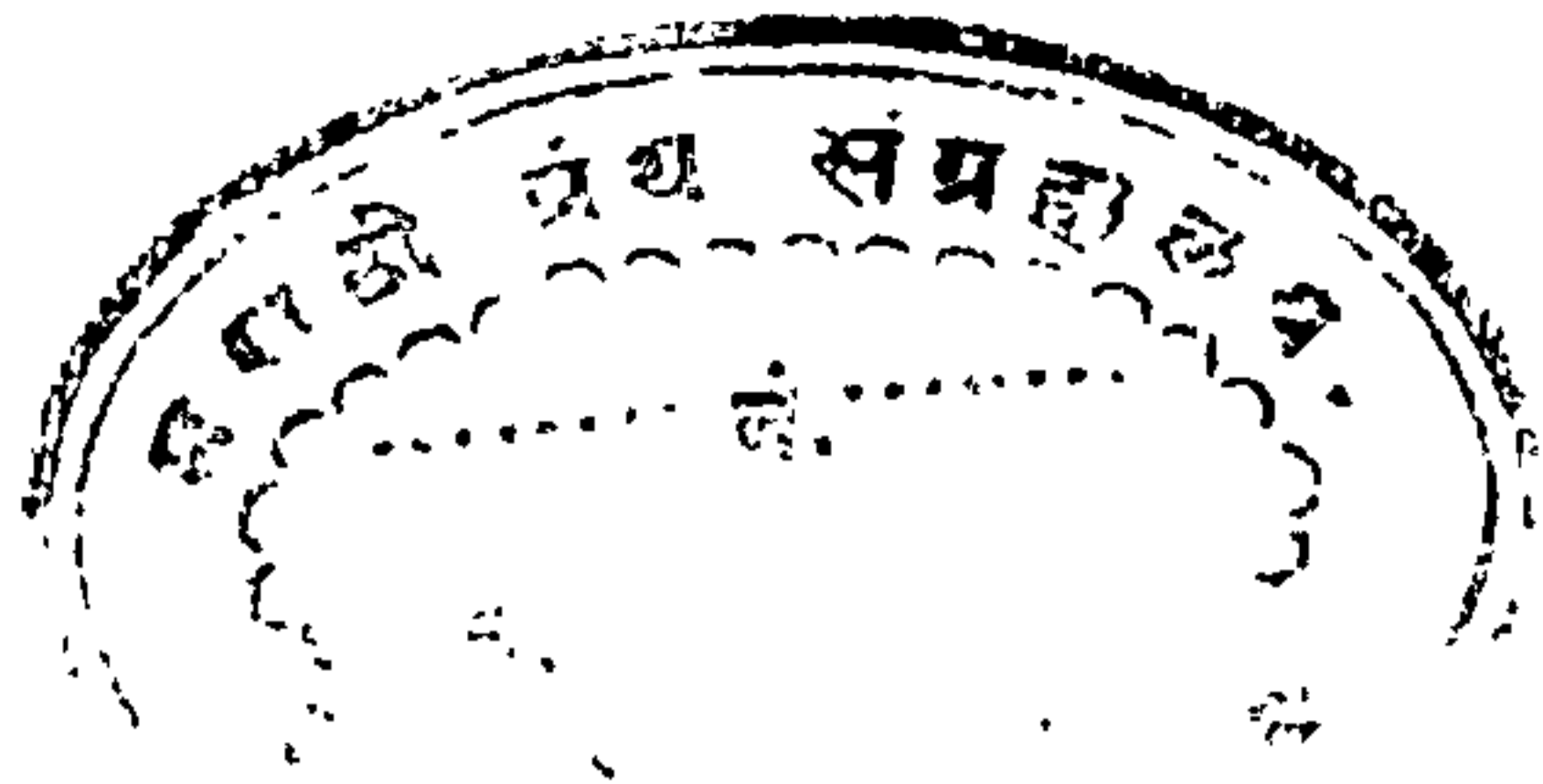
तिसऱ्या अंकांत अविमारक कुरंगीला जाऊन भेटला आहे.

चवथ्या अंकांत अविमारकाचा कन्यांतः-पुरांतील निवास स्फुट झाल्यामुळे त्याला तेथून पळून जावें लागलें. नंतर निराश

होऊन तो आत्महत्या करावयास सिद्ध झाला असतां एका विद्याधरानें त्याला एक गुप्त होण्याची अंगठी दिली, आणि त्या अंगठीच्या प्रभावावर अविमारक पुन्हां कुरंगीला भेटावयास गेला.

पांचव्या अंकांत कुरंगीही निराशेनें आत्मघातास प्रवृत्त झाली असतां अविमारक तिला भेटून आनंदित करितो.

सहाव्या अंकांत अविमारकाच्या चांडालत्वाचा काल संपून तो प्रगट होतो आणि कुरंगीशीं त्याचें यथाविधि लग्न होतें.

चारुदत्त.

शूद्रक राजाच्या मृच्छकटिक नाटकामुळे चारुदत्त आणि वसन्तसेना हीं नांवे अजरामर झालीं आहेत. भासाचीं नाटके प्रसिद्ध होईपर्यंत मृच्छकटिक नाटक हें कोणत्या तरी कवीने स्वतंत्र कथानक रचून किंवा एखादी समकालीन कथा घेऊन तीवर रचिलेलें शूद्रकाचें म्हणून प्रसिद्ध केलेलें प्रकरण होय, अशी समजूत होती. मात्र दरिद्री चारुदत्त नांवाचें एक भासकविकृत नाटक आहे असे ग्रंथांतरीं उल्लेख होते. आतां तें नाटक प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांतलें कथानक आणि मृच्छकटिकाचें कथानक एकच. फरक इतकाच कीं, चारुदत्त नाटक चार अंकी असून तें वसन्तसेना चारुदत्ताच्या घरीं त्यास आपलें प्रेमभांडार अर्पण करण्यासाठीं जाण्यास निघाली आहे येथेंच तें संपलें आहे. परत जातेवेळीं ती चुकून शकाराच्या प्रवहणांत बसून जाते, शकाराच्या हातीं सांपडते, तो तिला मारून मृतवत् सोडून जातो, नंतर चारुदत्तावर वसन्तसेनेचा खून केल्याचा आळ घालून त्यास शिक्षा करवितो, परंतु शूलारोपणाच्या ऐन वेळीं वसन्तसेना मूर्तिमंत उभी राहिल्यामुळे शेवट गोड होतो; तितक्यांतच राज्यक्रांति होऊन पहिली बेंबंदशाही मोडून चांगला राजाही येतो, इत्यादि पुढचे कथाभाग प्रस्तुत चारुदत्त नाटकांत नाहींत. यांत जितकें कथानक आहे तितकें आतां वाचकांस सादर करतो.

नाटकाचा प्रस्ताव कवीने मोठ्या खुबीने केला आहे. सूत्रधार मोठ्या पहांटेचा कांहीं कामासाठीं बाहेर गेला होता, तो आपले

काम करून थकून भागून घराकडे निघाला. त्याला अतोनात भूक लागली होती. घरीं आला तो तेथें त्यास निराळाच थाट दिसला. कांहीं तरी मोठा जेवणाखाणाचा समारंभ असावा आणि घरांतील माणसांची स्वयंपाक वगैरे करण्याची खूप धांदल उडून रहावी तशी त्याच्या घरांत अगदीं धांदल उडून राहिलेली दिसली. जिकडे तिकडे साखर-भातादि पकान्यांचा घमघमाट सुटलेला आणि कढ्या इकडून तिकडे ओढीत नेल्यामुळे जामिनीवर काळे पट्टे उठलेले. तेव्हां हा आहे तरी काय थाट ? कुटुंबाला बोलावून विचारूं तरी या, असें म्हणून त्यानें आपल्या पत्नीस हाक मारिली व ती येतांच तिला विचारलें: “ प्रिये, कांहीं बाळरोटीची तजवीज आहे का आपल्या घरांत ? ”

नटीनें चटकन् उत्तर दिलें “ हो आहे. ”

सूत्रधार:—ठीक ठीक. अशीच सुंदर अन्नदात्री हो.

नटी:—आर्य, मी आपली वाटच पहात बसले आहे.

सूत्रधार:—मीं विचारलं तें आहेना ?

नटी:—हो, आहे तर.

सूत्रधार:—तुझं देव भलं करो. काय काय आहे ?

नटी:—तूप आहे, गूळ आहे, दही आहे, तांदुळ आहेत.

सूत्रधार:—हें सगळं आपल्या घरीं आहे ?

नटी:—छे, छे ! बाजारांत.

सूत्रधार:—आ: ! दुष्टे, तुझ्या आशांचा असाच उच्छेद होवो. मर. भयंकर वाच्याच्या जोरानें पर्वतापासून ढासळून पडणाऱ्या शिळेसारखाच माझा प्रकार केलास.

नटी:—नका, भिऊं नका. क्षणभर वाट पहा. सगळं कांहीं घरीं आणलं आहे. आतां स्वयंपाक होईल. आज माझ्या उपासाचं पारणं आपण पार पाडलं पाहिजे.

सूत्रधार:—या तुझ्या उपासाचं नांव काय ?

नटी:—अभिरूपपति.

सूत्रधार:—या जन्मांत कीं पुढच्या असा पति मिळायचा ?

नटी:—पुढच्या.

सूत्रधार:—हा उपास करण्याचा उपदेश तुला कोणीं केला ?

नटी:—चूर्णगोष्टभटजींनीं.

सूत्रधार:—भले. चूर्णगोष्टभटजी भले !

नटी:—आर्या, आपली अनुज्ञा असली तर माझ्या मनांतून आपल्याजोगा एक ब्राह्मण जेवायला बोलवायचा आहे.

सूत्रधार:—धर्माचीच गोष्ट आहे. मलाही खायला मिळेल. जा तर आंत तयारी कर. मी आपल्याला योग्य असा गरीब ब्राह्मण पाहून आणतो.

‘बरे आहे’ असे म्हणून नटी जाते आणि सूत्रधार आपल्याजोगा गरीबसा ब्राह्मण कोठें मिळेल याबद्दल विचार करीत चालला आहे तो त्याला चारुदत्ताचा मित्र मैत्रेय नांवाचा ब्राह्मण दिसला. चारुदत्तास दरिद्रावस्था आलेली, आणि त्याचा हा ब्राह्मण आश्रित. तेव्हां आपल्याजोगाच हा

गरीब ब्राह्मण आहे, यालाच आमंत्रण द्यावें, असा विचार करून त्यानें त्यास मोठ्यानें हांका मारून म्हटलें, “मैत्रेयभटजी, अहो मैत्रेयभटजी, मी तुम्हांला आज भोजनाचें आमंत्रण देतो आहे. मी दरिद्री म्हणून माझ्या आमंत्रणाचा अन्हेर करूं नका, चांगलं चमचमीत भोजन मिळेल. तूप, गूळ, दही, भात सर्व कांहीं यथास्थित आहे. आणखी दक्षिणाही ठीक मिळेल.”

मैत्रेय भटजींनीं दुसूनच त्याला म्हटलें, “बाबारे, तूं आपला दुसरा ब्राह्मण बघ. मला दुसरीकडचं आमंत्रण आहे.”

सूत्रधार त्यावर त्यास म्हणतो, “तूप, गूळ, दही यांची चंगळ आहे. सुवासिक द्रव्ये ज्यांत घातलीं आहेत असा भात केला आहे. हे सारें चांगलें सत्कारपूर्वक वाहूं तें खायला ये.”

असें म्हणून सूत्रधार जातो व आर्य मैत्रेय ऊर्फ विदूषक रंगभूमीवर येऊन म्हणतो “बाबारे, कां उगीच माझ्या तोंडाला पाणी सुटेल असें अन्नाचें वर्णन करून मला मोह घालायला पहातोस ? चांगल्या दक्षिणेची आशा कशाला लावतोस ? जा, मी दुसरीकडे गुंतलों आहे.”

मैत्रेयभटजी चारुदत्ताच्या श्रीमंतीच्या दिवसांत त्याच्या घरीं नानाप्रकारचीं अन्न खाऊन तुष्ट झालेला; परंतु आतां चारुदत्ताला दरिद्र्य आलें यामुळे बाहेरचीं आमंत्रणे घेऊन आपला निर्वाह करूं लागला होता. परंतु त्यानें त्याची मैत्री मात्र सोडली नव्हती. पारव्याप्रमाणें सारा दिवस कोठें तरी हिंडून भोजन वगैरे साधून तो चारुदत्ताच्या आश्रयाला येत असे. आपला भार चारुदत्तावर पडून अशाबद्दल तो फार दक्ष असे. पण त्याचा आश्रय सोडून गेला नव्हता, त्याची

मित्रनिष्ठा फार जाज्वल्य होती. विदूषक सूत्रधारास भेटला, तो चारुदत्ताच्या घराकडेच चालला होता. या प्रस्तावनेत सूत्रधाराकडून चारुदत्त जो नायक त्याच्या दारिद्र्याची गोष्ट श्रोत्यांस सहज सांगून दिली. असो.

एके दिवशीं सायंकाळीं आपल्या दाराबाहेर नित्याप्रमाणे बलि टाकण्यासाठीं चारुदत्त गेला असतां विदूषक त्याच्याबरोबर होता. तेथे उगवलेल्या गवताकडे पाहून त्याला आपल्या पूर्वीच्या वैभवाचे स्मरण झाले. पूर्वी बलिहरण झाले म्हणजे तो खाण्यासाठीं म्हणजे त्याच दारापाशीं हंस, सारस वगैरे पक्ष्यांची अगदीं गर्दी उडून जावयाची, त्याच ठिकाणीं आपण किड्यामुंग्यांनीं खाल्लेल्या बीजांचा अंजलि देतो, असें मनांत येऊन चारुदत्त फार खिन्न झाला. पूर्वी उत्तम प्रकारची श्रीमंती भोगली, आपल्या घनाचा सत्कार्यांत व सत्पात्रीं दान करण्यांत व्यय केला, आश्रयहीनांना आश्रय दिला, कोणालाही कधीं विमुख पाठविलें नाहीं, यामुळे जवळचे द्रव्य नाहींसें झाले, आणि दारिद्र्य प्राप्त झाले. चारुदत्त फार विचारी व सच्छील असा होता. त्याला दारिद्र्य आल्याचे कांहीं दुःख वाटत नसे. परंतु मनुष्य दरिद्री झाला कीं त्याची मानखंडना होते, आप्तजन त्याला सोडून जातात, इतर जन त्याची हेटाळणी करूं लागतात, नसते दोष त्याच्या अंगीं लावतात, इत्यादि गोष्टी मनांत येऊन त्याला फार दुःख होत असे. आज अशाच कांहीं कारणावरून त्याची वृत्ति फार खिन्न झाली होती. विदूषकाने त्यास आतां “उगीच खेद कशाला करतोस? तुला दारिद्र्य आले आहे तरी तूं सन्मान्यच आहेस. ज्याप्रमाणे शरीराला त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या स्थितीलाही क्षयादि आहेतच.” अशा समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या.

तेव्हां चारुदत्ताने आपणास दारिद्र्याचे कांहीं वाईट वाटत नाहीं, वाईट वाटते तेजोभंगाचे व स्वजनविरहाचे, असें विदूषकास सांगितले. आणि त्याचसंबंधांत एकमेकांचीं भाषणे चाललीं असतां, बाहेर रस्त्यावरच्या दाराशीं वसंतसेना नांवाची उज्जयिनींतील वेश्या धांवत धांवत आली. तिच्या पाठीमागे राजाचा मेहुणा शकार व त्याचा सेवक विट हे तिला धरण्यासाठीं लागले होते.

शकार हा एक पक्का मूर्ख होता. त्याला वसंतसेना प्राप्त व्हावी म्हणून नाद लागला होता. वर सांगितल्या रात्री ती आकस्मिकपणे दिसली, त्याबरोबर त्याने व त्याच्या विटाने तिचा पाठलाग सुरू केला.

हा पाठलाग करतां करतां ती मंडळी चारुदत्ताच्या घरापाशीं आली तों चारुदत्ताचे घराचे दार उघडें दिसले. चारुदत्त नुकताच आंत गेला होता, विदूषक व दासी हीं दोघे मात्र दारांत होती. वसंतसेना अंधारांत त्या घरांत शिरली ती थेट आंत कोठें तरी गेली. मागोमाग शकार व त्याचा विट हे आले. ते येतात, तों वसंतसेना पार गेलीच होती. परंतु दारांत चारुदत्ताची दासी उभी होती. तिलाच वसंतसेना समजून विटाने व शकाराने तिचे केंस धरून तिला ओढली, तेव्हां चेटी मोठमोठ्याने ओरडूं लागली. हा स्वर वसंतसेनेचा नव्हे असें शकारास वाटले व ते त्याने आपल्या विटासही सांगितले. परंतु विटाने त्याला म्हटले:—

“अरे बाबा, हीं वसंतसेना अस्सल वेश्या. ही गायननृत्यादि कला आणि रंगभूमीवर सोंगे घेऊन नाटक करण्याचीही कला शिकलेली. तेव्हां तिला स्वर बदलण्याला काय अडचण आहे? ओढ तिला बाहेर, सोडूं नकोस.”

ते ऐकतांच शकारानें तिचे केंस धरून तिला ओढलें. इतक्यांत विदूषकानें 'हें काय? हें काय?' असें म्हणून विटाला सांगितलें, "ही तुम्ही म्हणतां ती वसंतसेना नव्हे. ही आर्य चारुदत्ताची चेटी आहे. तुमची वसंतसेना दुसऱ्या कोठें शोधा." विट मैत्रेयास ओळखीत होता. तेव्हां त्यानें "झाली गोष्ट ही अगदीं गैरसमजुतीनें झाली. त्याबद्दल आपण क्षमा करा, आणखी झाला वृत्तांत चारुदत्ताच्या कानीं जाऊं देऊं नका." असें नम्रपणानें बोलून मैत्रेयाची माफी मागितली.

परंतु शकारास तें आवडलें नाहीं. तो विटाला म्हणतो: "विटा, लेका तूं त्या भिकारड्याला इतका भितोस कां? ए भटा, तूं त्या तुझ्या भिकारड्या चारुदत्तास सांग, तुझ्या घरांत दागदागिन्यांनीं भरलेली अशी ती नायकिणीची पोरगी वसंतसेना शिरली आहे. तिला ताबडतोब माझ्या वाड्यांत आणून पोंचती कर, नाही तर बघ, मी राजश्यालक शकार आहे."

इकडे वसंतसेना जेव्हां आंत गेली, तेव्हां चारुदत्तास वाटलें ही आपली दासी रदनिकाच आली, म्हणून त्यानें तिला विचारलें, "रदनिके, ठेवलाना बळी चतुष्पावर?"

या प्रश्नानें वसंतसेनेस वाटलें कीं, "मी यांची दासीच आहे असें समजून हे बोलताहेत. हें एक ठीकच झालं. माझें रक्षण झालं."

चारुदत्त तिला रदनिकाच समजून आणखी पुढें म्हणाला, "आज या संध्याकाळीं फार उकडतं आहे, वारा व्यावासा वाटतो आहे, तर हा माझा शेला घे वर!"

वसंतसेनेनें तो शेला मुकाट्यानें घेतला. त्याला अत्तरांचा वगैरे सुवास येत होता. त्यावरून ती समजली कीं हा रसिक आहे.

असा इकडे प्रकार चालला असतां चवाठ्यावर बळी नेऊन ठेवण्यास गेलेला विदूषक आणि रदनिका हीं परत आंत आलीं.

त्याबरोबर चारुदत्त चपापून म्हणतो, "मग ही दुसरी कोण? हिला मी तूंच समजून तिच्याजवळ शेला दिला." वसंतसेना चारुदत्ताकडे एकसारखी पहात होती. त्याच्यावर तिचे प्रेम जडलें होतें, परंतु त्याची आपली भेट कशी व्हावी, याबद्दल तिला विवंचना होती. ती विवंचना आज अशाप्रकारें दूर झाली.

चारुदत्तानें ही 'दुसरी कोण?' असें विचारण्याबरोबर विदूषक त्यास म्हणतो, "मित्रा, राजश्यालक शकार आतां बाहेर भेटला, त्यानें तुला असा निरोप सांगितला आहे कीं, वसंतसेना नांवाच्या नायकिणीला आह्मी बलात्कारानें ओढून नेत असतां ती तुझ्या घरांत शिरली आहे. तिच्या अंगावर दागदागिने आहेत. तिला तूं उद्यां सकाळींच माझ्याकडे पोंचीव."

आपण पुढें होण्यास ही संधि बरी आहे असें पाहून वसंतसेना पुढें झाली आणि चारुदत्ताच्या पायां पडून झणते, "आर्या, मी आपल्या आश्रयाला आले आहे. माझें रक्षण करावं."

चारुदत्तानें तिला भिऊं नको भिऊं नको म्हणून आश्वासन दिलें. त्यावर वसंतसेना त्याला झणाली, "महाराज, परवानगी नसतां दार उघडें पाहून मीं आंत शिरण्याचं धाडस केलं याबद्दल मला क्षमा असावी."

चारुदत्त:—आणि मीही तुला न ओळखून माझ्या सेवकजनांपाशीं बोलल्याप्रमाणें बोललों त्याबद्दल तूं मला क्षमा कर. वर तें असो. मी तर असा गरीब स्थितीत आहे तेव्हां माझ्याकडून तुला काय मदत होणार?

वसंतसेना:—(आपल्याशीच) पहिल्या नंच यांच्या घरांत अशा प्रकारानं येऊन रहाण्याची इच्छा करणं कांहीं ठीक नाही. तेव्हां अशी कांहीं तरी मागणी मागतं कीं, जिच्यामुळे मला यांच्याकडे पुनः यायला होईल. (उधळ) आर्या, हे दुष्ट लोक दागिन्यां-मुळे माझ्या मागे लागले आहेत. तेव्हां हे दागिने आपल्याजवळ ठेवावे आणखी मला घरीं पंचविण्याची तजवीज करावी.

चारुदत्त:—ठीक आहे, मंत्रेया घे हे दागिने.

विदूषक:—नको बाबा. आपल्याला नाहीं विश्वास.

चारुदत्त:—वे मूर्खा.

विदूषक:—बरं तर आण बाई.

वसंतसेनेने दागिने काढून दिले. चारुदत्ताने आपला एक नोकर व एक मशालजी तिच्याबरोबर देऊन तिला तिच्या घरीं पाठविलें.

वसंतसेना आपल्या घरीं आली खरी, परंतु तिला चारुदत्ताखेरीज कांहीं सुचेना. मनांत एकसारखा चारुदत्ताचा विचार. दुसरे दिवशीं ती अशीच विचार करित बसली असतां तिची दासी तिच्याजवळ आली, तों वसंतसेना एकदम तिला म्हणाली, 'बरं मग पुढें काय झालं?'

ते ऐकून दासीला फारच आश्चर्य वाटलें. आपण तर कांहीं यांना सांगत नव्हतो, आणि आपल्याला या असें काय विचारतात? असें मनांत येऊन तिने वसंतसेनेला म्हटलें, "बाईसाहेब, मी तर कांहीं बोललें नाहीं, आणि आपण पुढें काय झालं, असं काय विचारतां?"

आपण आपल्या दासीला कांहीं विचारलें याचीसुद्धा वसंतसेनेला शुद्ध नव्हती. तेव्हां

'मीं तुला कुठें काय विचारलं?' असेंच तिने तिला उत्तर दिलें.

आपली यजमानीण कांहीं तरी विवंचनेत आहे हें तर्कून दासीने तिला म्हटलें, "बाई-साहेब, केवळ स्नेहामुळे विचारावंसं वाटतं. फाजिलपणा समजूं नका. आपल्याला कसली चिंता लागली आहे?"

वसंतसेना:—तूच तर्क कर बरं!

दासी:—आपण गणिका वगैरे विचार मनांत न आणतां आपलं चित्त कोणाकडे तरी गेलं आहे.

वसंतसेना:—ठीक तर्क केलास. माझी अशीच स्थिति झाली आहे.

दासीने त्यावर तिला म्हटलें, "आपल्या वयाला हें अगदीं अनुरूपच आहे. भगवान् कामदेव म्हणजे तरुणांचा अनवगीत असा उत्सवच आहे. कोणी तरी उदार, रमणीय असा राजकुमारच आपल्या चित्ताला आला असेल ना?"

वसंतसेनेनें यावर तिला खुबीदार उत्तर दिलें, "या प्रेमापासून मला आनंद व्हावा अशी इच्छा आहे. कोणाची सेवा करावी अशी नाही."

दासीनें पुढें तिला "कोणी विद्वान् ब्राम्हण आहे का? वणिकपुत्र आहे का?" असे प्रश्न विचारले. शेवटी वसंतसेनेनें तिला चारुदत्ताचें नांव सांगितलें.

दासीनें तें ऐकल्याबरोबर ती आश्चर्यचकित झाली; आणि म्हणते, "अहो, पण तो दरिद्री! अति दरिद्री आहे!"

वसंतसेना:—म्हणूनच माझं मन त्याच्यावर गेलं आहे. अशा पुरुषावर केलेलं प्रेम लबाडीचं आहे असं कुणी म्हणायचं नाही.

अशा प्रकारें भाषणें होतां होतां वसंतसेनेन आपल्या दासीला आपण आपले दागिने चारुदत्ताच्या घरीं ठेवले, त्याचें कारण पुनः त्याच्याशीं दळणवळण करण्याला कांहीं तरी निमित्त सांपडावें हेंच होय असें सांगितलें. आणि आतां पुनः केव्हां जावें, कसें जावें, याचा दोषी विचार करीत बसल्या असतां दोन प्रसंग असे झाले कीं, ज्यांच्यायोगानें चारुदत्ताच्या गुणांचा विशेष उठाव होऊन वसंतसेनेच्या प्रेमादरांत भर पडली. चारुदत्ताजवळ असलेला चंपी करणारा एक पुरुष संकटांत पडून वसंतसेनेकडे कांहीं याचना करावयाला आला होता. त्याची हकीकत त्याला तिनें विचारली, तेव्हां त्यानें चारुदत्ताची सेवा आपण करीत होतो, वगैरे सांगतांना चारुदत्त किती चांगला माणूस आहे याबद्दल फार मनःपूर्वक वर्णन केलें. तो म्हणाला, “ तो सुंदर आहे, सरळ आहे, अभिमानरहित, ललित, निगवी, चतुर, मधुर, दक्ष असा आहे. दान करतो, परंतु त्याची कधीं बढाई मारीत नाही. कोणी त्याच्यावर थोडा उपकार केला तरी त्याला फार कौतुक वाटतं. कोणी मोठा अपकार केला तरी तो पार विसरून जातो. आणखी काय सांगू ? उन्हाळ्यांतल्या अतिशय मोठ्या दिवशीं त्याच्या गुणांचं वर्णन सारा दिवस करीत बसलों तरी त्याच्या गुणांच्या चवथ्या हिश्याचंसुद्धां वर्णन व्हायचं नाही ! ”

हें वर्णन ऐकल्यामुळें तिचें मन चारुदत्ताच्या ठिकाणीं अधिकच जडलें; पुढें तिचाच चेट (दास) वाईवाईनें येऊन तिला म्हणाला, “ वाईसाहेब, आज मी मोठ्या अनर्थांतून वांचलों. माझ्या हातून आज संन्याशाची हत्या होत होती. आपला भद्रकपोतक हत्ती पुष्करिणीवरून धुऊन आणीत असतां एकदम बिथरला. त्याच्या

गंडस्थलांतून मद वाहं लागला आणखी तो विलक्षण धांवत सुटला. तो भर पेटेंत शिरला. तेथें माणसांची गर्दी कोण ! मी माणसांना ‘ दूर व्हा ! दूर व्हा ! ’ असं पुष्कळ आरडून हटलं. माणसं दूर झालीं. परंतु एक अगदीं नवीं भगवी वस्त्रं घातलेला परिव्राट् (संन्यासी) त्या हत्तीनं पाहिला आणि त्याच्या त्या भडक भगव्या वस्त्रांनीं हत्ती फारच भडकून एकदम त्याच्या अंगावर धांवला. आतां संन्यासी अगदीं चुरडला जाणार अशी स्थिति आली, तों मोठ्या धैर्यानं मीं पुढें होऊन हत्तीला परतविला आणि संन्याशाचा जीव वांचविला. हजारों लोक तें माझं कौशल्य पहात होते, आरोग्या मारून त्यांनीं मला शाबासकी दिली. पण एकानं सुद्धां मला कांहीं बक्षीस दिलं नाहीं. एक उदार गृहस्थ मात्र माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, ‘ गड्या, तूं या वेळीं फार शिताफी करून त्या संन्याशाचा प्राण वांचवलास, तुला याबद्दल जितकी शाबासकी द्यावी तितकी थोडीच आहे. आणखी बक्षीस द्यावं तितकंही थोडंच आहे. पण मी गरीब माणूस, माझ्याजवळ या अंगावरल्या शेल्याखेरीज कांहीं सुद्धां नाहीं. पण हा मी तुला मोठ्या आनंदानं देतो त्याचा स्वीकार कर. ’ असें म्हणून तो शेला माझ्या अंगावर टाकून चालता झाला. ”

हा उदार पुरुषही आर्य चारुदत्त असावा, असें वसंतसेनेच्या मनांत आलें आणि चौकशी करतां तेंच खरें ठरलें. वसंतसेनेच्या प्रेमाला आणखी उत्तेजनच आलें.

वसंतसेनेची दासी मदनिका म्हणून होती तिच्यावर सज्जलक नांवाच्या एका ब्राम्हणाचें प्रेम बसलें होतें. परंतु दासीबद्दल मागेल तितकें द्रव्य देऊन वसंतसेनेपासून तिला सोडविण्याला लागणारें द्रव्य त्याच्याजवळ

नव्हतें. प्रेम म्हटलें म्हणजे तें कोणास कोणचें कृत्य करण्याला प्रेरित करील याचा नेमच नसतो. आपणाजवळ मदनिकेला सोडविण्याइतकें द्रव्य तर नाही आणि मदनिकेचा लोभ तर सुटत नाही, तेव्हां कोणाचें तरी वर फोडून चोरी करून द्रव्य मिळवावें आणि तें द्रव्य वसंतसेनेला देऊन मदनिकेला सोडवावें, असा सज्जलकानें निश्चय केला. आणि त्याच रात्री त्यानें चोरी करण्यासाठीं एक मोठासा परंतु ज्यांत फार दासदासी नाहीत असा वाडा पाहिला. कर्मधर्मसंयोगानें तो वाडा चारुदत्ताचाच होता. सज्जलकानें मागील दारची भिंत फोडली व तो आंत शिरला. तो तडक ज्या ठिकाणीं गेला तेथे चारुदत्त आणि त्याचा मित्र विदूषक मैत्रेयभटजी हे दोघे नुकतेच कोणा चांगल्या गवयाचें गाणें ऐकून येऊन निजले होते. चारुदत्तास गाढ झोंप लागली होती. परंतु मैत्रेयभट झोंपेंत चावळत होता. वसंतसेनेनें ठेवलेले दागिने चारुदत्तानें त्याच्याजवळच ठेवायला दिले होते. “ त्यांची काळजी वाहण्याचें हें काम आपल्यावर कां टाकतोस ? वरांत कुटुंबाच्या स्वाधीन कां करीत नाहीस ? ” असें विदूषकानें चारुदत्ताला विचारलें. तेव्हां चारुदत्तानें त्यास म्हटलें, “ अरे गणिकेचे दागिने अंतरंगांत कशाला ? ”

असलीं बोलणी होऊन दोघेही निजले. सर्वास झोंपा लागल्या. अशा स्थितींत सज्जलक मागील दारची भिंत फोडून चारुदत्त, विदूषक वगैरे मंडळी निजली होती तेथे आला. तों कर्मधर्मसंयोग, विदूषक अर्धवट झोंपेंत चावळतां चावळतां मोठ्यानें म्हणाला, “ मित्रा, माझ्याजवळ नकोत नोआ हे दागिने, हे आपल्याजवळ नकोत. ”

सज्जलक प्रथम त्या चतुःशालेंत आला तेव्हां इकडे तिकडे त्यानें पाहिलें तों त्याला कांहींसुद्धां दिसलें नाहीं. आपल्यासारखाच कोणी कुलवान् पण दरिद्री झालेला हा गृहस्थ आहे, तर आपण याला पीडा देऊं नये, दुसरीकडे कोठें तरी जावें, अशा प्रकारच्या विचारांत तो होता. इतक्यांत मैत्रेयभटजींचे हे शब्द त्याच्या कानां पडले. दागिने हे शब्द ऐकतांच त्याच्या तोंडाला पाणी सुटलें आणि तो विदूषकाजवळ जाऊन उभा राहिला. हा बोलतो आहे हा खरोखर झोंप लागली असून तींत स्वप्न पडून त्यांत चावळतो आहे कीं झोंपेचें सोंग घेऊन मला पकडण्यासाठीं कांहीं बडबडतो आहे ? त्यानें विदूषकाकडे कांहीं वेळ सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें, याला झोंप लागली हेंच खास असें पक्केपणें जाणलें, आणि आतां पुढें काय करावयाचें याचा विचार करणार तों विदूषक पुनः चावळतो, “ अरे मित्रा, ही जबाबदारी माझ्यावर नको. पुष्कळसा पंसा घेऊन जात असतां चुकल्या रस्त्याला लागलेल्या वाण्याला जशी झोंप येत नाही तशीच या दागिन्यामुळें माझी स्थिति झाली आहे. तूं एकदां आपल्याजवळ घे म्हणजे मी सुटलों.” ही वेळ आपणास पुढें होण्यास चांगली आहे असें पाहून सज्जलक पुढें झाला आणि विदूषकानें पुढें केलेले दागिने त्यानें हातीं घेतले. विदूषक अर्धवट झोंपेंत होता. त्यानें डोळे मिटूनच सर्व कारभार चालविला होता. चारुदत्तानेंच आपल्यापासून दागिने घेतले असें वाहून त्याला स्वस्थता वाटली. “ बरं झालं. मी निर्घोर झालों. आतां आपल्या पैक्यासकट घरीं पोचलेल्या वाण्याप्रमाणें मी सुखानं निजेन. ” असें पुटपुटत तो था कुशीचा त्या कुशीवर झाला. आणि पुनः घोसू लागला.

सकाळच्या प्रहरीं दासी सडासंमार्जन करायला जाते तों तिला वराची भिंत फोडून एका माणसाला सहज आंत येण्याजोगें भोंक पाडलेलें दिसलें. अर्थात् तिनें लागलींच सर्वास जागें करून घरांत रात्रीं चोर शिरल्याची बातमी सांगितली. ती ऐकतांच विदूषकाला आपण अर्धवट झोंपेंत असतांना केलेल्या कृत्याचें स्मरण झालें व तो एकदम चारुदत्तास म्हणाला कीं, “मित्रा, नेहमीं म्हणत असतोसना ? मैत्रेय मूर्ख, मैत्रेय वेडा, आतां आज तर आम्हीं शहाणपणाची गोष्ट केलीना ? ”

चारुदत्तः—ती कोणची बोआ ?

मैत्रेयः—ते आपले ठेवीचे दागिने तुझ्या स्वाधीन केले ही ?

चारुदत्तः—अरे केव्हां ?

मैत्रेयः—मध्ये एकदां जागा झालों होतों तेव्हां. ”

“उपटले तर मग ते दागिने चोरानं ! ”

असें झणून चारुदत्त विचार करूं लागला. आतां काय करावें ? जी खरी गोष्ट घडली. ती जर त्या गणिकेला सांगितली तर खरी वाटायची नाही. अर्थात् आतां तें त्या गणिकेला कांहीं कळूं न देतां तिची भरपाई तर केली पाहिजे. तो निर्द्वय झालला, तेव्हां ती भरपाई कशी होणार ? इकडे ही गडबड उडाली आहे आणि गाणकेनें ठेवलेले दागिने चोरानें नेले यामुळें आपल्या पतीस फार चिंता लागली आहे असें कळतांच चारुदत्ताच्या पत्नीनें आपल्या माहेराहून मिळालेल्या दागिन्यांपैकीं एक मोत्यांची माळ काढली आणि विदूषकास एकीकडे बोलावून त्याला म्हणाली, “गणिकेचे दागिने चोरानं नेले त्याची भरपाई करण्याची एवढी चिंता

कां करावी ? ही माळ त्यांच्याजवळ नेऊन दे आणि सांग कीं, ही त्या दागिन्यांच्या मोबदला पाठवून द्या. ”

विदूषकानें त्याप्रमाणें सांगितलें असतां चारुदत्तास फार वाईट वाटलें. इतकें दारिद्र्य आलें तरी बायकोच्या स्वीधनाला तो शिवला नव्हता. परंतु बायकोनें योग्य कालीं आपल्याला साहाय्य केलें याबद्दल कौतुक वाटून तो आपल्याला धन्यही मानूं लागला व ती माळ त्यानें मोठ्या कष्टानें घेतली आणि विदूषकाला लागलींच सांगितलें कीं, “तूं वसंतसेनेकडे जाऊन ही माळ तिला दे. ” “वसंतसेनेनें आपल्याजवळ ठेवलेल्या दागिन्यांपेक्षां माळ कितीतरी पट अधिक किंमतीची आहे आणि तूं त्या दागिन्याचा मोबदला म्हणून कसा देतोस ? ” असें विदूषकानें विचारलें असतां चारुदत्तानें त्याला म्हटलें, “बाबा, ज्याचा दागिना आपल्या हातून गेला, त्याला विश्वास येण्याकरितां अधिक किंमतीचा मोबदला द्यावा लागतो. ”

विदूषक ती माळ घेऊन वसंतसेनेकडे जाण्यास निवाला. इकडे सज्जलक विदूषक झोंपेंत असतां त्याच्या हातून वसंतसेनेचे दागिने घेऊन निवाला तो सकाळीं वसंतसेनेच्या घरीं आला. तेथें त्यानें आपली मैत्रिण मदनिका हिची भेट घेतली व सांगितलें कीं, “मी तुला सोडवून नेण्याची तजवीज करून आलों आहे. तुझें मूल्य म्हणून ही कंकणं तुझ्या मालकिणीला दे आणि आपल्याला सोडवून घे. आपल्याला द्रव्य द्यायचें त्याच्या ऐवजीं ही कंकणांची जोडी तुमच्या हाताचें बरोबर माप घेऊन मुद्दाम आणली आहे, असं सांग. ” असें म्हणून सज्जलकानें तिला वसंतसेनेची रत्नकंकणें दाखविलीं. आपल्या यजमानणीचेच हे दागिने, असें

मदनिकेनें तेव्हांच ओळखलें. आणि ती एकदम त्याला म्हणाली, “ हे दागिने आपल्या हातीं कसे आले ? ”

त्यानें तिला उत्तर दिलें, “साहस केल्या-वांचून कुठें संपत्ति मिळत असते ? ”

कोठें साहस केलें, कसलें केलें या गोष्टी निवून सज्जलकानें चारुदत्ताच्या घरांत शिरून हे दागिने आणले हें तिला कळतांच तिला फार वाईट वाटलें. “ कोणाला मारलं झोडलं नाहीतना—चारुदत्त व त्याची मंडळी सुरक्षित आहेना ? ” अशी तिनें साहजिकच चौकशी केली. ही इतकी चारुदत्ताची काळजी कां करते हें सज्जलकास समजेना. त्याच्या मनांत भलताच संशय आला. चारुदत्ताबद्दल हिच्या मनांत प्रेम तर नाही ? परंतु लवकरच त्या संशयाचें निरसन मदनिकेनें केलें. आपल्या यजमानणीच्या मनांत चारुदत्ताबद्दल फार प्रेम उत्पन्न झालें आहे, आणि त्यामुळे आपल्यासही चारुदत्ताबद्दल इतकी काळजी वाटली. चेटीनें याप्रमाणें त्यास सांगितल्यावर दुसरा प्रश्न त्या दोघांपुढें उभा राहिला, तो हा कीं , आतां या दागिन्यांचें काय करावें ?

चेटीनें सज्जलकाला सांगितलें, “ आतां उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे तुम्ही हे दागिने घेऊन चारुदत्ताकडे जा व त्याला झालेली सारी खरीखरी हकीकत सांगून त्याची क्षमा मागा.” परंतु ही युक्ति सज्जलकाला मानवली नाही. त्याला भय वाटलें कीं, आपण होऊन जाऊन चारुदत्ताजवळ चोरी केल्याचें कबूल केलें आणि त्यानें आयतेंच आपल्याला राजाधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत दिलें तर ?

ही युक्ति त्याला मानवेना, तेव्हां चेटीनें त्याला दुसरी युक्ति सुचविली ती तर फार चांगली होती. “ तूं वसंतसेनेला भेट आणि तिला सांग कीं, हे दागिने आपल्याकडे पोच-

विण्याला मजजवळ चारुदत्तानें दिले. ” ही युक्ति चांगलीच होती. त्याप्रमाणें करण्याचें त्यानें कबूल केलें. “आपल्या यजमानणीची व तुमची भेट करवितें. तुम्ही अंमळ एकीकडे तुम्हांला जागा दाखवितें तिकडे बसून रहा,” असें म्हणून त्याला घेऊन ती बाजूला गेली.

या दोघांच—मदनिका व सज्जलक यांचें—हें भाषण चाललें असतां वसंतसेना पलीकडच्या बाजूनें जात होती. यांच्या बोलण्यांत चारुदत्ताचें व आपलें नांव आलेलें तिनें ऐकलें. यामुळे तिला हा परकी माणूस व आपली चेटी आपल्याविषयीं काय बोलता. हेत हें जाणण्याविषयीं फार उत्सुकता झाली व तिनें त्यांचें सर्व भाषण आडून ऐकलें.

इतक्यांत दुसऱ्या एका चेटीनें वसंतसेनेला घेऊन वर्दी दिली कीं, “ आर्य चारुदत्ताकडून त्याचा मित्र मैत्रेय आला आहे त्याला आपली भेट घेण्याची इच्छा आहे. ”

आर्य चारुदत्ताकडून त्याचा मित्र आपल्या भेटीला आला आहे असें ऐकतांच वसंतसेनेला अर्थातच फार आनंद झाला आणि तिनें लागलीच त्याला आपल्याकडे बोलावलें. विदूषकानें आंत आल्यावर वसंतसेनेच्या पुढें ती चारुदत्ताच्या बायकोनें चारुदत्तास दिलेली माळ ठेविली आणि तिला सांगितलें, “ आपण माझ्या मित्राजवळ ठेविलेले दागिने त्यानं घूत खेळण्याच्या भरांत पणास लाविले आणि हयविले. परंतु आपल्या दागिन्यांचा मोबदला म्हणून ही फार किंमतीची माळ आपल्यास दिली आहे. ”

वसंतसेनेनें ती माळ मुकाट्यानें ठेवून घेतली. तें पाहून मैत्रेय भटजीस फार आश्चर्य वाटलें. वसंतसेना ही खूप श्रीमंत अशी नायकीण आहे. तेव्हां आपल्या दोन दागिन्यांकरितां इतकी मोठ्या किंमतीची माळ ठेवून

घेईल असें त्यास वाटलें नव्हतें. माळ ठेवून घेतल्यानंतर वसंतसेनेनें विदूषकास जाण्यास सांगितलें. इतक्यांत सज्जलकास एका बाजूस बसवून ठेवणारी चेट्टी-मदनिका-आली आणि तिनें “ चारुदत्ताकडून कोणी गृहस्थ कांहीं कार्यासाठीं आला आहे ” असें वसंतसेनेस सांगितलें.

तिनें ‘ त्याला मजकडे घेऊन ये ’ असें सांगतांच मदनिकेनें सज्जलकास तिच्यापुढें आणलें. वसंतसेनेनें त्याला “ आपण आर्य चारुदत्ताकडून काय निरोप आणला आहे ? ” असें विचारतां सज्जलकांनै सांगितलें, “ हे दागिने आपण आर्य चारुदत्ताजवळ ठेवण्यास दिले होते ते त्यांनीं आपल्याकडे पोंचविण्यास मला सांगितलें आहे. हे आपण घ्यावे. ”

वसंतसेनेनें तें ऐकून त्यास म्हटलें: “ तर मग ही माळ आर्य चारुदत्तास पोंचवा. ”

सज्जलकः—(गडबडून) पण मी आतां चारुदत्ताकडे परत जाणार नाहीं.

वसंतसेनाः—कां बरं ?

या आपल्या प्रश्नांनै सज्जलक फार गडबडला असें पाहतांच वसंतसेना -यास पुनः म्हणाली, “ आर्य चारुदत्ताच्या घरीं साहस करून तर हे दागिने आपण आणले नाहीत ना? बरें असो. कोण आहे तिकडे? आपली गाडी जोडून आणायला सांग. ”

हे ऐकतांच सज्जलकाला वाटलें, आतां ही पुढें काय करणार कोणाला ठाऊक.

तो आपल्याशींच विचार करीत स्वस्थ बसला. गाडी जोडून आली, तेव्हां वसंतसेना उठली. तिनें आपले दागिने काढून मदनिकेला घातले. मदनिका तिला ‘ बाईसाहेब हें काय ? हें काय ? ’ असें करीतच होती. परंतु

वसंतसेनेनें तिला बोलूं दिलें नाहीं. दागिने वगैरे घालून झाल्यानंतर ती सज्जलकास ह्मणाली, “ आर्य सज्जलक, ही आर्या मदनिका आपल्याला अर्पण केली आहे. हिला घेऊन या गाडींत बसून आपण आपल्या घरीं जावं. ”

मदनिका अगदींच गोंधळून जाऊन “ बाईसाहेब, मला आर्या कां म्हणतां ? ” असें वसंतसेनेस विचारूं लागली, तेव्हां वसंतसेनेनें तिला म्हटलें, “ तूं आतां आर्याच झालीस. तुला दास्यांतून मोकळी केली आहे. ”

याप्रमाणें त्या दोघांस संतुष्ट करून त्यांची रवानगी केल्यानंतर वसंतसेना आपल्या दुसऱ्या चेट्टीस म्हणाली, “ आतां मी आर्य चारुदत्तांच्या घरीं त्यांच्या भेटीकरितां अभिसारिकावेष धारण करून जातें. तूं बरोबर चल. ”

त्या दोघीही निवाल्या.

याप्रमाणें या नाटकाचें संविधानक आहे. मृच्छकटिकांत याच्या पुढें कथानक आहे तें यांत नाहीं. परंतु हे चारुदत्त नाटक येथेंच संपलें असावे असें वाटत नाहीं. कारण कथा अपुरी राहते. पहिल्या अंकांत एकवार शंकार जो दृष्टीस पडतो तो पुनः कोठेंच येत नाहीं. मात्र चवथ्या अंकाच्या प्रारंभी वसंतसेना चारुदत्ताची प्रतिमा काढीत बसली असतां तिच्या आईची एक दासी आईचा निरोप म्हणून घेऊन येते कीं, “ राजश्यालक शंकार यानं हा अलंकार पाठविला तो धारण कर. आपला बुरखा घे, आणखी त्यानंच गाडी पाठविली आहे, त्या गाडींत बसून त्याच्याकडे जा. ” हा एवढा दुसऱ्यानें उल्लेख आहे. तेव्हां जें पात्र मृच्छकटिकांत पुढें मुख्यच पात्र बनलें, त्याचा ह्या नाटकांत अगदींच नापत्ता व्हावा हें थोडें चमत्कारिक आहे.

मृच्छकटिक नाटकांत द्वितीयांकांत जुवेबाजांचा झगडा दाखवून त्यांतून एक हरलेला जुवेबाज संवाहक वसंतसेनेच्या घरांत तिचा आश्रय मागण्यास गेला. हा मूळ चारुदत्ताच्या घरी नौकर होता. यामुळे वसंतसेनेला त्याला त्याच्या जुवेबाज लोकांकडून सोडवावे असे वाटले. तिने त्याला द्रव्य देऊन सोडविले. त्याला पुढे पश्चात्ताप झाला व तो वृद्ध भिक्षु झाला. चारुदत्तनाटकांत जुवेबाजांच्या झगड्याचा प्रवेश नाही. परंतु चारुदत्ताच्या घराचा संवाहक जुवेबाजांच्या छळापासून सुटण्यासाठी मदत मागण्यास वसंतसेनेकडे येतो व तिने मदत केल्यावर संन्यासी होतो. बहुतकरून तोच संन्यासी पुढे हत्तीच्या तडाक्यांतून वसंतसेनेचा चेट मोठ्या शिताफीने सोडवितो. हा संन्यासी झालेला पुनरपि रंगभूमीवर चारुदत्तांत येत नाही. मृच्छकटिकांत मृतवत पडलेल्या वसंतसेनेस तो शुद्धीवर आणून दोंवेही चारुदत्ताला सोडविण्यासाठी जातात. सगळ्यांत मोठी गोष्ट ही आहे की, चवथ्या अंकाच्या शेवटी चारुदत्तांत वसंतसेना आणि तिची एक चेट ही दोनच पात्रे काय ती आहेत. तेथेच जर नाटकाचा शेवट असता तर निदान नायक तरी तेथे यावयास पाहिजे होता; तो आलेला नाही. या नाटकांत मुख्य रस शृंगार. त्याचा परितोष या चार अंकांत मुळीच झालेला नाही. व विप्रलंभशृंगाराचा तर कोठे मागमूसही नाही. तेव्हां याच्यापुढे आणखी कांहीं अंक तरी असले पाहिजेत. मृच्छकटिकांत दहा अंक केलेले आहेत. भासाची वाणी पाल्हाळिक नसल्यामुळे चारुदत्ताचे तितके अंक होणार नाहीत.

परंतु ते पुढले अंक अद्यापि उपलब्ध झाले नाहीत. तेव्हां सांपडलेला भाग अपूर्ण आहे असेच मनास वाटते. असा

हा भाग अपूर्ण राहण्याला कदाचित् दुसरे कारण असेल तें हें कीं, भासकवीच्या हातून हें नाटक पूर्ण होण्याच्या आधीच त्याचे निधन झाले असावे. तें अपूर्ण नाटक पुढे शूद्रकासारख्या निपुण राजकवीच्या हातीं आल्यावर त्यानें विस्तृत करून पुरें केले असावे. या विस्तारापैकींच पालक राजाला सिंहासनावरून दूर करून आर्यक राजा सिंहासनारूढ झाल्याची कथा आली आहे. या कथेचा उल्लेख चारुदत्तांत नाही.

दुसरी एक गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी अशी आहे कीं, ज्या दोन पोथ्यांवरून प्रस्तुत प्रत छापली आहे, त्यांपैकी एकाच पोथींत 'अवसितं चारुदत्तम्' असे शब्द आहेत, दुसरींत नाहीत. भासाच्या सगळ्या नाटकांना भरतवाक्य असतें तें यांत नाही; आणि नाटकाला नांदीचा श्लोकही नाही. यावरूनही असा तर्क होतो कीं, हें नाटक अपुरें आहे. आणखी याचा शोध केला गेला तर याची पूर्ण प्रत कोठें तरी सांपडल्यास तींत पुढचा भाग—जो मृच्छकटिकांत सांपडतो तोही—सांपडण्याचा संभव आहे. मृच्छकटिक नाटकांत आणि यांत काय काय साम्य वैषम्य आहे हें आतां पाहूं. आतां प्रसिद्ध झालेल्या चारुदत्त नाटकांत एकंदर पंचावन्न श्लोक आहेत. त्यांपैकी मृच्छकटिकांत एकंदर पसतीस श्लोक आले आहेत. हे सर्वच पसतीस श्लोक अक्षरशः उद्धृत केलेले आहेत असे नाही. त्यांतील कांहींत शब्दांचा फरक आहे. वृत्तांचा किंवा अर्थाचा फरक कांहीं नाही. संविधान अगदीं एक. मृच्छकटिकाच्या ज्या अंकांत जेथपर्यंत कथा आली आहे, त्याच अंकांत तेथपर्यंतच चारुदत्तांतही कथा आलेली आहे. मात्र मृच्छकटिकांत कित्येक ठिकाणीं उगीच विस्तार केला आहे. या विस्तारामुळे मृच्छकटिक नाटकाला

दृश्यापेक्षां श्राव्याचेंच अधिक स्वरूप आलें आहे. चारुदत्त नाटकास पूर्णपणें दृश्य स्वरूप आहे. भासाचीं सर्वच नाटकें निःसंशय दृश्य काव्यें होत. इतकेंच नव्हे तर तीं सर्व नाटकें रंगभूमीवर केलीं जात असलीं पाहिजेत असें मनास पक्कें वाटल्याखेरीज राहातच नाहीं. कोणच्या तरी उत्सवांत एखादें नाटक करवावयाचें असें मनांत येतांच राजानें आपल्या पदरच्या नाट्याचार्यास कांहीं तरी नवीन नाटक करून दाखविण्याविषयी आज्ञा करावयाची आणि कवीनें व नाट्याचार्यानें नवीन नाटक रचून व बसवून तें त्या उत्सवांत राजापुढें करून दाखवावयाचें, हा प्रघात प्राचीन काळां होसा. भास हा कोणा तरी राजाच्या पदरीं असून त्यास नवीन नाटक तयार करण्याची नेहमीं आज्ञा होत असली पाहिजे. ह्मणूनच त्याचे हातून हें नाटकचक्र निर्माण झालें. त्या वेळीं महावीरचरित, मालतीमाधव, हनूमन्नाटक, मृच्छकटिक वगैरे प्रचंड नाटकें कवळ प्रयोगासाठीं म्हणून निर्माण होणें शक्यच नव्हे. प्राचीन काळ झाला तरी काय, मनुष्यस्वभाव जो आज आहे तोच तेव्हां होता. सामान्य लोक जरी सायंकाळीं सात वाजल्यापासून सकाळीं सात वाजेपर्यंत नाटकें पहाण्यास बसण्यास कंटाळले नाहीत, तरी राजे व श्रीमंत लोक कंटाळावयाचेंच. तेव्हां ज्या नाटकांचे प्रयोग वारंवार व्हावयाचे तीं नाटकें या भासकृत नाटकांप्रमाणेंच अल्पकालांत होणारीं असलीं पाहिजेत.

भासाचीं जीं नाटकें आपल्या पुढें आहेत, त्यांत आविमारक किंवा प्रतिमा हींच काय तीं बरींच मोठीं, परंतु तीं सुद्धां तीन किंवा चार ताभापेक्षां अधिक लांबणाचा नाहीत. तितक्याच वेताचें हें चारुदत्त असलें पाहिजे. याचा

उत्तरार्ध सांपडला, तर ठीकच आहे. व तो जरी सांपडला नाही तरी भासानें त्याची पुढें फारशी लांबण केली नसती असेंच म्हणावें लागतें. आज आपल्या हातीं असलेल्या दोनही नाटकांतील चार अंकांची तुलना करून पाहिलें तर मृच्छकटिकांतील लांबण अस्थानीं आहे असें म्हणावें लागतें.

पहिल्या अंकांत चारुदत्ताच्या तोंडीं आपल्या गतवैभवाबद्दल खेदोद्गार चारुदत्त नाटकांत आले आहेत, ते अगदीं यथायोग्य जितके असावे तितकेच आहेत असें वाटतें. मृच्छकटिकांत त्यांचा कंटाळावाणा विस्तार केला आहे.

तीच स्थिति शकाराच्या हास्योत्पादी भाषणांची व श्लोकांची झाली आहे. हास्योत्पादी भाषणांची काय किंवा शोकजनक भाषणांची काय लांबण झाली म्हणजे इष्टपरिणामकरता नष्ट होते.

दुसऱ्या अंकांत संवाहक व वसंतसेना यांची भेट होते. त्याच्यापूर्वी मृच्छकटिकांत जुवेबाजांचा झगडा दाखविला आहे. हा चारुदत्तांत नाही.

तिसऱ्या अंकांत चारुदत्त व मैत्रेयभटजी गाणें ऐकून येतात, तेव्हां त्याच्यावर त्यांचें थोडेंसें भाषण होतें तें मृच्छकटिकांत एक दोन श्लोकांनीं तरी वाढविलें आहे. पुढें सज्जलक (मृच्छकटिक नाटकांतील शर्विलक) चोरी करण्यासाठीं येतो, त्याच्या आत्मगत भाषणाची लांबण मृच्छकटिकांत फारच कंटाळावाणी आहे. चारुदत्तांत त्याचें आत्मगत भाषण थोडक्यांत आहे. पुढें चोर निघून गेल्यानंतर ती चोरानें फोडलेली भिंत चारुदत्ताच्या दासीच्या दृष्टीस पडल्यावर तिनें सर्व मंडळीस वर्दी दिली त्या वेळच्या भाषणांतही अशीच लांबण मृच्छकटिकांत आहे. चारुदत्तांत नाही. चारुदत्त

नाटकांतला चारुदत्त अत्यंत धीरोदार; परंतु चोर घरफोडी करून घरांत शिरला असतां त्यानें भिंत फार शिताफीनें फोडली म्हणून त्याचें कौतुक करीत बसणारा नाही; किंवा त्याला आपल्या घरांत कांहीं सांपडलें नाही, तो अगदीं निराश होऊन गेला असेल, आपल्या घरीं परत गेल्यावर आपल्या मित्रांना काय सांगेल ? चारुदत्तासारख्याच्या घरीं चोरीला गेलों, पण फुटका मणीसुद्धां मला लाभला नाही असें तो म्हणेल, याबद्दल शोक करणारा मूर्ख नव्हता. मृच्छकटिकाच्या कर्त्यानें त्याच्या आदार्याची कमाल करावयाची असल्यामुळे संभाव्य—असंभाव्य हा विचार न करितां त्यानें त्याच्या तोंडीं प्रथम, “अहो, भिंत किती सुरेख फोडली आहे ! काय भिंत फोडण्याची कर्तबगारी ही ! ” असले उद्गार, त्यांवर कर्तबगारीचें कौतुक करणारा एक श्लोक आणि पुढें त्या चोरानें इतके सायास केले असून त्याला आपल्या घरांत कांहीं मिळालें नाही म्हणून खेद दर्शविणारा एक लांबलचक श्लोक अशी लांबण घालून दिली आहे !

चवथ्या अंकांत सज्जलक चोरलेले दागिने आणि विदूषक ते दागिने चोरले गेले म्हणून त्यांच्या मोबदला वसंतसेनेस देण्याची माळ ही घेऊन वसंतसेनेच्या घरीं जातात. चारुदत्त नाटकांत सज्जलकाचें व मदनिकेचें भाषण होतें, तें वसंतसेना ऐकते. परंतु लागलचि त्याची व तिची भेट होऊन वसंतसेना सज्जलकास मदनिका अर्पण करीत नाही, मदनिका सज्जलकास एके बाजूस नेऊन बसविते. मध्यें विदूषकाची व वसंतसेनेची भेट होते. तो “ चारुदत्तानें तुझे दागिने धूतांत पणाला लावून हरविले, त्यांच्या बदला ही माळ त्यानें पाठविली आहे ” असें म्हणून तिला ती माळ देतो. तो गेल्यावर सज्जलकाची व

संतसेनेची भेट होते. त्या भेटींत ती सज्जलकास मदनिका अर्पण करिते.

मृच्छकटिकांत मदनिका अर्पण करण्याचा विधि झाल्यानंतर विदूषक रत्नमाला देण्यास येतो. या अंकांत मृच्छकटिकांतील शर्विलक मदनिकेच्या तोंडून चारुदत्ताची स्तुति ऐकून संशयग्रस्त होऊन वेश्यांच्या कापट्याबद्दल पुष्कळसे श्लोक म्हणतो. ती वेश्यानिंदेची लांबण चारुदत्तांत नाही.

चारुदत्तांतील चारुदत्त विदूषकास “ मी तुझे दागिने धूतांत हरविले ” असें वसंतसेनेस सांगण्यास सांगत नाही, चोरीस गेलेल्या मालाच्या दसपट माल मोबदला म्हणून दिला तरच कोणास तरी आपलें म्हणणें खरें वाटेल असें म्हणून त्यानें विदूषकास ती माळ घेऊन जाऊन वसंतसेनेजवळ देण्यास सांगितलें. दुसऱ्यानें ठेव ठेवलेला माल आपण जुवेबाजींत घालविला असें म्हणणें चारुदत्तास कसें शोभेल ? एक तर इतका चांगला माणूस जुवेबाजीने पछाडला आहे हें कोणासही भासविणें वाईट आणि त्यांत तें खोटें, यांत चारुदत्ताचा थोरपणा व सत्यनिष्ठा हीं काय दाखविलीं गेलीं ? चारुदत्त नाटकांत चारुदत्ताच्या तोंडीं हा प्रकार नाही. मूर्ख मैत्रेय आपली शिताफी म्हणून धूतांत दागिने हरवल्याची सबब सांगतो ! मृच्छकटिकांतला चारुदत्त विदूषकास तसें सांग म्हणून पढवून ठेवतो ! हें त्याच्या शीलास उच्चत्व देणारें खास नव्हे. असो.

केलें आहे यापेक्षां जास्त चिकित्सकपण दोनही नाटकांची तुलना करून कीस काढण्याचें काम या ठिकाणीं अस्थानीं होईल असें भय वाटतें म्हणून येथेंच थांबतो.

मध्यमव्यायोग.

महाभारतातील प्रसंग घेऊन भासानें वरीच नाटकें लिहिलीं आहेत त्यांतील पहिलें नाटक मध्यमव्यायोग हें होय.

पांडव वनवासांत असतांना घडलेल्या एका वारीकशा प्रसंगावर हें रचिलें आहे. कुंतीपुत्रांपैकी मध्यम (मधला) पुत्र जो भीम त्याची एक पत्नी हिडिंबा नांवाची राक्षसी त्या वनांत राहत होती. आपला पति व आपले दीर आणि सासू हीं ह्या वनांत आलीं आहेत अशी तिला बातमी लागली. अर्थातच आपल्या पतीची भेट व्हावी अशी हिडिंबेला इच्छा झाली, तेव्हां तिने पांडव कोठें आहेत ती बातमी काढण्याकरितां एक युक्ति केली, त्या युक्तीवर या नाटकाची रचना आहे.

माई व ब्राह्मण यांचें संरक्षण करण्याची संधि; पांडव कधीही वायां जाऊं देणार नाहीत हा पांडवांचा स्वभाव हिडिंबेस माहिती होता. तेव्हां आपण एखाद्या ब्राह्मणाचा छळ केला असतां ते त्याच्या संरक्षणाकरितां खास धांवून यावयाचेच हें मनांत आणून हिडिंबेनें आपला पुत्र घटोत्कच याला अशी आज्ञा केली कीं, या वनांतल्या खेड्यांतल्या एखाद्या ब्राह्मणाचा छळ करण्याचा वाट घालून त्याला धरून मजकडे आण. आईची ही आज्ञा ऐकून घटोत्कचानें एक ब्राह्मण गांठला. या ब्राह्मणाच्या कुटुंबांत एकंदर पांच माणसें होती; तो, त्याची बायको व तिचे मुलगे. तो एका ऋषीच्या आश्रमांत कांहीं कार्याकरितां सहकुटुंब गेला असतां

तें कार्य उरकून परत चालला होता. घटोत्कचानें त्यांस अडविलें, अर्थातच विचारा ब्राम्हण व त्याचें कुटुंब यांची त्रेधा उडाली. ब्राह्मणाला कोणी सांगितलें होतें कीं, या वनांत पांडव रहाण्याला आले आहेत व ते गोब्राह्मणांच्या संरक्षणाविषयीं अत्यंत दक्ष असतात. यामुळें त्या ब्राह्मणास थोडासा धीर आला. परंतु लागलीच असेंही कळलें कीं, पांडव धौम्य ऋषींच्या आश्रमांत शतकुंभ नांवाचा यज्ञ चालू आहे त्या यज्ञाकरितां तिकडे गेले आहेत. तेव्हां पांडवांकडून आपलें रक्षण होईल याबद्दल त्याची अगदीं निराशा झाली.

इकडे घटोत्कचानें तर त्यांना सांगितलें कीं, 'माझ्या आईला काल उपास होता, तिला पारणें फेडावयाचें तें ब्राह्मण खाऊन फेडावयाचें आहे. जो जो उशीर होईल तो तो तिला राग चढेल; करितां लवकर चला.' तेव्हां ब्राह्मणानें त्याला विचारलें, 'तुझ्या तडाक्यांत सापडलों आहोंत हें तर खरेंच; पण यांतून सुटणूक आहे का? सुटणुकीचा कांहीं मार्ग असला तर तो तरी सांग.'"

घटोत्कचानें उत्तर दिलें: "सुटणुकीचा मार्ग एक आहे. तो असा कीं, तुमच्यापैकी कोणी एकानें मजबरोबर माझ्या आईची क्षुधा शमविण्यास यावें. एक आला तरा पुरे, बाकीच्यांना मी सोडून देईन."

तें ऐकतांच त्या सच्छील कुवांत बाकीच्यासाठीं कोणी बळी जावें याबद्दल चढाओढ सुरू झाली.

ब्राह्मणः—मी जरठ झालों आहे. आतां माझे जगांत कांहीं कार्य राहिलें नाहीं, तेव्हां राक्षसीच्या जठराग्नीत आपल्या स्वतःचाच होम करून घेतों.

ब्राह्मणीः—छे, छे, माझे आतां कांहीं या जगांत व्हायचें उरलें नाहीं. तेव्हां सौभाग्यपणीं मरण, आणि तें पति आणि पुत्र यांच्या जीवनरक्षणाकरितां, यासारखें सुदैव कोणतंच नाहीं. मला आपण या राक्षसाला अर्पण करा.

घटोत्कचः—छे, छे. माझ्या आईला स्त्रीचें मांस मुळींच आवडत नाहीं.

तें ऐकून पहिला मुलगा पुढें झाला व म्हणतो: “अरे राक्षसा, माझे प्राण देऊन माझ्या वडील मंडळीचे प्राण राखावे अशी माझी इच्छा आहे, तर तूं मला वेऊन चल.”

दुसरा मुलगाः—दादा असं करूं नका. लोकांत आणि कुलांत ज्येष्ठ तो श्रेष्ठ. तोच मातापितरांनाही प्रिय असतो, तर मला जाऊं द्या या राक्षसाबरोबर.

तिसरा मुलगाः—तुझी दोघेही वडील. ज्येष्ठ भ्राते हे पित्यासमान असतात. तेव्हां तुमच्या सगळ्यांच्या प्राणरक्षणाकरितां मीच आपला जातो.

ज्येष्ठ मुलगाः—असें नाहीं बाबा, पिता संकटांत सांपडला, तर त्याचें रक्षण ज्येष्ठ मुलाकडूनच होणें योग्य, तेव्हां मातापितरांच्या रक्षणासाठीं मीच जाणें योग्य.

तें त्यांचें बोलणें ऐकतांच वृद्ध ब्राह्मण पुढें होऊन म्हणतो, “छे, छे. ज्येष्ठ मुलगा सगळ्यांत प्रिय, त्याला मी सोडायचा नाहीं.”

ब्राह्मणस्त्री पुढें होऊन म्हणते, “आपल्याला जसा ज्येष्ठ प्रिय वाटतो, तसा मला

कनिष्ठ वाटतो. मी त्याला जाऊं द्यायची नाहीं.”

मधला मुलगा तें ऐकून म्हणतो: “माता-पित्यांनीं सोडल्यावर माझ्यावर प्रेम करायला राह्यलं कोण ? ”

घटोत्कचः—अरे मी आहे ना ? मला तूं फार आवडतोस. चल लवकर माझ्या बरोबर.

मधला मुलगाः—खरें रे खरें. मी फार धन्य कीं मी आपले प्राण देऊन वडील मंडळीचे प्राण वांचवितों आहे. बंधुजनांच्या प्रेमापेक्षां काळाचें प्रेम फार दुर्लभ; चल मी येतो तुझ्याबरोबर.

असें म्हणून त्यानें आपल्या मातापितरांस नमस्कार केला. ज्येष्ठ बंधूस नमस्कार केला. त्याच्या धाकट्या भावानें त्याला नमस्कार केला, नंतर तो घटोत्कचाकडे वळून म्हणतो, “बाबारे, मला तुला एक विनंति करावयाची आहे. त्या तिथें सरोवर दिसतें आहे. मला तहान लागली आहे. तर पाणी पिऊन येईपर्यंत तूं इथें थांब.” घटोत्कचानें विचार केला, जो आपल्या आत्तेष्टांचे प्राण वांचविण्यासाठीं सिद्ध झाला तो खोटें बोलून आपणास फसवायचा नाहीं. तेव्हां आपण याला जाऊं द्यावें. त्यानें त्याला ‘लवकर परत ये’ असें बजावून जाऊं दिलें.

मधला मुलगा निघून गेला. ब्राह्मण, त्याची पत्नी व दुसरे दोघे पुत्रही जाऊं न जाऊं करूं लागले. त्यांच्यानें त्या मुलास राक्षसाच्या जबड्यांत सोडून जाववेना. ती मंडळी तेथेंच उभी राहिली. त्यानें आपल्याबरोबर येण्यास सिद्ध झालेल्या ब्राह्मण-पुत्राची बराच वेळ वाट पाहिली,

बराच वेळ झाला त्याचा पत्ता नाही. त्याला हांका माराव्या तर नांव माहिती नाही. तेव्हां त्या ब्राह्मणाच्या मुलांपैकी तो मधला म्हणून त्याने त्याला “अरे मध्यमा, ए मध्यमा, लवकर ये.” अशा हांका मारण्याचा सपाटा सुरू केला.

इकडे असा चमत्कार झाला की, त्याच वनभागांत भीमसेन आपला सकाळच्या प्रहरचा व्यायाम करीत होता, त्याच्या कानी त्या घटोत्कचाच्या हांका गेल्या. कुंतीपुत्रांपैकी भीमसेन हा मध्यम, तेव्हां त्याला असे वाटले की आपल्यालाच कोणी तरी हांका मारतो आहे. म्हणून तो नीट कानोस घेऊन ऐकू लागला. ब्राह्मणाचा पोरगा अजून येईना म्हणून घटोत्कचाने खूपच मोठ्याने “मध्यमा, ए मध्यमा, अरे लवकर ये.” असे म्हटले. निःसंशय आपल्यालाच कोणी तरी हांका मारतो आहे असे वाटून भीमसेन घटोत्कचाजवळ आला. त्याला पहातांच घटोत्कचास आश्चर्य वाटले. परंतु त्याच्याकडे त्याने लक्ष न देतां पुनः त्या ब्राह्मणपुत्राला उद्देशून “अरे मध्यमा, मध्यमा, लवकर ये म्हणतोना? उशी झाला. आई फार रागावेल त्याचे मला फार भय वाटते.” असे ओरडून म्हणाला.

तेव्हां भीमसेन त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन म्हणतो, “मी तर आलों आहे. कोण, आणखी मला कां हांका मारत आहेस, सांग.”

घटोत्कचाने ते ऐकून त्याला म्हटले—
“काय? तूही मध्यमच आहेस?”

भीमः—होय बुवा, मीही मध्यमच आहे. अनेक दृष्टींनी मीही मध्यमच आहे. अव्यय पुरुषांपैकी मध्यम आहे. मी आपला भावांत मध्यम आहे.

घटोत्कचः—असशील!

भीमः—अरे बाबा, आणखी सांगतो एक. मी पंचमहाभूतांतला मध्यम, राजांपैकी मध्यम, भावांत मध्यम, सर्व कार्यांत मध्यमच, असा मी खरा मध्यम आहे.

हे त्याचे बोलणे ऐकून वृद्ध ब्राह्मणास थोडी आशा उत्पन्न झाली. हा पृथापुत्रांपैकी मध्यम म्हणजे भीम असावा असा त्याने तर्क केला. इतक्यांत ब्राह्मणपुत्र मध्यम तेथे आला व घटोत्कचाजवळ जाऊन म्हणतो: “तुला कबूल केल्याप्रमाणे हा मी आलों. तर आतां चल.”

घटोत्कच त्याला वेऊन निघणार इतक्यांत तो वृद्ध ब्राह्मण पुढे झाला आणि भीमाला म्हणाला: “मध्यम महाराज, कृपा करा. हा राक्षस आपल्या पाठीस लागला आहे. या नाश्या मधल्या पोराला आपल्या आईच्या पारण्यासाठीं म्हणून घेऊन जातो आहे, तर याला शिक्षा करा. आपण पांडवांपैकी भीमसेन आहां हे मी तर्काने जाणले आहे. ब्राह्मणाचे रक्षण करावयाचे हे आपले ब्रीद आहे.”

भीमाने ते ऐकून ब्राह्मणास धीर दिला व घटोत्कचास म्हटले:—“अरे पुत्रनक्षत्रांनी युक्त व पत्नीरूप ज्योत्स्नेने शोभित अशा वृद्ध विप्रचंद्राच्या मार्गे तूं राहूप्रमाणे कां लागला आहेस?”

घटोत्कचः—हो. लागलों आहे.

भीमः—लागलां आहे म्हणजे काय? बिचाऱ्याला सोड.

घटोत्कचः—नाहीं सोडणार.

भीमः—(आपल्याशीं) अरे वा! हा कोणाचा पोरगा असावा बोआ! ह्याची ही बाळदंडेली पाहून मला अभिमन्यूचे स्मरण होतें. अरे बाबा, सोड भरीवांना.

घटोत्कचः—नाहीं सोडणार, आपण तर काय, पण माझ्या बापानें जरी सांगितलें तरी देखील आईनें केलेली आज्ञा मी कधीं मोडणार नाहीं.

भीमः—अरे वा ! मोठाच मातृभक्त दिसतोस ! बाबारे, माता ह्यणजे दैवतांतलें देवत ! मातेची आज्ञा सदैव परिपालन करावयाची या व्रतामुळें तर ही दशा आम्ही भोगतो आहों. अरे, तुला एक विचारावयाचें आहे.

घटोत्कचः—विचारा विचारा.

भीमः—तुझी आई कोण ?

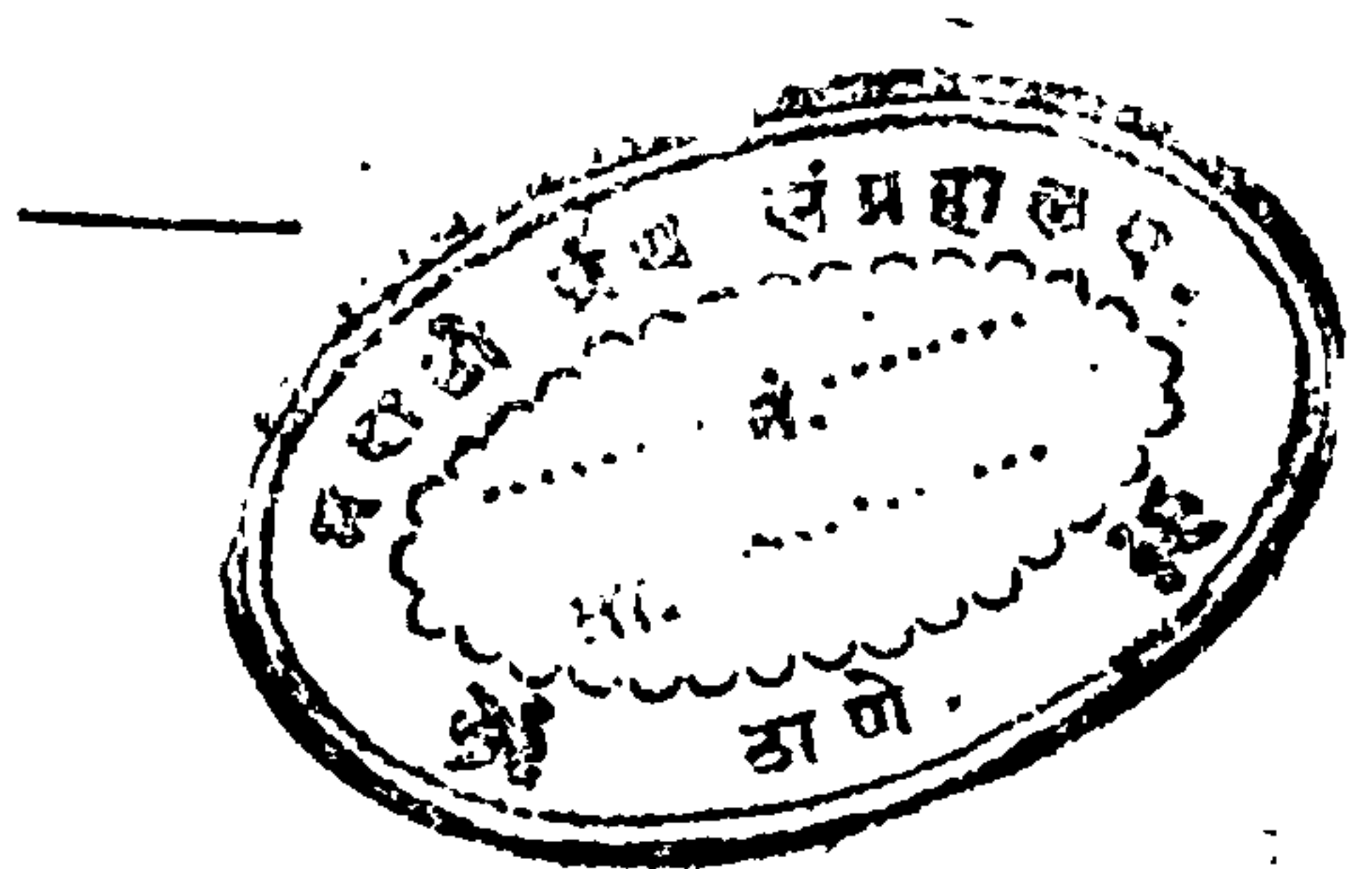
घटोत्कचः—हिडिंबा नांवाची राक्षसी. पूर्णचंद्रानें जशी रात्र तशी जी कुरुकुलाचा दीप असा जो पांडव भीमसेन त्यानें सनाथ केली आहे.

भीमसेनः—(आपल्याशीं) हं, तर मग हा हिडिंबेचा पुत्र ! मग याचा हा अभिमान योग्यच आहे.

भीमसेनानें त्यास ओळख दिली नाहीं. घटोत्कचानें तर त्यास ओळखलें नाहींच.

पुढें घटोत्कचाचें व त्याचें थोडें युद्धही झालें. शेवटीं भीमास बांधून नेण्यासाठीं घटोत्कचानें मायापाश सोडले, परंतु त्या मायापाशांचेंही भीमावर कांहीं चाललें नाहीं. मग भीमच त्या ब्राह्मणपुत्रास घेऊन हिडिंबेकडे गेला. हिडिंबेनें तेव्हांच भीमास ओळखलें व घटोत्कचास 'आपल्या पित्यास नमस्कार कर' असें सांगितलें. आपण आपल्या बापाशीं उद्धटपणानें वागलों याबद्दल घटोत्कचास वाईट वाटून त्यानें भीमसेनाची क्षमा मागितली. नंतर भीमसेनानें हिडिंबेस विचारलें, 'तूं या ब्राह्मणास काय म्हणून छळलेंस ?' तिनें कारण सांगितलें तें भीमसेनाच्या कानांत सांगितलें. तें असेंच असावें कीं असा छळ केला असतां आपण त्याच्या रक्षणार्थ धांवून याळ, आणि त्यामुळें आपली व माझी भेट होईल. ब्राह्मण आनंदानें आपल्या पत्नीस व मुलांस घेऊन वरीं गेला.

हेही नाटक फार चांगलें, सरासरी पाऊण किंवा एक तासांत प्रयोग करतां येईल असें आहे. विद्यार्थ्यांस भाषाट्टीचेही फार चांगलें. नाटकाचें तात्पर्यही चांगलें आहे.

पंचरात्र.

पंचरात्र नाटक हें महाभारतांतली कथा भाग घेऊन त्यावर रचलें आहे ही गोष्ट खरी परंतु त्यांत कवीने आपल्या कल्पनेचा बराच भाग घातला आहे आणि त्यामुळे त्यांत मौज उत्पन्न केली आहे. पांडव वनवास संपवून विराटनगरींत अज्ञातवास करण्यास गेले आहेत, तो त्यांचा अज्ञातवासाचा कालहो संपण्याच्या वेतांत आला आहे, अज्ञात स्थितींत इकडे हस्तिनापुरांत दुर्योधनाचे नानाविध यज्ञ करून ते समाप्त केले. अज्ञान भृथस्त्रानें झालीं आणि सर्व ऋत्विजांना परिषदध्यक्षाला दक्षिणा देण्याचा समज आला. तेव्हां दुर्योधनानें आपले गुरू द्रोणाचार्य त्यांचेजवळ जाऊन त्यांस विनंती केली: “गुरुमहाराज, माझी यज्ञकर्में सांगून व सांगून उत्कृष्टपणें पार पडलीं. आतां सर्वां दक्षिणा द्यावयाची. आपण आमचे आद्यगुरू तेव्हां आपण मनास वाटेल ती दक्षिणा मागावी आणि मी ती द्यावी असा माझ फार फार हेतु आहे. तर कृपा करून आपण दक्षिणा मागावी.”

ही आपल्या शिष्याची विनंति ऐकतां द्रोणाचार्यांचा कंठ दाहून येऊन त्यांच्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिले. आपण याच्यजवळ दक्षिणा मागावी आणि हा देईल त्यांना संभवनीय सुद्धां वाटेना. तथा दुर्योधनानें पुनः खात्रीपूर्वक बोलून आचार्यांस विनविलें कीं, “आपण असे अश्रु टाकू नयेत. पाणी आणविलें आहे त्यानें त्यांचे परिमार्जन करून माझा हेतु पुरवावा.”

तेव्हां द्रोणाचार्य त्यास ह्मणतात: “मी सांगेन ती दक्षिणा तूं खरोखर मला दिलीस कीं, तेंच खरें अश्रुमार्जन होईल.” या बोलण्यांत अर्थातच खोच होती. निदान खोच आहे असें दुर्योधनास वाटलें आणि तो लागलीच त्यांस म्हणतो:

“गुरुमहाराज, माझी पूर्वीची वक्रता मनांत धरून आपण जर क्षमा करीत नसाल आणि मी बोलल्याप्रमाणें करणार नाहीं असें जर आपल्याला वाटत असेल, तर आपण आपला शेंकडों बाण सोडून कठिण झालेला हात पुढें करा, मी त्याच्यावर आधीच दक्षिणोदक सोडतो.”

इतकें निकराचें बोलणें झाल्याबरोबर द्रोणाचार्यांस विश्वास आला आणि त्यांनीं आपली दक्षिणाही अशी मागितली:

“झाले आश्रयहीन पंडुसुत ते
गेले वनालागुनी ।
चवें द्वादश जाहलीं परि सुब्धीं
वार्ता न ये कोटुनी ॥
त्यांतें शोधुनि आणुनी वितर वा
राज्यार्थ दुर्योधना ।
मागें त्वद्विनतीवरुनि तुज ही
भिक्षा तशी दक्षिणा ॥”

द्रोणाचार्य असलीं कांहीं विलक्षण दक्षिणा मागतील हें द्रोणाचार्यांच्या स्वप्नांत सुद्धां आलें नाहीं. त्यांचें तें मागणें ऐकतांच शकुनि तर एकदम तिरीमिरीवर आला व ओरडून म्हणतो: “हं हं. भलतेंच बोलूं नका. आपण

गुरु म्हणून विश्वासाने सहज 'दक्षिणा मागा' ह्मणणाऱ्या शिष्याला भलतेंच कांहीं तरी बोलून फसवणें वरें नाही. "

शकुनीच्या त्या बोलण्याचा द्रोणास फार राग येऊन तो त्याला म्हणतो: "अरे गर्विष्ठा, तूं अनार्य—रुत्राड—म्हणून सगळ्यांनाच लबाड समजू नकोस."

यावर बरीच बोलाचाली झाली, भीष्माचार्यही मध्ये पडून त्यांनीं दुर्योधनास ह्मटले: "तूं शकुनीच्या नादीं लागूं नकोस. आजपर्यंत जें जें म्हणून तूं केलेंस, द्रौपदीसह सगळ्या पांडवांना रानावनांत वणवण करीत हिंडायला लावलेंस, त्यांचें व तुझें वांकडें आलें, त्या सगळ्याला कारण हा शकुनीच."

परंतु दुर्योधनाला तें पटेना. द्रोणाचार्य तर रागावले. तेव्हां कर्ण, भीष्म वगैरेंनीं त्यांची समजूत घालून दुर्योधनाला जरा समजावून सांगून त्याच्या हातून योग्य तें करवा वगैरे सांगितलें, त्याप्रमाणें द्रोणाचार्यांनींही जरा आपला राग बाजूला सारिला. दुर्योधनही थोडासा शांत झाला व त्यांस म्हणाला: "मी कांहीं मंडळींचा विचार घेऊन काय तें करतो."

"कोणाचा विचार घेतोस ? भीष्माचार्यांचा, कर्णाचा, कृपाचा, जयद्रथाचा, अश्वत्थाम्याचा कीं विदुराचा ? वडिलांचा कीं मातुःश्रीचा ?" असें द्रोणाचार्यांनीं विचारल्याबरोबर मात्र दुर्योधनानें "शकुनिमामाचा" असें उत्तर दिलें.

तें ऐकतांच त्याच्या हातून आतां प्रतिज्ञेप्रमाणें होणें शक्य नाही असें द्रोणाचार्यांस वाटलें. तथापि काय होतें तें पहावें म्हणून ते स्तब्ध झाले.

इकडे दुर्योधनानें शकुनिमामांशीं खलबत करतांना त्यांना म्हटलें: "माझ्या वचनाला तर बाध होऊं नये आणि राज्याचा भाग तर

देण्याची पाळी येऊं नये अशी कांहीं युक्ति काढा."

तेव्हां त्यानें खोल विचार करून दुर्योधनास म्हटलें: "दुर्योधना, आतां अशी युक्ति कर. द्रोणास म्हण, आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मी करतो, पण आजपासून पांच रात्रींच्या आंत पांडवांची राहण्याची जागा शोधून काढून पांडवांना येथें आणा, म्हणजे मग करतो."

दुर्योधनास ती युक्ति मानवली आणि त्यानें शकुनीकडून तसें द्रोणाचार्यांस सांगविलें. तें ऐकतांच द्रोणाचार्य फारच संतापले आणि दुर्योधनाला म्हणाले: "पोरा, माझी थडा आरंभली आहेस काय ? आज बारा साडेबारा वर्षांत ज्यांचा पत्ता नाही, त्यांना तूं 'पांच रात्रींत शोधून आणा म्हणजे अर्धराज्य देतो' म्हणणें म्हणजे माझें वचन मी पाळीत नाही म्हणण्यासारखेंच नाही काय ? यापेक्षां तसेंच स्पष्ट कां सांगत नाहीस ?"

दुर्योधनानें यावर उत्तर दिलें नाही, परंतु तितक्यांतच विराटनगरांतून दूत येऊन त्यानें अशी बातमी दिली कीं, विराट राजाच्या दरबारांत कीचकानुकीचकादि वीरांना केवळ मलयुद्धानें कोणी तरी ठार मारिलें. ती बातमी ऐकतांच भीष्मांनीं तेव्हांच तर्क केला कीं, हे कृत्य भीमावांचून दुसऱ्या कोणीं करणें शक्य नाही. तेव्हां पांडव विराटनगरांत असावेत, हा तर्क त्यांनीं करतांच द्रोणाचार्यांस एकीकडे असें सुचविलें कीं, "आतां आपण बेलाशक पांच रात्रींत पांडव शोधून आणून तुझ्यापुढें उभे करतो असें कबूल करा."

द्रोणाचार्यांसही त्यांचें तें म्हणणें बरोबर वाटून त्यांनीं तसें कबूल करून "पांच रात्रींच्या आंत पांडवांचा तपास करून आणतो. मग तर तूं आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें—वचनाप्रमाणें—मला कबूल केलेली भिक्षा—दक्षिणा—देशील ना ?" असें दुर्योधनास विचारलें.

दुर्योधनानें तें कबूल केलें. तेवढ्यानें द्रोणाचार्यांचें समाधान झालें नाहीं. त्यांनीं पुनः धीर गंभीर अशा वाणीनें सर्व राज-मंडळास संबोधून म्हटलें: “अहो, यज्ञसमारंभार्थ आलेल्या राजांनो, ऐका. ऐका आपण. हा कुहराज दुर्योधन—एकटाच नव्हे तर आपला मामा जो गांधारराज शकुनि त्याच्यासह—असें म्हणतो आहे कीं, आजपासून पांच रात्री उलटण्याच्या आंत जर पांडवांची नक्की बातमी कोणी आणली, तर मी पांडवांना अर्धें राज्य देईन. वत्सा दुर्योधना, असेंच ना ?”

दुर्योधनः—अगदीं निःसंशय असेंच.

आतां खरोखर पांडव विराट नगरांत आहेत का नाहींत हे पहाण्याचें कार्य पुढें उभें राहिलें. तेव्हां भीष्माचार्यांनीं एक युक्ति केली.

जर पांडव विराटनगरांत असले, तर विराट राजावर हल्ला केला असतां त्याच्या संरक्षणाकरितां ते आपलें शौर्य दाखविल्या-खेरीज राहणार नाहींतच. आणि त्यांचें शौर्य दिसलें कीं, त्यांना ओळखण्यालाही मुळींच पंचाईत पडणार नाहीं. तेव्हां दुर्योधनाकडून विराटाच्या खिलारावर हल्ला करवावा असें ठरविण्याचा घाट त्यांनीं घातला. दुर्योधनास त्यांनीं म्हटलें “वत्सा दुर्योधना, विराटाला थोडा गर्व झाला आहे असें दिसतें. तुझ्या या यज्ञसमारंभाला सर्व राजे आले, परंतु विराट कांहीं आला नाहीं. तेव्हां त्याला कांहीं तरी शिक्षा केली पाहिजे. एवढ्याकरितां त्याच्या खिलारावर आपण हल्ला करावा.” विराटाचें खिलार फार मोठें अशी ख्याति होती. अर्थातच या सूचनेमुळे दुर्योधनास असें वाटलें कीं, आपण त्या खिलारावर हल्ला केल्यानें आपणास गोधनाची चांगली लूट मिळेल,

हें मनांत घेतांच लागलीच हल्ल्याची तयारी झाली. सर्वांनाच स्फुरण चढलें.

दुर्योधन म्हणालाः—

रथ हे सज्ज जहाले

यांहीं लुटुं या विराटगोधन तें ।

घेतों गदा करीं या

यशीं विश्रांति घेत पडली ते ॥

द्रोणः—“आणा मद्रथ जोडुनी पुरुषहो”

शकुनिः— “हत्तीहि माझा त्वरें ।”

कर्णः—

“घोडे ते स्फुरती तयां मम रथा

जोडोनि आणा बरें ॥

भीष्मः—

“जाण्या मत्स्यपुरासि उत्सुक असें

माझे धनु आणवा ।”

सर्वः—

“ठेवा चाप, रहा गृहीं; रणमुखीं

या सेवकां पाठवा ॥”

इतकी सर्व तयारी झाल्यावर लागलीच मत्स्यपुरास कौरवांचें सैन्य जाऊन विराट-राजाचें खिलार लुटून आणण्याकरितां हल्ला करण्यांत आला. या गोम्रहणाच्या कामांत पुढाकार शकुनीस दिला होता.

विराट राजाला ही बातमी लागतांच त्यानें लढाईची तयारी केली. त्याच्या राज्यांत धर्मभीमादि येऊन अज्ञातवासांत राहिले होते. अर्जुनानें बृहन्नटेचा वेष घेतला होता. त्याचे अज्ञातवासाचे दिवस भरले नव्हते, तरी पण ज्याच्या पदरीं राहून आपण ज्याचें अन्न खाल्लें, त्याचें व त्याच्या माल-मत्तेचें रक्षण करणें हे आपलें कर्तव्य आहे असें समजून अर्जुनानें विराट राजाच्या पुत्रास बरोबर घेऊन मोठा पराक्रम करून कौरवांना

मार्गे परतण्यास लाविले. या गर्दीत अर्जुनाचा पुत्र अभिमन्यु हा धरला गेला. राजा विराटाच्या दरबारांत अभिमन्यूस नेल्यानंतर त्याने आपल्या वडिलांस व चुलत्यास ओळखले.

इकडे पराभव पावून माधारीं गेलेल्या दुर्योधनादिकांचीही खात्री झाली की, विराटनगरांतच पांडव आहेत. नंतर पांडव प्रगट झाले आणि द्रोणाचार्यांस कबूल केल्याप्रमाणे दुर्योधनाने त्यांस अर्ध राज्य दिले.

असा कथाभाग या पंचरात्र नांवाच्या नाटकांत आहे. नाटक लहान आहे खरे, परंतु द्रोण, भीष्म, शकुनि, कर्ण, दुर्योधन, धर्म, भीम, अर्जुन, विराट, उत्तर वगैरे पात्रांत प्रत्येकाचा शीलविशेष त्यांच्या त्यांच्या भाषणांनीं फारच चांगल्या प्रकारे व्यक्त केलेला आहे. दुर्योधन हा हाडाचा दुष्ट नसून केवळ कुसंगतीनें त्याच्या मनांत दुर्विचार येत असत असे दाखविले आहे. शकुनि जातीचाच दुष्ट. त्याला वैराखेरीज कशाचेंच प्रेम नाही असे त्याचें शील चितारले आहे. कर्ण हा सरळ शिपाई, त्याला लबाड्या आणखी कावे यांचे मुळीच ज्ञान नाही. याप्रमाणे सर्व पात्रांत एकमेकांपेक्षां कांहीं ना कांहीं तरी निरनिराळेपणा दाखविला आहे आणि तो फार चांगल्या प्रकारे व्यक्त झाला आहे. दुर्योधनाच्या सरळ अंतःकरणाचें चित्र किती सुंदर आहे त्याचा एका प्रसंगावरून मासला समजेल.

अभिमन्यूला धरून नेला अशी बातमी कौरवांच्या छावणींत येतांच दुर्योधन म्हणतो:

“कोणीं ? कोणीं अभिमन्यूला पकडून नेलं ? मी जाऊन त्याला सोडवून आणीन.

माझं त्याच्या वडील माणसांशीं वैर आहे, तेव्हां मी बळेंच त्याला धरून नेऊं दिला असा माझ्यावर सहजच जनापवाद येईल. पण तो आधीं माझा पुत्र आणि मग पांडवांचा असं मी समजतों. घराण्याघराण्याचं जरी वैर असलं, तरी मुलांपर्यंत तें नेऊन पोचवावयाचं नाहीं.”

कर्णः—दुर्योधना, फार प्रेमळ व यथायोग्य बोललास. अभिमन्यूनं आपलेपणा धरून आपल्याबरोबर रणांगणांत गमन केलं तेव्हां त्याचं रक्षण आपण केलंच पाहिजे. तर चला, धनुष्यबाण वेऊन आपण त्याला सोडविण्याला जाऊं.

शकुनिः—अहो सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु, त्याला रक्षण करणारांची काय उणीव ! विराट राजा पांडवाचा मित्र तो अभिमन्यूला आपणच सोडील !

असो. महाभारतांतल्या कथाभागांत थोडा परंतु फार महत्त्वाचा फरक कवीनें या नाटकांत केला आहे. तो असा कीं, अज्ञातवास संपतांच दुर्योधनाकडून पांडवांस राज्य देविले आणि शेवटीं आनंद केला आहे. द्रोणाने दक्षिणा मागितल्याचा प्रसंगही मोठा सुंदर आहे. त्यांत त्यांचें शील फार उदात्त दिसते. एकंदरीत हें लहानसें नाटक फारच चांगले आहे. यांत स्त्रीपात्र मुळीच नाही. यामुळे कॉलेज किंवा शाळा यांतून वार्षिक संम्मेलनास हें नाटक करविण्यास फार सोईचें आहे. भाषा फार सुंदर व सोपी. मुलांच्या तोंडीं बसल्यास त्यांना संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास फार साहाय्य होईल. नाटकप्रयोग करण्यास काळही फार लागवयाचा नाही. दीड तास पुरेल.

दूतवाक्य.

पांडवांचा वनवास संपला, अज्ञातवासही संपला, आतां एक लढाई करून तरी आपलें राज्य मिळवावयाचें किंवा कौरवांना सामोपचाराच्या गोष्टी सांगून त्यांच्याकडून पहिल्या वचनाप्रमाणें—वनवास व अज्ञातवास संपवून आलांत म्हणजे तुमचा राज्याचा भाग देऊं असें वचन दिलें होतें—त्याप्रमाणें करावयाचें, एवढेंच काय तें राहिलें. तेव्हां कौरवांना सामोपचाराच्या गोष्टी सांगण्याचें काम पांडवांच्या विनंतीवरून श्रीकृष्णांनीं पतकरिलें. दुर्योधन व त्याचे साथीदार शकुनि वगैरे ऐकणार नाहींत, आपल्या सामोपचाराच्या गोष्टींचा कांहींएक उपयोग व्हायचा नाहीं, हें त्यांना पक्कें ठाऊक होतें परंतु एकवार यत्न करून पहावयाचा, असं श्रीकृष्णांनीं निश्चय केला; आणि ते दुर्योधनाकडे आले.

इकडे दुर्योधन दरबार भरविण्याच्या विचारांत होता. पांडव आतां मोकळे झाले— अर्थातच राज्याचा वाटा मागावयाला येणार तेव्हां त्यांना काय उत्तर द्यावें आणि पुढे काय करावें, हा प्रश्न त्यालाही पडलाच. यामुळे त्यानें असें मनांत आणलें कीं, दरबारवरून सेनापतीची जागा कोणाला द्यावयाचें हा विचार ठरवावयाचा. त्याप्रमाणें दरबारास येण्याविषयी आज्ञापत्रें गेलीं होती आणि एकामागून एक मंडळी येऊं लागली होती— भीष्म, द्रोण, कर्ण वगैरे मंडळी आली तस— तसें यथापदवी दुर्योधनानें त्यांचा आदर करून त्यांस योग्य स्थानीं बसविलें. नंतर सेनापति कोणास नेमावें हा विचार निघतांच

“ भीष्म असतांना हा प्रश्न कशाला ? ” असे उद्गार निघून त्यांचीच त्या महत्त्वाच्या कामगिरीवर योजना करावयाची असें ठरलें. ‘ आपल्याही मनांत तेंच होतें ’ असें दुर्योधन उद्गारला.

इतक्यांत कंचुकीनें येऊन वर्दी दिली कीं, पांडवांच्या छावणींतून पुरुषोत्तम नारायण हे दूत म्हणून आले आहेत.

कृष्णाला ‘ पुरुषोत्तम ’ असें विशेषण कंचुकीनें दिलेलें ऐकतांक्षणींच दुर्योधनाच्या अंगाचा फार संताप झाला. आणि तो त्याच्या अंगावर ओरडून म्हणतो, “ काय तो कंसाचा दास दामोदर ? त्याला तूं पुरुषोत्तम म्हणतोस ! गवळ्याला पुरुषोत्तम म्हणायचें ? वा ! राजांच्या नोकरांना फारच चांगला आचारविचार समजतो म्हणायचा ! चल निघ येथून, काळें कर. ”

तें ऐकतांच कंचुकी दाबरला. ‘ चुकून मी तसें बोललों तर क्षमा असावी ’ असें म्हणाला. तेव्हां दुर्योधनानें त्याला माफ करून म्हटलें, “ होतेच आहे चुकी. पण आतां सांग पाहूं कोण आला आहे तो ? ”

कंचुकीः—केशव नांवाचा दूत आला आहे.

दुर्योधनः—ठीक ठीक. हेंच नांव त्याला योग्य आणि असेंच म्हणावें. अहो सभास्थानीं बसलेले राजपुरुषहो, हा दूताची कामगिरी करायला केशव आला आहे, याला काय योग्य आहे ? काय म्हणतां ? त्याची पाद्यपूजा करावी ? त्याला अर्घ्य वगैरे द्यावे ? मला तर वाढतें कीं

त्याला पकडून ठेवावे. त्याला पकडून ठेविले कीं, पांडवांचे हातपाय मोडले इतकेंच नव्हे तर ते गतिमतिरहित दुबळे होतील. आणखी ते असे झाले कीं, माझ्या हातीं सगळी पृथ्वी अगदीं निर्वेधपणे आलीच म्हणायची ! ”

इतकें बोलून तां सभासदांकडे वळला व त्यांस म्हणतो, “तो पांडवांकडून आलेला दूत सभेंत आला म्हणजे त्याला कोणी खडी ताजीम देतां कामा नये. जो कोणी त्याला मान देण्यासाठीं उठेल, त्याला बारा भार सोनें प्रत्येकीं दंड करीन, कधीं सोडणार नाही. ”

त्यानें इतरांचेसंबंधानें हा बंदोबस्त केला, परंतु आपण स्वतः उठूं नये याला काय व्यवस्था करावी, याचा त्याला विचार पडला कारण एक तर श्रीकृष्णाचा प्रभावच असा होता कीं, त्याला पहातांक्षणींच उठून उभे राहून मान दिल्याखेरीज रहाणें शक्य नव्हतें; आणि दुसरें असें कीं, दुर्योधनाकडे वकील म्हणून तो येणार तेव्हां शिष्टाचारार्थ तरी त्यानें उठणें जरूर होतें. विचार करून त्यानें अशी युक्ति काढली. पांडवांना द्यूतांत जिंकल्यानंतर द्रौपदीकेशाकर्षण करून सभेंत तिची विटंबना केली, त्या वेळच्या देखावशाचा एक चित्रपट त्यानें तयार करविलेला होता, तो चित्रपट आणून आपण पाहण्यांत गुंतलों आहों असें दाखवावे, म्हणजे दुहेरी काम होईल असा त्यानें विचार केला. एक, आपण चित्रपट पहाण्यांत गुंतलों असल्यामुळे श्रीकृष्णाकडे आपलें लक्ष्य गेलें नाही आणि त्यामुळे आपण अभ्युत्थान दिलें नाही असें म्हणतां येईल, आणि दुसरें, आपण पांडवांची कशी फजिती झाली व ते कसे येथून गेले तें विसरलों नाही हेही श्रीकृष्णास दिसेल.

असा विचार करून त्यानें ताबडतोब आपल्या इच्छेप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली.

चित्रपट आणविला व स्वारी तो पहात बसली आणि कंचुकीला “तो पांडवदूत केशव आला आहे त्याला वेऊन ये ” म्हणून हुकूम केला. आणि हंसून कर्णास म्हणतो: “ मित्रा कर्णा !

दूतत्व ये करुं पहा अजि पांडवांचें
तें बायकी मृदुल शब्द युधिष्ठिराचे ।
जे आपणां कथिल कृष्णमतीच कृष्ण
ऐकावया करिं पुढें निजकर्ण कर्ण ॥ ”

इतक्यांत कंचुकीनें श्रीकृष्णास आणलें. श्रीकृष्णाचे पाय सभागृहास लागले मात्र, सर्व दरवारी लोक एकदम खाडकन् उठून उभे राहिले. आपल्या राजानें त्यांस घातलेल्या बारा भार दंडाचें त्यांना स्मरणसुद्ध राहिलें नाही. हें मांडलिकांचें व सरदारांचें करणें अर्थातच दुर्योधनास आवडलें नाही. तो त्यांस त्याचद्वल बोललाही. त्यानें त्यांस दंडाचें स्मरण दिलें. परंतु श्रीकृष्णानें त्याच्या बोलण्याकडे आपलें लक्ष्य नाही असें दाखविलें आणि त्याच्याजवळ जाऊन त्यास म्हटलें: ‘दुर्योधना, बसूनचसा राहिलास ?’

ते कृष्णाचे शब्द कानीं पडले मात्र, त्याची त्रेधाच उडाली. आसनावरून तो उठण्याची धडपड करितांना पडला. आणि आपल्याशींच म्हणतो: ‘या दूताची मायाच कांहीं विलक्षण आहे.

निश्चय करुनि बसलों

देइन कृष्णा न मान मी उठुन ।

चळलों परि हो सहसा

त्याच्या तेजेंच आसनावरुन ॥”

नंतर त्यानें श्रीकृष्णास बसण्यास सांगितलें. श्रीकृष्णांनीं इतरांसही बसण्याविषयीं विनंति केली आणि आपण स्वतः बसले. इतक्यांत त्यांचें लक्ष्य त्या चित्रपटाकडे गेलें. प्रथमतः तो चित्रपट पहावासें घाहून

त्यांनीं “ वा ! चित्रपट फार चांगले दिसतो आहे. ” असा उद्गार काढला, परंतु त्यांतील विषय पहातांच त्याचा तिरस्क येऊन ते ह्मणतात: “ छे. छे. हा दृष्टीसमो सुद्धां नको. यांत द्रौपदीकेशाकर्षणा- देखावा आहे. उचला इथून हा. ज्य- स्वजनांचा अपमान केला आहे अ- आपल्या पराक्रमांचीं चित्रे काढून तीं स- पहात बसणें म्हणजे निवळ पोरकटप- आहे ! ” श्रीकृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें तो चि- पट लागलीच कंचुकीनें न्यावा म्हणून दु- धनानेही त्याला आज्ञा केली. आणि कृष्णास म्हटलें:

“ तो यमधर्माचा पुत्र धर्म, वायूचा भीम, इंद्राचा पुत्र अर्जुन, अश्विनीकुमारां पुत्र नकुलसहदेव हे सगळे सहकुटुब सहप- वार बरे आहेतना ? ”

बोलण्यांत अर्थातच खोंच होती. श्री ण्णानें त्यावर उत्तर दिलें:—“ गांधारीपुत्र दुर्योधन त्यानें असे कुशल प्रश्न विचारणें योग्यच आहे. अगदीं अगदीं कुशल आहे आपलें, आपल्या राज्याचें, सर्वांचें कुश- विचारून धर्मराजादिक पांडव माझ्या मुख- विज्ञापना करिताहेत:—

भोगिलिं अनेक दुःखें

परि केल्या सर्वही अटी पूर्ण-
याची बंधु म्हणोनी

राज्याची वांटणी अतां तूर्ण

तें ऐकतांच दुर्योधन एकदम म्हणतो
“ काय ? काय ? बंधु म्हणून राज्याच-
वांटणी ? हे आमचे बंधु कसे ?

पंडू पितृव्य मामा

मृगयेसाठीं वनीं असे गेला ।

तेथे एक्या मुनिला

कोपवितां शाप कीं तयें दिधला ॥

तेव्हांपासुनि त्यातें

स्त्रीचा स्पर्शहि मुळींच हो त्याज्य ।

त्याला होति कसे सुत

भलत्यांला देउं मी कसें राज्य ? ॥ ”

तें ऐकतांच कृष्ण त्याला म्हणाले, “सुयो- धना, तुला पूर्वींच्या सगळ्याच गोष्टींचें चांगलें ज्ञान आहे. तेव्हां तुला विचारतों,

विषयी विचित्रवीर्य

क्षय लागुनियां अकालिं मृत झाला ।
व्यासें तत्क्षेत्रीं मग

धृतराष्ट्र न काय पुत्र निर्मियला ॥

तो हा तुझा जनक बघ

राज्यप्राप्ती तयास कशि झाली ।

छी: छी: न मागलीं तीं

उकरावीं कुत्सितें अशा कालीं ॥

प्रेमानें पांडव जें

विनविति तें करिं सुयोधना शीघ्र ।

टाकुनि रोषहि सगळा

पूर्वींचा बा मनांतला उग्र ॥ ”

श्रीकृष्णाचें तें भाषण ऐकून दुर्योधन मनांत वरमला. परंतु मनांत वरमलेला माणूस स्वभावानें मत्सरी व दुष्ट असल्यास, आपण वरमलों, निरुत्तर झालों असें कधींही कोणास कळूं द्यावयाचा नाही. उलट जोरानें कांगाव करून आपणच खरे असें प्रतिपादूं लाग- वयाचा. त्या कुटिल स्वभावाला अनुसरून दुर्योधन एकदम एकेरीवर येऊन श्रीकृष्णा- म्हणतो: “ अरे दूता, तुला राज्यव्यवह- म्हणजे काय, आणखी तो कशाशीं खाता- हें कांहींच माहिती नाही !

शौर्यें शत्रुंसि जिंकुनी मिळविती

राज्यें नृपांचे सुत ।

राज्याची नच भीक मागत जगीं

कोणी न ती धालित ॥

१४२०

राजे होउं म्हणोनि हांव जरि त्यां
सांगा करा साहसें
शांती व्हावि तरी मुनींसम सुखें
वन्याश्रमा जा कसे ॥

हैं त्याचें अत्यंत कठोर भाषण ऐकून श्रीकृष्णांस वाईट वाटलें व ते त्यास म्हणाले “बा दुर्योधना, पुण्यसंचयामुळें प्राप्त झालेली राज्यश्री आपल्या आप्तजनांसमेत वाहून घ्यावी. त्यांची वंचना करूं नये. अशी वंचना करतो त्याचे सर्व श्रम विफल होतात. ”

परंतु असल्या नीतिबोधाचा त्याच्यावर काय परिणाम होणार ? दुर्योधन अधिकच उद्दामपणानें बोलूं लागला. श्रीकृष्णांच्याच उखाळ्यापाखाळ्या काढूं लागला. तो त्यांस म्हणाला: “प्रत्यक्ष बापाच्या मेहुण्याचा म्हणजे आपला मामा जो कंस त्याचा घात करण्याला ज्या तूं मागें पुढें पाहिलें नाहींस, तो तूं आम्हांला आमच्या कड्या शत्रूंवर—जे आम्हांला एकसारखे पाण्यांत पाहतात—त्यांच्यावर दया कर म्हणून सांगायला आला आहेस, याला म्हणावें तरी काय ?”

असलीं उपरोधिक बोलणीं दुर्योधन बोलला, तरी श्रीकृष्णांनीं शांति सोडली नाहीं, पुनः त्याला शांतपणें ते म्हणाले: “बाबा, त्याच्या कृतकर्मामुळें कंसाला मृत्यूनेच मारलें. माझ्या आईला त्याने पुत्रवियोगाचें दुःख दिलें आणि आपल्या प्रत्यक्ष बापाला बंदीत घालून ठेविलें. तेव्हां त्याची गोष्ट काढून मला कशाला हिणवतोस ?”

श्रीकृष्ण जों जों शांतपणें बोलूं लागले तों तों दुर्योधन अधिकाधिकच चिडला आणि पुनः उपरोधिकपणें त्यांस म्हणतो: “पुरे पुरे. आपण केवळ कपटानें कंसाचा

घात केलात ! उगीच आत्मपौढी नका आमच्यापुढें गाऊं. जांवयाचा कपटानें नाश झालेला पाहून अत्यंत उद्दिग्ण झालेला त्याचा सासरा जो मगधराजा तो जेव्हां संतप्त होऊन आपल्यावर चाल करून आला तेव्हां कां आपल्याला पळतां पळतां भुई थोडी झाली ! तेव्हां आपलें शौर्य कोठें गेलें ? ”

श्रीकृष्ण:—बाबा, नीति जाणणारे लोक काळ वेळ पाहून शौर्य गाजवीत असतात. पण आमची चेष्टा करण्याचें सोडून देऊन सध्यां तुझ्यापुढें असलेल्या कार्याचा निकाल लाव. माझे ऐक:—

विसरुनि दोष त्यांचे

भ्रात्यांशीं स्नेह तो करावा कीं,

बंधुस्नेहप्राप्ति

श्रेयस्कर सर्वथा उभय लोकीं ॥

तें ऐकून दुर्योधन एकदम तिरस्कारानें म्हणतो, “भ्राते ? ते कुठले माझे भ्राते ?

देवांच्या पुत्रांशीं

मनुजांची बंधुता कशी होय !

दळिलें कशास दळितां ?

झालें भाषण पुरें न हो काय ? ॥ ”

याला सामोपचाराच्या गोष्टी सांगून याचें मन वळविणें अगदीं अशक्य, हैं पाहून श्रीकृष्णांस फार वाईट वाटलें आणि त्यांनीं मनांत असा विचार केला कीं, कठोर भाषणें बोलून राग आणून कांहीं जमलें तर पहावें. म्हणून ते त्याला म्हणतात:—“बा सुयोधना, अर्जुनाचा प्रताप तुला माहित आहेना ? किराताचें रूप घेतलेल्या शंकराशीं युद्ध करून त्यानें त्यास संतुष्ट केले, खांडववन खाऊन फडशा पाडणाऱ्या अग्नीला त्यानें शमविलें, देवेंद्राला त्रास देणाऱ्या निवातकवचाचा त्यानें सहज नाश केला आणि विराटनगरीच्या बाहेर त्यानें

एकट्यानें भीष्मादिकांना दांतीं तृण धराव-
यास लाविलें. इतकेंच नव्हे तर तुझ्या
स्वतःवर त्यानें केवढे उपकार केले ते स्मर.
चित्रसेन गंधर्व तुला एखाद्या कोंकराप्रमाणें
धरून आकाशांत नेत असतां तूं गयावया
करून ओरडूं लागलास तेव्हां त्या संकटां-
तून तुला कोणीं सोडविलें ? तेव्हां बाबा
त्यांच्याशीं विनाकारण वैर करूं नकोस. मी
सांगतो त्याप्रमाणें पांडवांना अर्धें राज्य दे.
नाहीं तर सागरान्त पृथ्वी ते पांडव तेव्हांच
जिंकून घेतील ! ”

त्या बोलण्यानें दुर्योधन पुरा चिडला
आणि म्हणतो:—

“ काय ? काय ? पांडव आपल्या बळानें
माझे राज्य हरण करतील असें म्हणतोस ?
तर मग होऊंच दे, भीम तर काय पण
प्रत्यक्ष वायु जरी वीररूप घेऊन माझ्यावर
प्रहार करूं लागला किंवा अर्जुन तर काय
पण प्रत्यक्ष इंद्र वज्र घेऊन आला, तरी
सुद्धां तुझ्या बोलण्यावरून मी पांडवांना एक
गवताची काडी देखील देणार नाहीं. हें
राज्य माझे आहे. माझ्या पित्यापासून मीं
मिळविलेलें आणि शौर्यानें रक्षिलेलें आहे !
तूं गवळ्याचा पोर, तुझ्याशीं बोलायचें तर
गवताची काडी मध्यें धरून बोलावें ही
तुझी योग्यता ! कोठें एखादी अवध्य अशी
स्त्री, एखादा अश्व, एखादा वृषभ, एखादा
मल्ल यांची हत्या करण्यांत तुझे शौर्य, त्या
तुला निर्लज्जपणें माझ्यासारख्या साधूशीं बो-
लण्याला कांहीं वाटत नाहीं ? जा. जा.
तुझ्याशीं मी बोलत नाहीं. माझी योग्यता
कोणाकडे, तुझी कोणीकडे !

श्रीकृष्ण:—वाहवा ! वाहवा ! हे राजश्री
माझ्याशीं वादूं इच्छित नाहीत. तर मग
भरलीच कुरुवंशाचीं शंभर वर्षे, ठीक आहे.
राजेहो, आर्ही आतां जातो.

दुर्योधन:—जातो ? जातोस कसा ?
दुःशासना, दुर्मर्षणा, दुर्मुखा, उठा. दूताची
पदवी सोडून वरचढ भाषणें करणाऱ्या या
केशवाला बांधा. कायरे ? अरे खांबासारखे
असे बसलां काय ? तुमची सगळी शक्ति
गेली वाटते ? दुःशासना, कुठें गेलें तुझे
बळ ? मामा, उठा. धरा आणखी जेरबं-
दांनीं बांधा. तुमच्या हातांत बळ नाहीं का ?
बरे आहे मी बांधतो. ”

असें म्हणून दुर्योधन पुढें सरसावला. तें
प्राहून श्रीकृष्ण आपल्याशींच हंसले व त्यांनीं
एकदम विराट्स्वरूप धारण केलें.

दुर्योधन अगदीं ऐटीनें उठला होता.
परंतु श्रीकृष्ण पुढें नाहीत ! केशव गेला
कोठें असें म्हणतो तो त्याला जिकडे तिकडे
केशव दिसूं लागले. पुनः केशव अदृश्य
व्हावा. पुनः जिकडे तिकडे केशवच केशव
दिसावे, अशी दुर्योधनाची मोठी त्रेधा उडून
गेली. शेवटीं पुष्कळ केशव दिसूं लागले,
तेव्हां तो मोठ्यानें सर्व राजांस हांका मारून
म्हणतो: “ अरे एकेकजण एकेक केशव
धरून त्याला बांधून टाका, पहातां काय ! ”
परंतु उपयोग काय ? जो राजा केशवाला
धरण्यास उठे तोच बांधून पडल्याप्रमाणें
खाली पडे. शेवटीं अशी विलक्षण स्थिति
झालेली पाहून दुर्योधन फार संतापून म्हणतो:
“ बरे आहे. आतां मी आपले धनुष्यबाण
आणतो व तुझा कसा निकाल लावतो. ते
तुझे भक्त पांडव आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं
पाहूं देत. ” असें म्हणून तो तेथून निघून
गेला.

दुर्योधनाच्या उपमर्दकारक भाषणांनीं
श्रीकृष्णास इतका संताप आला कीं, त्यांनीं
त्या संतापाच्या भरांत आपल्या सुदर्शनास
आह्वान केलें. तें आह्वान करतांच सुदर्शन

मूर्तिमान् त्यांच्यापुढें उभें राहून ' काय आज्ञा आहे ' म्हणून विचारूं लागले. परंतु पुनः श्रीकृष्णांनीं विचार करून असें ठरविलें कीं, दुर्योधनाचे पूर्ण अपराध भरेपर्यंत त्याला जिवंत ठेविलें पाहिजे. म्हणून त्यांनीं सुदर्शनास पुनः अंतर्हित होण्याची आज्ञा केली. पुढें त्यांनीं आपल्या शार्ङ्ग धनुष्याला, कौमोदकी गदंला वगैरे तशीच आज्ञा करून

स्वस्थानीं बसण्याची आज्ञा केली. इतक्यांत श्रीकृष्ण आल्याचें अंध धृतराष्ट्रास समजलें. तेव्हां तो पूजाद्रव्यें देऊन तेथें आला. त्यानें श्रीकृष्णाची पूजा केली. आपल्या पोरानें केलेल्या अपराधांबद्दल क्षमा मागितली आणि नंतर त्यास आशीर्वाद देऊन कृष्ण पांडवशिविरास गेले.

दूतघटोत्कच.

हे नाटक लहान आहे. याचा प्रारंभ भारतीय युद्धांत अभिमन्यूच्या वधाच्या वेळ-चा आहे. अभिमन्यूवर पुष्कळ वीरांनी एक-दम हल्ला करून त्याचा प्राण घेतला, हे अत्यंत दुःखप्रद वृत्त अर्जुनाने ऐकले, तेव्हा त्याने जयद्रथाचा वध करण्याची व ज्यांचे ज्यांचे अभिमन्यूच्या वधांत अंग होते त्यांच्या त्यांच्यावर सूड वेण्याची प्रतिज्ञा केली. या प्रतिज्ञेमुळे काय अनर्थ ओढवतील आणि काय नाही याचा नेम नाही, असे वाटून श्रीकृष्णाने दुर्योधनास व धृतराष्ट्रास ती बातमी कळविण्यासाठी वटोत्कचाकडून निरोप कळविला. तो निरोप दूत म्हणून वटो-त्कचाने कौरवशिबिरांत येऊन दुर्योधनास व धृतराष्ट्रास सांगितला. एवढेच या नाटकाचे संविधानक आहे. या नाटकाचा प्रारंभश्लोक फार सुंदर आहे. त्याचा अर्थ असा: -

“जो सर्व त्रिभुवन व्यापून सहिला आहे, जो संकटकाळी देवांना युक्ति सुचवून त्यांचे संरक्षण करतो, जो लोकत्रयांत चाललेल्या नाटकाचा प्रस्ताव व परिसमाप्ति करणारा सूत्रधार, तो तुमचे संरक्षण करो.”

हा आशीर्वादात्मक श्लोक म्हणून प्रेक्षकांस सूत्रधार विज्ञापना करित असतां “अहो सांगा, अहो सांगा” असे शब्द कोठून तरी ऐकू आले. हे शब्द कौरवपांडवांच्या रणांगणांतून कोणी वीर उच्चारित रंगभूमीवर आला. तो अभिमन्यूच्या वधामुळे झालेला रणक्षेत्रांतला प्रकार धृतराष्ट्राच्या कानावर घालण्यासाठी आला होता. त्याचा

हेतु असा होता कीं, अर्जुनाने केलेली प्रतिज्ञा धृतराष्ट्राच्या कानी गेली, तर पुढचा सगळा भयंकर नाश टाळण्यासाठी तो आपल्या दुर्बुद्धि पुत्राला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगून कदाचित् भांडण मिटवील. तो धृतराष्ट्राच्या शिबिरास येऊन मोठ्याने ह्मणाला, “अहो, ज्याने आपल्या शौर्याने सर्व कौरवसेनेत नुसती भयंकर खळबळ उडवून दिली, अशा एकाकी अभिमन्यूवर शेंकडों शूर वीर तुझ पडले, आणि त्यांनी त्याचा प्राण घेतला.”

धृतराष्ट्रास हे भाषण ऐकू आले व तो गडबडीने बाहेर येऊन म्हणतो: “मला प्रिय वाटेल असे समजून हा कोण मला अत्यंत अप्रिय असे वृत्त कळवून दुःख देत आहे? अर्भकाचा वध केल्याच्या पातकाने दूषित झालेला माझा वंश समूळ नष्ट होईल असे हा कोण सांगत आहे?”

धृतराष्ट्राबरोबर गांधारी होतीच, तिलाही ते ऐकून फार दुःख झाले, धृतराष्ट्राने तिला स्पष्टपणे सांगितले कीं, “आपल्या कोंवळ्या पोरवार लांडग्याप्रमाणे तुझ पडून ज्यांनी त्याचा वध केला, त्यांचा नाश तो श्रीकृष्णाने ज्याचे सारथ्य पत्करिले आहे असा अर्जुन पूर्णपणे केल्याखेरीज कधीच राहणार नाही हे उघड आहे.”

धृतराष्ट्रकन्या दुःशला त्याच्याजवळ होती तीही वावरली व म्हणाली, “ज्यांनी अल्प-वयी उत्तरेला अशा प्रकारे वैधव्यांत ढकलले

त्यांनीं आपल्या पक्षाच्या सगळ्याच युवतींन वैधव्यांत ढकललें असें होणार. ”

नंतर अभिमन्यूच्या वधाची वार्ता ज्याने आणली त्याला जवळ बोलावून त्याच्याकडून धृतराष्ट्रानें अभिमन्यूवधाची व तदनंत अर्जुनानें केलेल्या प्रतिज्ञेची सर्व हकीकत विस्तारानें वदवून घेतली. धृतराष्ट्रानें त्याला विचारलें:—

“बाबारे, अभिमन्यूचा वध कोणीं केला? कोणाला असा आपल्या जीविताचा कंटाळा आला? पांच पांडवरूप पंचाग्नीना कोणी आत्मा सर्पणाप्रमाणें वाहिला?”

तेव्हां त्या वीरानें त्यास उत्तर दिलें, ‘पुष्कळ वीरांनीं एकदम अभिमन्यूवर हल्ला करून त्याला ठार केले. परंतु त्यांत जयद्रथ विशेषतः निमित्त झाला.’

‘जयद्रथ निमित्त झाला’ हें ऐकतांच धृतराष्ट्राला अत्यंत खेद झाला व तो म्हणाला, “तर मग आतां जयद्रथाचें भरलेंच म्हणावयाचें.”

दुःशला तर मोठमोठ्यानें रडूंच लागली. तें ऐकून धृतराष्ट्रानें तिचें शांतवन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दुःशला आपल्या बापाला म्हणते, “बाबा, मी आतां उत्तरेकडे जाते.”

“तू उत्तरेकडे जाऊन तिला काय ह्मणणार?” धृतराष्ट्रानें विचारलें.

दुःशला त्यावर ह्मणते, “मी तिच्याकडे जाऊन तिला म्हणेन: ‘आजपासून मीही तुझ्याबरोबर वैधव्यवेष धारण करते.’”

तें ऐकून गांधारीच्या अंगावर कांटा उभा राहिला आणि ती म्हणते, “पोरी, असलें अमंगळ भाषण अगदीं करूं नकोस. तुझा

पति अजून जिवंत असून असलें अमंगळ काय बोलवें?”

“आई,” दुःशला लागलीच म्हणते, “कृष्णाची ज्याच्यावर पूर्ण कृपा अशा अर्जुनाला एकदम पुत्रवियोगांत ढकलणारानें आतां आपल्या जीविताची आशा कशाला करावी? आतां सर्वांचे तो बळी घेणार या-बद्दल शंका कशाला पाहिजे?”

धृतराष्ट्राला दुःशलेचें म्हणणें अगदीं यथार्थ वाटलें. तो म्हणाला, “श्रीकृष्णानें आपल्या भुजांच्या उशा करून ज्याला त्यां-वर निजवून वाढविलें, बलरामाला ज्याच्या-बद्दल विलक्षण अभिमान वाटत असे, देवां-प्रमाणें ज्यांचें वीर्य त्या पांडवांच्या प्रेमाचें जो केवळ स्थान, त्या अभिमन्यूचा वध करण्याचें दुष्कृत्य ज्यांनीं केले, त्यांनीं आपल्या जीविताची आशा कशाच्या आधारावर करावी? जयत्राता, हा अभिमन्यूचा वध पाहून अर्जुनानें काय बरें केले?”

जयत्रातानें उत्तर दिलें: “महाराज, अर्जुन जवळ असतांना का हा त्याच्या पुत्राचा वध झाला?”

धृतराष्ट्र:—काय? अर्जुन तेथें नव्हता?

जयत्रात:—महाराज, नव्हता. अर्जुन दुसरीकडे पराक्रम करण्यांत गुंतला आहे ही संधि साधूनच हा कुमार अभिमन्यूचा वध झाला.

धृतराष्ट्र:—जरोबरच आहे. वाय गुहेंत बसला असतांना त्याच्या पोराला हात लावायची तरी कोणाची छाती होणार आहे? बाकीच्या पांडवांनीं काय केले?

जयत्रात:—बाकीच्या पांडवांनीं काय करायचें आहे? त्यांनीं अभिमन्यूचें प्रेत दहन करण्यासाठीं चितेवर ठेविलें आणि अर्जुन त्याचें

शेवटलें दर्शन घेण्याकरितां येईपर्यंत वाट पहात बसले होते. आणि कोणीं कोणीं त्या एकाकी मुलावर प्रहार केला त्यांचीं नांवे आठवीत होते.

धृतराष्ट्रः—तर मग गांधारी, आपण गंगातटाकाला जाऊं.

गांधारीः—तेथें जाऊन काय आपण स्नान करणार ?

धृतराष्ट्रः—आणि आजच आपल्या पोरांना तिळांजळि देणार. कारण ते आतां पांडवांच्या हातून खास मरणार.

इतक्यांत तेथें दुर्योधन, दुःशासन, शकुनि वगैरे मंडळी हंसत खिदळत आली. दुर्योधनाला तर वाटलें कीं, आज आपण मोठा जय मिळविला. तो दुःशासनास म्हणालाः—
‘आतां युद्ध संपलें. शत्रु हटले. श्रीकृष्णाची गुर्मी जिरली आणि आपण पुरे विजयी झालों.’

दुःशासन त्यांतलाच. त्याच्याही हर्षाला पारावार नाहीसा झाला होता. केवळ प्रति अर्जुन अशा अभिमन्यूला मारलें तेव्हां आतां त्या शोकानें होरपळलेले अर्जुनादिक वीर लढतात कसले आणि काय कसले ?

त्यांनीं सर्वांनीं जयद्रथाची फार फार स्तुति केली. त्यानें आज अलौकिक शौर्य गाजविलें. पांडवांची शेखी उतरली ! अशीं नानाप्रकारचीं त्यांचीं बोलणीं चाललीं. इतक्यांत दुर्योधनाला वाटलें कीं, आपल्या वडिलांना वंदन करून ही हकीकत सांगावी. म्हणून त्यानें शकुनीमामाला म्हटलें, “मामा, आपण बाबांना वंदन करूं या.”

तेव्हां शकुनि त्याला म्हणतो: “बाबारे, त्या भानगडींत तूं पडूं नकोस. आपण करतो आहोंत हें त्यांना कांहीं आवडत नाही. त्यांना पांडव प्रिय आहेत, यामुळे ते नेहमीं

आपली निंदा करितात. आपण हा एवढा जय मिळविला, पण तो त्यांना बिलकूल आनंदकर होणार नाही. ते आपल्यालाच दुरुत्तरे बोलतील.”

मामाचें हें बोलणें दुर्योधनास रुचलें नाही. तो आपल्या वडिलांजवळ गेला व त्यांना त्यानें नमस्कार केला. त्याच्या पाठोपाठ सर्वांनीं केला. परंतु धृतराष्ट्रानें कोणाला आशीर्वाद म्हणून दिला नाही. तेव्हां सर्वांनीं त्यांना म्हटलें:—“आपण आम्हांला आशीर्वाद देत नाहीं हें काय ?”

धृतराष्ट्र म्हणतो “बाबांनो, तुम्हीं श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचा जो केवळ प्राण अशा अभिमन्यूला मारलेंत, तेव्हांच तुम्हीं आपल्या जिवाची आशा सोडलीत. आतां तुम्हांला आशीर्वाद दिल्याचा उपयोग काय ?”

दुर्योधनानें तें ऐकून म्हटलें: “बाबा, तुमच्या जिवाला इतका उद्वेग कशामुळे झाला ?”

धृतराष्ट्रः—बाबांनो, माझ्या एकुलत्या एक पोरीवर—जी मला शंभर पुत्रांपेक्षांही अधिक वाटते तिच्यावर तुमच्यासारख्या बांधवांच्या कृपेनें उद्यां वैधव्याचा भयंकर प्रसंग येणार म्हणून खेद. दुसरा कशानें हाणार ?

अशाच प्रकारें धृतराष्ट्रानें अनेक भाषणें करून दुर्योधनादिकांची निंदा केली. परंतु त्यांना त्याचें कांहीं वाटलें नाही. ते उलटे आपल्याच तोऱ्यांत भाषणें करून धृतराष्ट्राला तुम्ही आतांपर्यंत नेहमीं असलीं नाउमेदीचीं भाषणें करून आमचीं मनें खडू करीत आलां यापलीकडे तुम्ही केलें काय ? असें म्हणून त्याला टाकून बोलूं लागेल.

इतक्यांत पांडवांच्या शिबिरांतून श्रीकृष्णाचा निरोप घेऊन घटोत्कच आपल्याची वर्दी

आली. यानें कांहीं तरी आढ्यतेचा निरोप आणला असेल, तेव्हां याची चेष्टा करावी असें मनांत आणून त्यांनीं त्याला आंत आपल्यासमोर बोलावले, आणि त्यानें गंभीर स्वरांनं जेव्हां सांगितलें कीं; “ मी हिडिंबा-पुत्र घटोत्कच श्रीकृष्णाचा निरोप वेऊन तो धृतराष्ट्राजोबांना सांगायला आलों आहे.”

तेव्हां दुर्योधन त्याला म्हणतो: “ ये. ये. बाबा, आपल्या शत्रूच्या घरांत ये. काय तुझ्या जनार्दनानें निरोप सांगितला आहे तो ऐकण्याला मी फार उत्सुक झालों आहे ! ”

इतकें म्हणून त्यांनीं त्याचा उपहास चालविला. तो हिडिंबेचा पुत्र याबद्दल त्याची चेष्टा चालविली. तो धृतराष्ट्राला मोठ्या आदरानें नमस्कार करून त्याला पांडवांकडली हकीकत सांगत असतां दुर्योधनादिक मध्येच त्याला म्हणतात: “ हंसण्यासारखीच मौज आहे बोआ म्हणायची ! ”

घटोत्कचानें विचारलें, “ हंसण्याजोगी मौज ती कोणती ? ”

दुर्योधन:—हीच कीं, तूं दूत आणि श्रीकृष्णाचा निरोप. तो काय ? तर पांडवां-सारखे धनुर्धर—त्यांतून अर्जुनासारखा धनुर्धर तर जगतीतलावर नाही. तुझा तो कृष्ण

साच्या मुलखाचा मत्सरी, त्याला देवांनीं सगळीं हितगुजें सांगितलीं आहेत. ”

तें उपरोधिक बोलणें ऐकून घटोत्कच त्याला म्हणाला, “ तूं मला हंसतो आहेस. परंतु श्रीकृष्णांनीं सांगितलेला निरोप तुला सुद्धां ऐकण्याजोगा आहे. ”

त्यावर दुर्योधन फारच चिडून त्याला म्हणतो, “ श्रीकृष्ण यःकश्चित् यादव. मी राजा. तेव्हां राजाला यःकश्चित् माणसाचा निरोप सांगतोस कसला ? आणि इथें ऐकायला कोण बसलां आहे ? ”

यावरून बरीच हमरीतुमरी झाली. घटोत्कच बाहुयुद्ध करण्यास उठला. दुर्योधनानें त्याला राक्षस म्हणून त्याची निर्भर्त्सना केली. घटोत्कचानें त्याला प्रत्युत्तर दिलें कीं, “ तुम्ही राक्षसांहनही क्रूर कर्म करणारे. कारण तुम्ही मोठमोठे वीर मिळून एकट्या पोरारवर तुटून तुम्ही त्याला ठार मारलें. ”

अशीं भाषणें होतां होतांच घटोत्कचानें त्यांची निर्भर्त्सना करून काय निरोप सांगायचा तो मोठ्यानें सांगून तेथून तो चालता झाला.

निरोप हाच कीं, अर्जुनानें जयद्रथवधाची प्रतिज्ञा केली आहे. येथें हें छोटे नाटक संपलें.

कर्णभार.

शाळांतून मुलांना मूळ संस्कृतांत किंवा भाषांतररूपानें पाठ करून घेतां येण्याजोगीं जीं भासाचीं नाटकें आहेत त्यांत माझ्या दृष्टीनें हें कर्णभार नाटक उत्तम आहे. याचें कथानक अगदीं साधें आहे. यांत एक उत्तम नीतितत्त्व पढविलें आहे. पात्रें थोडीं. स्त्रीपात्र मुळींच नाहीं.

कौरवपांडवांचें युद्ध रूप जारीनें चाललें आहे, अर्जुनानें कौरवसेनेचा नुसता संहार आरंभला आहे, हें पाहून व ऐकून दुर्योधन अगदीं गोंधळून गेला आणि त्यानें समरांगणांतून कर्णाला निरोप पाठविला कीं, तूं आतां अर्जुनाला तोंड देण्याला ये. तूं आल्याखेरीज आतां निभाव लागत नाहीं. हा निरोप घेऊन येणारा वीर कर्णाच्या छावणीजवळ येऊन त्याच्या द्वारपालास म्हणतो, “अहो अंगराज जो कर्ण त्याला लवकर कळवा कीं युद्धकाल जवळ आला.”

हा निरोप सांगा असें म्हणतो आहे तोंच कर्ण व त्याचा सारथी शल्य असे दोघे बोलत बोलत समोरून आले. कर्णाच्या मुखावर वीरश्रेष्ठाचें तेज तर तळपतच होतें; परंतु त्यांतल्या त्यांत सेनापतित्वाची जबाबदारी आतां आपल्यावर आली आहे, असें मनांत येऊन वाटणारी चिंताही दिसत होती. तें पाहून तो निरोप घेऊन येणारा सैनिक आपल्याशींच म्हणतो:—

“ग्रीष्म ऋतूंत ला सूर्य मेघांनीं आच्छादिला तरी आपल्या स्वाभाविक अशा अत्यंत उग्र तेजानें जसा तळपत असतो, तसा हा

कर्ण कौरवसेनेच्या आधिपत्यानें चिंताव्याप्त झाला आहे तरी आपल्या स्वाभाविक शौर्याच्या अत्युग्र तेजानें तळपतोच आहे. हा रणांगणांत जाण्यासाठींच निघाला आहे, तेव्हां आपण कशाला पुढें जावें? येथून पाय काढावा तेंच बरें.” असें म्हणून सैनिक निघून गेला.

इकडे कर्ण शल्यास म्हणाला: “मला इतर राजांशीं काय करायचें आहे! जेथें तो धनंजय अर्जुन असेल, तेथें माझा रथ घेऊन चल. मला कौरवांना जें अत्यंत इष्ट तें करायचें आहे.”

शल्यानें ठीक आहे म्हणून - रथ त्या बाजूस चालविला.

कर्ण आपल्याकडून मोठ्या उत्साहानें चालला होता. परंतु त्याच्या मनांत कांहीं कांहीं गोष्टींचें त्याला स्मरण होऊन विषाद वाटूं लागला होता. आपण कुंतीचेच पुत्र आणि पांडव हे आवले धाकटे भाऊ हें त्यास आठवलें, त्याचप्रमाणें आपण शस्त्रास्त्रविद्या परशुरामापासून शिकलों, आणि त्या विद्येचें आज चीज करून दाखविण्याची उत्कृष्ट संधि आलेली असून आपल्या आईनें ऐन वेळीं आपल्याकडे येऊन “अर्जुनाला मारूं नकोस” म्हणून आपलें निवारण केलें आहे हेंही आठवलें. त्यावरून आपण परशुरामापासून शस्त्रास्त्रविद्या कशी मिळविली तें आठवून तो ती हकीकत शल्यास सांगूं लागला. तो म्हणाला, “जमदग्निशिष्य जो परशुराम त्याच्याकडे मी गेलों. त्याच्या

मस्तकावर विद्युद्दर्शाप्रमाणें आरक्त पीत अशा जटांचा भार आणि हातांत अतिशय देदी-प्यमान असा परशु. क्षत्रियांना केवळ यमच आणि जो भृगुवंशाचा केतु अशा त्या मुनि-श्रेष्ठाजवळ जाऊन मी अत्यंत नम्रपणें नमस्कार केला व अगदीं स्वस्थपणें उभा राहिलों. तेव्हां त्या ऋषीनें मला आशीर्वाद देऊन विचारलें: 'तू कोण? इकडे कां आलास?'

“तें ऐकतांच मी त्यांस म्हटलें: 'भगवन्, सकल शास्त्रांन्यांचें शिक्षण आपल्यापासून मला मिळावें अशी माझी इच्छा आहे.'"

“त्यांनीं म्हटलें: 'मी ब्राह्मणांना तें शिक्षण देतो, क्षत्रियांना देत नाहीं.'"

“मी त्यांना म्हटलें: 'मी क्षत्रिय नाहीं.' त्यांना तें खरें वाटून त्यांनीं मला आपल्याजवळ ठेवून घेतलें आणि विद्यादान करण्यास आरंभ केला.

“पुढें एके दिवशीं फळेंमुळें, समिधा, दर्भ वंगरे आणण्यासाठीं हिंडत असतां गुरुमहाराज थकले आणि माझ्या मांडीवर डोकें ठेवून निजले. त्यांस गाढ झोंप लागली. इतक्यांत दुर्दैवानें वज्रमुख नांवाच्या किड्यानें खालून माझ्या मांड्यांना भोंक पाडलें. मी जर हाललों, तर गुरुमहाराजांच्या निद्रेचा भंग होईल असें भय वाटून मी त्या वेदना सहन केल्या. परंतु किड्यानें भोंक पाडल्यामुळें त्या जखमांतून रक्त वाहूं लागलें तें गुरुजींच्या अंगाखालीं जाऊन ते जागे झाले. आणि तो प्रकार पाहून मी क्षत्रिय आहे हें ओळखून अत्यंत संतप्त होऊन त्यांनीं मला शाप दिला कीं, ऐन प्रसंगीं तुला या माझ्यापासून लाभलेल्या अस्त्रविद्येचा कांहीं सुद्धां उपयोग होणार नाही. बरें आहे. पाहूं आतां काय होतें तें. परंतु चिन्हें कांहीं ठीक

दिसत नाहींत. आणि रणांगणांत पराभव पावून आपले लोक परत येताहेत असें दिसतें आहे. हे पहा बोडे डोळे मिटून अडखळत अडखळत परत येताहेत! त्याचप्रमाणें हे हत्तीही माघार खाल्ल्याचेंच सांगत आहेत. शंख आणि दुंदुभि यांचे शब्द बंद झाले.”

तें ऐकून शल्यानें सुस्कारा टाकून “अरेरे फारच वाईट झालें!” असे उद्गार काढले. तेव्हां कर्ण त्याला म्हणतो:

“तथापि विषाद मानून स्वस्थ बसतां उपयोगी नाहीं. कां कीं, रणांगणांत पडलों तर स्वर्ग लाभेल, जिंकलों तर यशःप्राप्ति होईल. दोन्ही गोष्टी लोकांना मान्य अशाच आहेत. रणांत निष्फलता नाहीच. तर शल्यराज, आपण खिन्न होऊं नका. हे माझे गरुडासारखे कांबोज देशांत उत्पन्न झालेले जातिवंत बोडे योग्य वेळीं आपलें रक्षण करतील. युद्धांत जाण्याची त्यांची अद्यापि पुष्कळच उत्कंठा आहे. गोब्राह्मणांना, पतिव्रतांना, रणांगणांतून जे कधींही पराङ्मुख झाले नाहींत अशा योद्ध्यांना अक्षय्य सुख मिळो. या ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं मलाही अक्षय्य सुखप्राप्ति होवो. मी आतां अगदीं निश्चित व प्रसन्न झालों आहे. हा पहा, मी असह्य अशा पांडवांच्या समरमुखांत शिरून प्रथम सकल-गुणाढ्य असा जो धर्मराज त्याला पकडतो, नंतर आपल्या वेगवान् शरांनीं अर्जुनाला नष्ट करून सिंह मारून टाकल्यावर निर्धोकपणानें या समरांगणरूप वनांत मिरवीन. तर चल, रथावर आरूढ होऊन आपण तिकडे जाऊं या.”

इतक्यांत पडद्यांतून शब्द ऐकूं आले ते असे:

“अरे कर्णा, तुझ्याजवळ मी एक मोठी भिक्षा मागतों आहे.”

ते शब्द ऐकतांच कर्ण चकित झाला आणि म्हणतो: “ शब्द तर मोठा वीर्यवान् असा ऐकूं येतो. हा कोणी तरी महा प्रभाववान् ब्राह्मण असावा यांत शंका नाही. कारण एरवीं माझे घोडे त्याचा तो धीर मधुर शब्द ऐकून चित्रांत काढल्याप्रमाणें तटस्थ झाले नसते. पहा यांनीं कान उभारले आहेत, डोळे स्तिमित आणि संकुचित केले आहेत, आपलीं तोंडे मानेवर टाकल्याप्रमाणें मार्गें वळवून हे कसे तरी चालले आहेत. बोलवारे त्या विप्राला--अथवा मी स्वतःच बोलावतो. भगवन् इकडे यावें. ”

तें ऐकतांच ब्राह्मणरूप धारण करणारा इंद्र आपल्या मेघरूप वाहनास परत जाण्याची आज्ञा करीत पुढें आला आणखी कर्णाला म्हणतो: “ अरे कर्णा, तुझ्याजवळ एक मोठी भिक्षा मागतों आहे. ”

कर्ण त्यावर उत्तर करतो: “भगवन्, आपण मागाल तें देण्याला मी सिद्ध आहे. आपल्या आगमनानें आजपासून मी कृतार्थ लोकांत गणला गेलों. ज्या माझ्या चरणावर कित्येक राजे मस्तक ठेवतात त्या माझें तें मस्तक आपल्या पायांवर ठेवल्यामुळें त्या पायांच्या धुळीनें पवित्र होऊन गेलें आहे. मी आपल्याला नमस्कार करतो. ”

इंद्र:—(आपल्याशीं) काय बरें याला उत्तर द्यावें ? दीर्वायु हो म्हणावें, तर हा दीर्वायु होईल. बरें तसा आशीर्वाद न द्यावा तर हा ब्राह्मण मूर्ख आहे असें म्हणून आपला हा अनादर करील. तेव्हां दोनही टाळून तिसराच मार्ग काढूं. ठीक आहे. (मोठ्यानें) अरे कर्णा, सूर्याप्रमाणें, चंद्राप्रमाणें, हिमालयाप्रमाणें, सागराप्रमाणें तुझी कीर्ति अचल असो.

कर्ण:—भगवन् ‘ दीर्वायु हो ’ असा आशीर्वाद आपण कां देत नाही ? किंवा आपण

देतां हाच आशीर्वाद विशेष चांगला. कांकीं मनुष्यानें नेहमीं धर्म साध्य करण्यासाठीं झटत असावें. राज्यश्री काय ? सर्पाच्या जिह्वांप्रमाणें चंचल असतात. तेव्हां प्रजापालनाचीच तेवढी बुद्धि धुरून जो आपलें कर्तव्य करीत देहत्याग करील त्याची कीर्ति अजरामर होईल. भगवन्, आपली काय इच्छा आहे ? काय देऊं आपल्याला ?

इंद्र:—मोठी भिक्षा मागतों आहे.

कर्ण:—मोठी भिक्षा मागा. ती मी देईन. माझें वैभव कमी नाही. आपली इच्छा असल्यास ज्यांचें दुग्ध अमृताप्रमाणें गोड आहे, ज्यांस वत्स आहेत, पवित्र आणि कनकांनं शृंगारलेल्या आहेत अशा गाई देईन.

इंद्र:—गाई ? काय करायच्या बाबा गाई ? दूध पिऊन क्षणभर संतोष होणार इतकेंच कीं नाही ? गाई नकोत मला.

कर्ण:—गाई नकोत ? मग काय पाहिजे ? घोडे पाहिजेत ? तेही हवे असले तर देतो. सूर्याच्या घोड्यांप्रमाणें वेगवान् असे कांबोज देशीचे जातिवंत घोडे मजजवळ आहेत. हजारों घोडे देतो. दिग्गजांशीं टकरा मारतील असे हत्ती देतो.

इंद्र:—घोडेन् हत्ती वेऊन मला काय करायचे ? चार वटका वसेन त्यांच्या पाठीं वर इतकेंच ना ? पण मला ते नकोत.

कर्ण:—तर मग सुवर्ण देतो.

इंद्र:—सुवर्ण ?—बरें तर वेऊन जाईन—पण नको तेंही.

कर्ण:—तर मग पृथ्वी जिंकून ती आपल्या चरणीं वाहतों.

इंद्र:—पृथ्वी ? पृथ्वीरे मला ब्राह्मणाला काय करायची ?

कर्ण:—अग्निष्टोमफल देऊं ?

इंद्रः—आग्निष्टोमफल वेऊन मी काय करूं ?

कर्णः—मग मी आपलें डोकें देतों.

इंद्रः—छे. छे. छे. भलतेंच काय हें ?

कर्णः—महाराज, भिऊं नका. दुसरेंही कांहीं हवें का विचारतों. माझ्या देहाच्या रक्षणार्थ जन्मतःच माझ्या अंगाला हें देवांना व दानवांनाही अभेद्य असें कवच आलें आहे. तशींच हीं कुंडलें आहेत. हीं कवचकुंडलेंसुद्धां तुम्हांला हवीं असल्यास देतों.

इंद्रः—(हर्षित होऊन) दे, दे, तीं दे.

कर्णः—(आपल्याशींच) हीच याची इच्छा दिसते आहे किंवा अनेक कपटें करण्यांत पटाईत अशा कृष्णाचें तर हें कारस्थान नसेल ना ? असें ना ? 'देतों' असा शब्द उच्चारल्यानंतर त्याबद्दल पश्चात्ताप करणें अगदीं अयोग्य. (मोठ्यानें) घ्या.

शल्यः—कर्णा, देऊं नको, देऊं नको.

कर्णः—शल्यराज, आपण माझे या वेळीं निवारण करूं नका. कालेंकरून विद्या नष्ट होते. चांगली खोल पाळेंमुळें गेली असलीं तरी मोठमोठाले वृक्ष नष्ट होतात. जलस्थानांतलें जलही शुष्क होतें. परंतु हुत आणि दत्त—यज्ञांत अग्नीस अपिल्लें आणि दान दिल्लें—हीं मात्र चिरकाल टिकतात.

असें म्हणून कर्णानें आपल्या अंगावरलीं कवचकुंडलें काढून त्या ब्राह्मणवेपानें आलेल्या इंद्रास दिलीं.

इंद्रानें तीं घेतलीं व तो आपल्याशींच म्हणाला, " अर्जुनाला समरांगणांत विजय यावा म्हणून जें मीं करावें अशी सर्व देवांनीं प्रार्थना केली होती तें मीं केलें. आतां ऐरावतावर बसून अर्जुनाचें व कर्णाचें युद्ध कसें काय होतें तीं मौज पाहूं या. " असें म्हणून तो तेथून गेला.

इंद्रानें अशा प्रकारें कर्णाची कवचकुंडलें नेलेलीं पाहून शल्य त्याला म्हणतो: ' अंगराजा, तुला फसविलें. '

कर्णः—कोणीं ?

शल्यः—इंद्रानें.

कर्णः—नाहीं रे बाबा. उलट इंद्राला मीं फसविलें. हजारों ब्राह्मण अनेक यज्ञ करून असंख्य आहुति देऊन ज्याला तृप्त करण्यासाठीं प्रयत्न करीत आले त्या किरीटिमान् दानवशत्रु इंद्राच्या हातावर—ऐरावताला अंकुश मारून घट्टे पडलेल्या त्याच्या हातावर उदक घालून मीं त्या पाकशासनाला तृप्त केलें. आणखी काय पाहिजे !

कर्ण असें म्हणतो आहे तों ब्राह्मणरूपानें एक देवदूत आला व त्यास म्हणाला: " कर्णा, तुला फसवून कवचकुंडलें घेतल्याबद्दल इंद्राला पश्चात्ताप होऊन त्यानें ही तुला देण्यासाठीं ' विमला ' नांवाची अमोघ शक्ति पाठविली आहे. पांडवांपैकीं एकाला कोणाला तरी हिच्या योगानें मारतां येईल. "

कर्णः—छट्, ज्याला दान दिलें, त्यापासून प्रतिदान मी कधींच घेत नाहीं.

देवदूतः—एण ब्राह्मणाची आज्ञा म्हणून घे.

कर्णः—ब्राह्मणाची आज्ञा म्हणून ? हं. ती कधीं मीं मोडली नाहीं. बरें त्या शक्तीचा मला केव्हां उपयोग होईल ?

देवदूतः—जेव्हां स्मरण करशील तेव्हां होईल.

कर्णः—ठीक आहे. मजवर अनुग्रह झाला. आपण आतां यावं.

देवदूत निघून गेल्यानंतर कर्ण शल्यास म्हणतो, ' चला आतां आपण रणांगणांत जाऊं. ' इतक्यांत भयंकर असा शंखध्वनि ऐकूं आला. धर्माचा पराजय झाला म्हणून संतप्त झालेल्या अर्जुनाचाच हा शंखध्वनि असावा असें मनांत येऊन त्यालाच तोंड देण्यास जावें अशा विचारानें कर्ण रणांगणांत गेला.

ऊरुभंग.

महाभारतांतील एखादा प्रसंग घेऊन लिहिलेल्या नाटकांपैकी प्रस्तुतचें ऊरुभंग नाटक हें शेवटलें होय, आणि याचें संविधानक भारतीय युद्धांतल्या प्रसंगांही शेवटल्या प्रसंगावरच बसविलें आहे. कौरवपक्षाकडील सर्व मुख्य वीर नष्ट झाले. फक्त दुर्योधन राहिला. पांडवपक्षाकडील वीर म्हणजे खुद्द पांडव तेवढे राहिले. दोन्ही पक्षांकडील दुय्यम द्विय्यम प्रतीची काय मंडळी राहिली असतील ती इतसरतः संग्रामभूमिवर संचार करित होती. दुर्योधनाचा वध करण्याकरितां भीमार्जुन व कृष्ण शोधाशोध करित होते. शेवटीं दुर्योधन सांपडला. भीमाच्या हातून त्याच्या मांडीवर गदाघात करवून श्रीकृष्णानें तो पांडवांचा मुख्य शत्रु दूर करविला. तेव्हां ऊरुंचा (मांड्यांचा) भंग झाल्या स्थितींत दुर्योधनानें कांहीं काळ काढला आणि शेवटीं तो स्वर्गवासी झाला. ही लहानशी कथा या छोटेखानी नाटकांत आहे. प्रथमतः नांदीच्या श्लोकांत भारतीय युद्ध संपून पांडव जय पावले हें सुंदर तऱ्हेनें सुचविलें आहे. तो श्लोक असाः—

“ ज्या शत्रुनदीचे भव्य तट भीष्म व द्रोण होत; जयद्रथ हें जिचें जल, गांधारराज जीतला डोह, कर्ण, अश्वत्थामा, कृप इत्यादि वीर ज्या नदींत लाटासुसरीमगरांप्रमाणें संचार करित होते; दुर्योधन हा जिचा मुख्य प्रवाह; धनुष्यें व बाण ह्यांचा खच हीच जिची पुलिन; अशी भयंकर शत्रुनदी ज्या श्रीकृष्णरूप नौकेच्या साहाय्यानें अर्जुन तरून गेला, तोच भगवान् श्रीकृष्ण तुझालाही

तुमच्या शत्रुनदीतून तरून जाण्यास नौकेप्रमाणें होवो. ”

या श्लोकांत भारतीय युद्धांतील कौरवपक्षाचे सर्व वीरपवीर पांडवांनीं श्रीकृष्णाच्या साहाय्यानेच केवळ मारले असें सूचित केले आहे. प्रस्तुत नाटकांत भीमानें दुर्योधनाचा वध केला तोही श्रीकृष्णाच्याच साहाय्यानें केला आहे. तेव्हां नांदीचा श्लोक अर्थगर्भ असावा तसाच आहे.

सूत्रधार नांदीपठन करून प्रेक्षकांची प्रार्थना करणार तोच पडद्यांतून “ हे पहा आहो ” असे शब्द त्याच्या कानीं पडले, व पारिपार्श्वकानें पडद्यांतून बाहेर येऊन “ दादा, युद्धांत ज्यांनीं पराक्रम गाजवून हजारों जखमा अंगावर खाल्ल्या आहेत, ते हे वीरपुरुष कोठून आले आणि कोण आहेत ? ”

सूत्रधारानें त्याला सांगितलें कीं, “ हे सारे दुर्योधनाचें व भीमाचें महायुद्ध चाललें आहे तिकडे चालले आहेत. ”

इतकी प्रस्तावना करून सूत्रधार व पारिपार्श्वक दोघेही गेले, आणि त्यांच्या मागोमाग तीन वीर आले. या तीन वीरांचीं भाषणें भारतीय युद्धांत झालेल्या प्रसंगांच्या वर्णनपर व समारंगणांत जो भयंकर देखावा दिसला होता त्याच्या वर्णनपरच आहेत. प्रथम आपण रणांगणांत आलों आहों हें रणांगण कसें आहे, याचें एकानें वर्णन केले आहेः—

ज्यांत वैर उतूं येतें, बल कसोटीला लागतें, मानप्रतिष्ठांचें जें केवळ घर, युद्धकालीं

अप्सरांचा जणू काय जें स्वयंवरमंडपच, पुरुषाच्या शौर्यप्रतिष्ठेचें मुख्य स्थान, राजांच्या अंतिमशय्येचें स्थल, प्राणरूप आहुति ज्याला अर्पण होतात अशा अग्नीचा होम. याचें नांव रणांगण असें आहे.

रणांगणाचें वर्णन करण्यांत त्या सैनिकांनीं एकमेकांवर जणू काय ताण करण्याचें मनांत आणिल्लें होतें. जिकडे तिकडे मृत वीरांचीं प्रेतें कशीं विखरलीं होतीं, रथ कसे अस्ताव्यस्त झाले होते, हत्ती व घोडे यांच्या प्रेतांचा ठिकठिकाणीं कसा खच पडला होता, पक्षा त्यांवर व वीरांच्या प्रेतांवर कसे ताव मारीत होते, यांचीं वर्णनें निरनिराळ्या उत्प्रेक्षा वगैरे करून त्यांनीं केलीं आहेत. त्यांनीं योजिलेल्या उत्प्रेक्षांपैकीं एकच उत्प्रेक्षा येथें मासल्याकरितां उतरून घेतों. एक वीर म्हणतो: “ मित्रा, हे युद्ध नव्हे, हा एक महायज्ञच झाला. हें पहा मृत हत्तींचे शंडादंड यूपांप्रमाणें दिसत आहेत. वीरांनीं सोडलेले बाण हेच इतस्ततः पसरलेले दर्भ होत; सर्व रथध्वज मिळून जणू काय प्रचंड मंडप घातला आहे; आणि यांत मनुष्ये आणि पशु दोवांचेही देवांस हवि अर्पण करण्यांत आले आहेत. ”

अशा प्रकारें रणभूमींत दृष्टीस पडलेल्या देखाव्याचें वर्णन करीत ते चालले असतां त्यांना कोठें तरी फार मोठी गडबड उडाल्यासारखा शब्द ऐकू आला. तो शब्द येवढ्या मोठ्यानें निघाला होता कीं, तो ऐकतांच एक आपल्या सोबत्यास म्हणतो: “ अरे, हें आहे तरी काय? मेघांचा गडगडाट तर नव्हे? पर्वतावर वज्राचे आघात पडून त्यांचें चूर्ण तर होत नाहीं? पृथ्वी तर कोणी दुभागत नाहीं? किंवा मंदराचलाच्या दरींत आपल्या भयंकर लाटा हापटून सागर तर शब्द करीत नाहीं? पाहूं बरें काय आहे तें! ”

असें म्हणून ते इकडे तिकडे पाहूं लागले तों त्यांस दुर्योधन व भीम या दोवां क्रुद्ध झालेल्या वीरांचें गदायुद्ध चाललेलें दिसलें! द्रौपदीकेशाकर्षणाचा संताप ज्याच्या अंतःकरणांत भडकून राहिला आहे असा भीम, आणि भ्रातृशतवधामुळें क्रुद्ध झालेला दुर्योधन त्यांचें युद्ध, आणि व्यास, बलराम, कृष्ण, विदुर इत्यादि मंडळींच्या समक्ष! मग काय विचारतां! पिवळ्या रसरशित सोन्याच्या शिळेप्रमाणें पीन व प्रस्फालित अशा भीमाच्या उरःस्थलावर दुर्योधनाच्या गदेचा, आणि प्रत्यक्ष ऐरावताच्या सोडेप्रमाणें कठीण अशा दुर्योधनाच्या स्कंधावर भीमाच्या गदेचा असे प्रहार चालले आहेत, त्यांचा शब्द होत आहे, हें त्यांस प्रत्यक्ष पाहून व ऐकून समजलें. असें युद्ध चालतां चालतां भीमानें युद्धनीति सोडून दुर्योधनाच्या मांडीवर आपल्या गदेचा तडाखा मारला आणि त्यासरसा दुर्योधन पडला. तें पाहून दुर्योधनपक्षपाती जो बलराम त्याला संताप आला. बलराम त्या संतापांत भीमाचें काय करील आणि काय नाहीं असें मनांत येऊन व्यासांनीं ‘ भीमाला आतां येथून हलवा, ’ अशी कृष्णादिकांस खूण केली. त्याबरोबर कृष्णानें भीमाचा हात धरून आणि बाकीच्यांनीं त्याच्या भोंवतीं त्याच्या संरक्षणार्थ गराडा घालून रणांगणांतून त्याला काढून नेलें. सर्व युद्ध लबाडीचें झालें असें बलरामास दिसून आल्यावर त्याचा संताप झाला. आणि त्या संतापाच्या भरांत तो “ राजेहो, झालें हें युद्ध अत्यंत कपटाचें झालें. यांत दुर्योधनाच्या ऊरुंवर गदेचा प्रहार केला खरा, परंतु त्याबरोबरच भीमानें आपल्या कुलशीलावरही त्याच गदेचा आघात केला. ” असें मोठमोठ्यानें म्हणत सर्व रणांगणभर

हिंडत राहिला. शेवटीं त्याचा संताप त्याला अनावार होऊन त्यानें दुर्योधनास असेही म्हटलें, “दुर्योधना, एक क्षणभर तूं आपला जीव ठेव. त्या क्षणांत मी माझा हा तीक्ष्ण टोंकाचा-जणूं काय त्याच्या टोंकाला महासुर-प्राकारांचें कूटच अंकुश म्हणून बसविलें आहे. कालिंदीजलाप्रमाणें सतेज कृष्ण, रिपुसैन्याच्या प्राणांचा नजराणा ज्याला अनेकवार मिळून ज्याची अर्चा झाली आहे असा हल (नांगर) भीमाच्या उरःस्थलावर चालवून त्याची नांगरलेल्या शेताप्रमाणें अवस्था करून टाकतो पहा !”

दुर्योधन त्याच्या मागोमाग येतच होता, त्यानें तें ऐकून त्यास म्हटलें, “छे: छे: आपण आतां क्रोध करू नका.”

दोनही मांड्यांचें अगदीं चूर्ण झालें आहे, असा तो दुर्योधन आपल्या-मागून येत आहे हें पाहून बलरामास फार वाईट वाटलें. त्यानें त्याच्याकडे पाहून म्हटलें:—“अरे, रणांगणांतलें चंदन जें रुधिर त्यानें माखल्यामुळें ज्याची शरीरकांति विशेष शोभत आहे, ज्याला आतां बालकाप्रमाणें भूमीवर सरपटत रांगावं लागल्यामुळें ज्याचे सगळे हात धुळीनें भरले आहेत, तो हा दुर्योधन—अमृतमंथनसमयीं सुरासुरांनीं मंदर पर्वताभोंवतीं गुंडाळून मंथन झाल्यावर व सोडून दिलेल्या व त्यांच्या ओढण्यामुळें थकून गेलेल्या आपल्या शरीराला कसा तरी सरपटवीत नेणाऱ्या वासुकीप्रमाणें दिसत आहे !”

इतक्यांत दुर्योधन खुरडत खुरडत बलरामाजवळ आला व त्याला पुनः म्हणाला: “भगवन् हलायुध, रणांगणांत पतित झालेला मी आपल्याला नमस्कार करीत आहे. आतां आपण राम सोडा. कुरुकुलाला निवापांजलि देणारे ते मेव आतां जिवंत राहूं या. आतां

आम्ही नष्ट झालों आणि त्याबरोबर आमच्यांतील वैर आणि विग्रह (भांडण) हीं नष्ट झालीं.”

बलराम:—दुर्योधना, एक क्षणभर जीव धर, म्हणजे

दुर्योधन:—आपण काय करणार ?

बलराम:—एक काय करणार तें. या माझ्या लांगलानें (नांगरानें) ज्यांचीं शिरें विदारण झालीं आहेत आणि मुसलप्रहारांनीं ज्यांचे स्कंध व हृदये यांचे तुकडे तुकडे झाले आहेत असे पांडव तुझ्याबरोबर स्वर्गाच्या मार्गावर सेवक म्हणून देतो !

दुर्योधन:—छे, छे, आपण आतां असें करूं नये. भीमाची प्रतिज्ञा सत्य झाली, माझे शतभ्राते स्वर्गाला गेले, माझी अशी अवस्था झाली, आतां तंट्याचें कारण उरलें नाहीं.

बलराम:—अरे पण माझ्यादेखत लबाडी करून तुझा वात केला ! ह्यामुळें मला संताप आला आहे !

दुर्योधन:—आपलें मत माझा लबाडीनें वात केला असें आहे ?

बलराम:—यांत काय संशय ?

दुर्योधन:—वाहवा ! तर मग माझ्या प्राणांचें चीज झालें. पेटलेल्या जतुगृहांतून युक्तीनें बाहेर पडणारा, युद्धांत डोंगराएवढाल्या शिलांच्या वेगांना दाद न देणारा, हिडिंबा-सारख्या राक्षसाला मारणारा अशा भीमानें माझ्याशीं युद्ध करतांना सरळपणा सोडून लबाडी केली असें आपल्यासारख्यांनीं म्हटल्यावर मग त्यांत माझा पराजय कसला ? माझा जयच झाला म्हणायचा !

बलराम:—अशी माझ्यासमक्ष तुझी वंचना करून भीम जिवंत राहिल म्हणतोस ?

दुर्योधन:—भीमसेनानें माझी वंचना केली असें आपलें मत आहे ?

बलरामः—मग कोणी केली ?

दुर्योधनः—ऐका, कोणी केली ती, ज्याने इंद्राचा मान आणि पारिजात यांचे बरोबरच हरण केले, ज्याने दिव्य वर्षसहस्रपर्यंत लीलेने सागरांत शयन केले, जो सर्व जगाला प्रिय आणि निष्कपट युद्धाचा पक्षपाती अशा त्या हरीने भीमाच्या तीव्र गर्दंत प्रवेश करून मला मृत्युमुखांत लोटले !

दुर्योधन बलरामाचे हे बोलणे चालले असतां दुरून दुःखाविष्ट धृतराष्ट्र येतांना दिसला. दुर्योधनपुत्र दुर्जय त्याला मार्ग दाखवीत होता. त्याच्याबरोबर अंतःपुरांतील स्त्रिया येत होत्या. धृतराष्ट्र पुत्राला एकदां शेवटले आलिंगन घावे म्हणून आला होता. “बाळा कोठे आहेस ? बाळा कोठे आहेस ?” असे एकसारखे तो ओरडत होता. आपण आधीच अंध, त्यांत आपला शेवटला पुत्र दुर्योधन गेला यामुळे ज्यास्तीच अंध झालो, असे त्याचे त्याला वाटत होते. त्या वृद्ध मातापितरांचा शोकसंवाद फारच हृदयद्रावक होता. त्यांना दुर्योधन कोठे आढळेना; यामुळे त्यांनी दुर्योधनाला हाका मारण्याचा सपाटा चालविला होता. दुर्योधनास ती मंडळी दिसली, तेव्हां तो त्यांना नमस्कार करण्याकरितां उठू लागला. तेव्हां पाय नसल्यामुळे तो खाली पडला. इतक्यांत धृतराष्ट्राने आपल्याला वाट दाखविणाऱ्या आपल्या नातवाला—दुर्जयाला म्हटले: “तुझा जनक दुर्योधन येथेच रणांगणांत कोठे पडला आहे. दिसला तर पहा.” दुर्जय अगदी लहान बालक परंतु त्याने शोध चालविला. इकडे तिकडे पहातां त्याला तो दिसला. दुर्जय लागलीच आपल्या पित्याजवळ गेला आणि त्याच्या अंकावर बसण्याकरितां हट करू लागला. ते पाहून दुर्योधनास फार वाईट वाटले व तो म्हणाला: “पोरा, आतां

माझ्या अंकावर बसण्याची आशा सोडून दे. आतां तें तुझ्या नशीबीं नाही !”

दुर्जयः—कां वरें ? तुम्ही कोठे जाणार ?

दुर्योधनः—तुझे चुलते तिकडे गेले तिकडे जाणार.

दुर्जयः—मग मला तिकडेच न्या.

दुर्योधनः—ते काम भीमसेनाला सांग.

दुर्जयः—महाराज, अंजोबा, आजीबाई, आई, माई, सर्व मंडळी तुमचा शोध करित हिंडत आहेत. त्यांचेकडे चला.

दुर्योधनः—माझ्याने येववत नाही रे बाळा !

दुर्जयः—मी आपल्याला उचलून नेऊं ?

ते ऐकून दुर्योधनास फार कौतुक वाटले आणि अश्रु गाळीत तो त्यास म्हणाला: “बाळा, तूं लहान आहेस.”

इतक्यांत धृतराष्ट्रादिक सर्व मंडळी तेथे आलीच. बलराम जवळ एके बाजूस उभे होते. दुर्योधनास पहातांच त्या मंडळींच्या शोकास पारावार नाहीसा झाला. दुर्योधन मात्र खरा धीराचा. त्याने सर्वास घीर देण्याची भाषणे केली. त्याने आपल्या माता-पितरांस नमस्कार करून म्हटले, “बाबा, आई, युद्धांत तोंड फिरवून परत न येतां प्राणान्त होईपर्यंत लढलो याबद्दल आनंद माना. कारण ज्या सुदैवाने आपल्या उदरीं मी जन्म घेतला, त्याच सुदैवाने मी आज स्वर्गाला जातो आहे.”

दुर्योधनाची ही भाषणे ऐकून धृतराष्ट्राला फार शोक झाला. इतका की, ते पाहून बलरामास आपण यांना काय बोलून त्यांचे समाधान करावे हेच सुचेना. म्हणून आपण येथे आहोत हे त्यांना समजूच देऊं नये, असे त्यास वाटले. इकडे दुर्योधन गांधारीला

उद्देशून म्हणाला: “मातुःश्री, आपल्याला एकच विनंति आहे. या जन्मीं जर मीं कांहीं पुण्य केलें असेल तर त्याच्यामुळे पुढच्या जन्मीं आपल्याच पोटीं मीं यावे अशी माझी उत्कट इच्छा आहे.”

आपल्या स्त्रियांनाही उद्देशून त्यानें अशीच भाषणें केलीं, तीं त्याचीं भाषणें धीरोदात्त अशा नायकास शोभण्यासारखींच आहेत.

आपल्या पत्नीस तो म्हणाला:—

झाले भीमगदाप्रहार शतशा

भ्रूभाग हा भंगला ।

हारांचें स्थळ ऊर हाहि बघ गे

रक्तें कसा माखला ॥

हे माझे व्रणरूप भूषणगणें

बाहू किती शोभती ।

क्षत्रस्त्री ! रडसी कशास ? लडुनी

युद्धीं पडे त्वत्पती ॥

केले यज्ञ किती स्वबांधवजनां

प्रेमेंच सांभाळिलें ।

शत्रूंच्या वरि छाप ठेविलि सदा

ना आश्रितां त्यागिलें ॥

शौर्यें त्रासविले असंख्यबल ते

राजे हजारों युधीं ।

त्या माझ्यासम शूर वीर पतिची

पत्नी रडे कां कधीं ? ॥

इतकें आपल्या पत्नीस सांगून दुर्योधन आपल्या मुलास म्हणतो, “वत्सा दुर्जया, आतां माझ्या ठिकाणीं तुला पांडव आहेत. त्यांची माझ्याप्रमाणेंच सेवा कर. माझ्याप्रमाणेंच त्यांचा मान राख. कुंती आजीवाईच्या आज्ञेंत रहा आणि अभिमन्यूची जननी सुभद्रा व द्रौपदी या दोघींना आपल्या मातेप्रमाणें मान देत जा. मुला, आपला बाप दुर्योधन मोठा श्लाघ्य, मोठा मानी असा होता, आणि रणांगणांत आपल्याबरो-

वरीच्या योध्याशीं युद्ध करून पडला, हें मनांत आणून शोक सोडून दे. माझे नांव घेऊन पांडुसुत जेव्हां मला तिलांजली देतील, तेव्हां धर्मराजाच्या उजव्या बाजूस बसून त्याच्या हाताला हात लावून मला तिलांजलि दे.”

बलराम हें सर्व ऐकतच होता. तो हें ऐकून आपल्याशींच उद्धारला: “अरे याच्या मनांतील वैर जाऊन याला पश्चात्ताप झालासें दिसतें ? ”

हा सर्व प्रकार चालला असतां अश्वत्थामा दुर्योधनाचा शोध करित तेथें आला. दुर्योधन पडला यायोगानें त्याला फार संताप आला होता, ‘अजून मी उरलों आहे. तेव्हां पांडवांचा सूड घेतल्याशिवाय राहणार नाही.’ अशी त्याची बडबड चालली होती. दुर्योधनाला पाहून त्याला तो म्हणाला: “दुर्योधना, कायरे ही तुझी अवस्था ? ”

दुर्योधन म्हणाला “बाबारे, हें असंतोषाचें फळ.”

त्यावर अश्वत्थामा त्याला म्हणाला “मी आतां सगळ्या पांडवांचा निःपात करून टाकतो. कृष्ण, अर्जुन, युधिष्ठिर, भीम इत्यादिकांवर रात्री छाप घालून सगळ्यांचा पार निकाल लावतो.”

दुर्योधनानें त्याला म्हटलें “त्या नादांत तूं आतां पडूं नको. आतां शस्त्रत्याग कर.”

असें पुष्कळ सांगितलें परंतु अश्वत्थामानें त्यास उलट उपरोधिकपणें म्हटलें: “अरे तुझा तो मानी स्वभाव गेला कुठें ? ऊरुंच्या नाशाबरोबर त्याचाही नाश झाला काय ? ”

परंतु दुर्योधनाला आतां स्वरा पश्चात्ताप झाला होता. त्यानें त्यास म्हटलें, “बाबारे, त्यांची पत्नी द्रौपदी हिला वेणी धरून सभेंत

ओढून आणली; लबाडीनें धूत खेळून त्यांना रानावनांतून हिंडावयास लावले; बाल असून अभिमन्यूचा वध केला. त्या मानानें त्यांनीं माझ्या दर्पहरणाकरितां जें केले तें कांहींच नाहीं.”

पृण अश्वत्थामा म्हणाला: “तूं कांहींही ह्मण, मी प्रतिज्ञा करून चुकलों आहे.”

तो म्हणाला:—

वेतो शपथ तुझी मी
माझी तैशीच वीर लोकांची।
वालिन छापा रात्रीं

साधिन छळणूक पूर्ण पांडूंची ॥
बलरामांनीं तें ऐकलें व मनांत
संतोष वाढून ते म्हणाले: “गुरुपुत्र
अश्वत्थाम्याचेंच हें भाषण ना ?”

अश्वत्थामा:—आपण हलायुध बलराम
त्याला साक्षी.

धृतराष्ट्र:—साक्ष ठेवून ही वंचना होणार
ना ?

अश्वत्थामा:—दुर्जया ये इकडे.

पितरीं शौर्यें वहिलें
जनक पुन्हां जे स्वबाहुंनीं जिंक्री।
अभिषेकाविण राजा
हीई त्या राज्यां विप्रवचनें कीं ॥

आतां दुर्योधनाचें लक्ष त्यांच्या भाषणा-
कडे नव्हतें. त्याची तंद्री परलोकाकडे
लागली होती. तो आपल्याशीं म्हणतो:
“अहाहा! शेवटीं जें करावें जें बोलावें असें
वाटलें तें झालें. आतां माझे प्राण चालले.
हे पहा. माझे शंतनुप्रभृति पितृपितामह ! हे
पहा कर्णाला पुढें घालून माझे शंभर बंधु
मला सामोरे येताहेत. हा पहा ऐरावताच्या
शिखरावर बसलेला बाळ अभिमन्यु
इंद्राच्या हातांत हात घालून माझ्याकडे

रागानें पहात आहे. ह्या पहा उर्वश्यादि
अप्सरा माझ्याजवळ आल्या. हे मूर्तिमान्
महासागर ! या गंगाप्रभृति महानद्या ! हे
पहा हजारों हंसांनीं चालविलेलें विमान
काळानें माझ्यासाठीं पाठविलें आहे. आलों,
आलोंच मी.”

स्वर्गस्थ होतो. त्याच्या अंगावर पांघ-
रूण टाकतात.

धृतराष्ट्र:—(शोकानें)

जें सज्जना धनसमान तपोवना त्या।
जातों कशास मज राज्य निपुत्रवंत्या॥

अश्वत्थामा:

निद्रिस्तपांडववधास्तव हा निघाला।
(भरतवाक्य)

सर्व पात्रें:

रक्षो प्रनष्टरिपु भूपति या महीला।
हें नाटक लहानच आहे. यांत दुर्यो-
धनाचें चारित्र्य कवीनें फार चांगले दाख-
विलें आहे. देहावसानाच्या वेळीं त्याला
पश्चात्ताप झाला अशी कल्पना करून
त्याच्या तोंडीं घातलेले विचार किती सुंदर
आहेत ! शेवटीं त्याची तंद्री स्वर्गाकडे
लागली असतां त्याला पितर वगैरे दिसूं
लागले. त्या वेळचे त्याचे उद्गार शेकसापिअरी
पद्धतीचे आहेत यांत संशय नाहीं.

भारत नाट्यशास्त्राच्या कृत्रिम नियमांना
भास फारसें मानीत नसे; किंबहुना याच्या
वेळीं नाटकाला शास्त्रत्व दिलें गेलें होतें किंवा
नाहीं याविषयी संशय उत्पन्न होतो. परंतु
त्या विषयावर येथें कांहीं लिहावयाचें नाहीं.
भरतशास्त्राच्या पद्धतीप्रमाणें रंगभूमीवर मृत्यु
होऊं नये, परंतु या नाटकांत तर प्रत्यक्ष नाय-
काचाच मृत्यु आहे. दुर्योधन मरतो व
त्यावर यवनिकास्तरण पडतें ! असो.

प्रतिमा.

भासकवीच्या मोठ्या नाटकांपैकी प्रतिमा नाटक हे सर्वांत मोठे नाटक होय. रामचरित्रावर या कवीने लिहिलेली दोन नाटके उपलब्ध झाली आहेत. एक हे प्रतिमा नाटक व दुसरे अभिषेक नाटक. प्रतिमा नाटक हे रामकथेच्या पूर्वार्धापैकी उत्तरांशावर आधारले आहे. अभिषेक नाटकांत उत्तरार्धातील कथा वेतली आहे. रामायणातील कांडांच्या विभागांत बोलावयाचे झाले तर असे म्हणता येईल की, प्रतिमा नाटकांत रामकथा वेतली आहे ती अयोध्याकांड व अरण्यकांड यांत आलेली कथा आणि अभिषेक नाटकांत वेतलेली कथा किष्किंधा, सुंदर व युद्ध या कांडांत आलेली कथा होय.

रामकथा आबालवृद्धांना माहिती आहे. परंतु अशी माहिती असलेली कथा सुद्धां सत्कवीच्या वाग्विलासांनी अधिक मनोहर होऊन जनमनोरंजन कशी करू शकते हे ज्यास पहावयाचे असेल, त्याने हे नाटक अवश्य वाचावे. ज्यांस हे मूळांत वाचणे शक्य नाही त्यांचेसाठी आमच्या उपक्रमास अनुसरून आम्ही कथानक देतो. या नाटकाचा पहिला अंक विशेष मौजेचा आहे. त्याचा सारांश थोडा विस्तृतपणे द्यावा असे वाटते. प्रारंभी सूत्रधार पुढील श्लोकाच्या गायनाने मंगलाचरण करून नटीच्या साहाय्याने कथेची प्रस्तावना करतो:-

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः
सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।

यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या
बिभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥

“ सीतेचा रक्षणकर्ता, सुमंत्रांनी संतुष्ट, सुग्रीव (चांगली आहे ग्रीवा म्हणजे कंठ ज्याचा असा) आणि राम (सुंदर), लक्ष्मणाने युक्त, रावणाचा शत्रु, अप्रतिम, देवी सीतेने युक्त, (पातकी लोकांस) बिभीषणात्मा (फार भिवविणारा) आणि भरत (जगाचे भरण-रक्षण करणारा) असा रामचंद्र जन्मोजन्मी सर्वांचे रक्षण करो ! ”

या मंगलाचरणाच्या श्लोकांत मुद्रालंकार योजून नाटकांतील सर्व पात्रांचा नामोच्चार केला आहे. तीं पात्रे अशीं:- सीता, सुमंत्र (दशरथाचा प्रधान), सुग्रीव, राम, लक्ष्मण, रावण, प्रतिमा (दशरथादिकांचे पुतळे), बिभीषण आणि भरत. मुद्रालंकाराच्या योजनेत केवळ शब्दयोजनेचाच चमत्कार असतो. अर्थचमत्कृति अर्थात् साधने फार कठिण असते. तसाच प्रकार या श्लोकांत झाला आहे. यांत अर्थचमत्कृति काहीच नाही. मात्र रामाला अनुलक्षण विशेषणांची योजना अशी केली आहे की, या प्रतिमानाटकांतील सर्व पात्रांचा नामोच्चार व्हावा.

याप्रमाणे मंगलाचरणाच्या श्लोकाचे गायन झाल्यावर पडद्याकडे पाहून सूत्रधाराने नटीला “ आर्य, इकडे ये बरे ” असे ह्मणून पाचारण केले आणि ‘या शरत्कालाला अनुलक्षण असणारे एखादे गीत गा ’ म्हणून आज्ञा केली. त्याप्रमाणे नटीने गीत गाइल्यावर सूत्रधार ह्मणतो, “ या शरत्कालीं

साकी

काशतृणाचें धवल वस्त्र जणुं
नेसुनि मानसिं हृष्ट,
इकडुनि तिकडे पुलिनांमधुनी
धांवे हंसी पुष्ट !

इतक्यांत नेपथ्यांत “आर्य, आर्य” असे धाईघाईने उच्चारलेले शब्द त्याच्या कानांनी पडतात व ते ऐकून तो पुढें म्हणतो: “हं समजलों,

हपें राजगृही । धांवे प्रतिहारी तशि ही ॥ ”

याप्रमाणें पुढें येणाऱ्या पात्रांची सूचना करून सूत्रधार वं नटी जातात.

राजमंदिरांत फारच मोठी गडबड उडाली होती. राजा दशरथानें श्रीरामचंद्रास अभिषेक करून आपण वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्याचा निश्चय केला होता व वसिष्ठमुनींस तत्संबंधीं सर्व तयारी करण्याची विनंति केली होती. प्रतिहारीनें कंचुकीला तीच राजाज्ञा सांगितली. त्यानेंही राजाज्ञेप्रमाणें अभिषेकासंबंधीं सर्व सभार तयार करून वसिष्ठ मुनि पुढील विधि करण्यास उत्सुक होऊन बसले आहेत असें तिला सांगितलें. तेव्हां प्रतिहारीनें कंचुकीस “तर मग पुढच्या तयारीला लागण्यासाठीं गर्दी करा. ” असें म्हणून दुसऱ्या सेवकमंडळीस आपापलीं कामें योग्य प्रकारें करण्याविषयीं बजावण्यासाठीं याला हांक मार, त्याला हांक मार असा हांका मारण्याचा व त्यांनीं काय कामें करावयाचीं तीं सांगण्याचा सपाटा चालविला. संभवक नांवाच्या सेवकाला तिनें सांगितलें, ‘उपाध्ये मंडळींना तूं घाई कर. ’ सारसिका दासीला सांगितलें, ‘तूं लवकर संगीतशाळेंत जा आणि तेथल्या कुशीलव मंडळींना सांग कीं, या मंगलप्रसंगाला सर्वथा योग्य असा कांहीं नाटकप्रयोग करण्याची उत्तम तयारी ठेवा. ’ नंतर सर्व

कांहीं तयारी आहे असें महाराजांना निवेदन करण्यासाठीं ती गेली.

इकडे देवी जानकीच्या मंदिरांत कोणाला कांहींच खबर नव्हती. सीतेला सुद्धां अद्यापि आपल्या पतीस अभिषेक करण्याची राजाज्ञा झाल्याचें वर्तमान समजलें नव्हतें. ती आपल्या दासींशीं विनोदभाषणें करीत होती. अवदातिका नांवाच्या एका दासीनें नाट्यशालेंनील आर्यरेवा नांवाच्या आपल्या एका मैत्रिणीची चेष्टा करण्याच्या हेतूनें तिच्या पेटींतून वल्कलें चोरून आणलीं होती; व आपलीं वल्कलें नाहींशीं झाल्याचें समजतांच आर्यरेवेची काय गडबड उडेल याबद्दल विचार मनांत आणून आपल्याशींच हंसण्याच्या बेतांत ती होती. इतक्यांत सीता तिला न कळत तेथें आली. तिची दृष्टि अवदातिकेवर गेली व ती आपल्याबरोबर असलेल्या एका दासीस म्हणते, “ही अवदातिका अशी मुग्धपणानं कां बरं उभी राहिली आहे ? ”

दासी:—तिनं कांहीं तरी चूक केली असेल, आणखी आतां ही चूक उमगल्यावर आपलं काय होईल या विचारांत ती असेल. नोकरांच्या चुका म्हणजे काय पावलोपावली व्हायच्या !

सीता:—छे. छे. चूक झाल्यासारखी नाही तिची चर्या. कांहीं तरी हंसण्याजोगी गोष्ट तिच्या मनांत आली आहे आणखी ती हंसण्याच्या बेतांत आहे.

सीतेचें व तिच्या दासीचें याप्रमाणें बोलणें होतें आहे तों अवदातिकेचें लक्ष्य त्यांच्याकडे गेलें, आणि ती चट्कन सीतेजवळ येऊन तिला वंदन करून म्हणते, “बाईसाहेब, भाइया हातून चूकवीक कांहीं झाली नाही हो ! ”

सीता:—तुला विचारतं आहे कोण चूक झाली आहे कीं काय ती ? पण काय ग अवदातिके, हें तुझ्या डाव्या हातांत काय आहे ?

अवदातिका:—बाईसाहेब हीं वल्कलं आहेत.

सीता:—कुठून आणलीस ?

अवदातिका:—नाट्यशालेंतलं सामान संभाळणाऱ्या आर्यरेवेजवळ मीं सहज अशोक-वृक्षाचा एक पल्लव मागितला. नाटकाकरितां तिनं पुष्कळ पल्लव आणले होते. त्यांचा उपयोगही होऊन गेला होता. परंतु तिनं कांहीं मला एकसुद्धां घेऊं दिला नाही. तेव्हां तिची खोड मोडण्यासाठीं मीं तिचा डोळा चुकवून हीं वल्कलं आणलीं आहेत !

सीता:—छे. छे. अगदीं गैर केलंस. जा. तिचीं तिच्याकडे परत कर.

अवदातिका:—बाईसाहेब, मीं हीं केवळ थडेंनं आणलीं आहेत.

सीता:—वेडे पोरी, थडेंनं थडेंनं होतां होतांच पुढें खऱ्या चोरीपर्यंत मजल जाते. जा, आधीं नेऊन दे तिचीं तिला परत.

अवदातिका “ बरं तर नेऊन देतें ” असें म्हणून तेथून जाऊं लागली, तों सीतेच्या मनांत काय आलें, तिनें तिला परत बोलावलें व ती जवळ येण्याबरोबर तिला म्हटलें. “ काय ग ? यांतलं एक वल्कल मी नेसलें तर मला कसं काय शोभेल ? ”

अवदातिका:—बाईसाहेब, हें काय विचारतां ? मूळच्या सुरूप माणसांना सारं कांहीं शोभतं. आपण पहा नेसून !

सीतेनें लागलींच तिच्या हातून एक वल्कल घेतलें आणि ती तें नेसली, व

म्हणते “ सखे, पहा बरं कसं काय शोभतं तें. ”

अवदातिका:—कसं काय शोभतं तें पाहूं ? अहो बाईसाहेब, आपण नेसल्यामुळें या वल्कलालाच अतिशय शोभा आली आहे !

तें ऐकून सीतेला सहजच अशी इच्छा झाली कीं, या वल्कलधारणानें आपण कशा दिसतो हें आरशांत पहावें; म्हणून तिनें आरसा आणण्यास आपल्या दासीस पाठविलें. दासी आरसा घेऊन आली तेव्हां तिची चर्या कांहीं निराळीच दिसली. आपल्या यजमानणीला कांहीं तरी आनंदाची वार्ता सांगण्याची उत्कंठा तिला झाली असावी असें दिसलें. परंतु एकदम कांहीं न बोलतां तिनें “ बाईसाहेब हा आरसा ” असें म्हटलें. सीतेनें तिच्या चर्येकडे पहातांच ती आपल्याला कांहीं सांगण्याविषयीं उत्कंठित आहे हें जाणलें व तिला म्हटलें, “ आरसा असूं दे. पण तूं काय सांगण्याविषयीं उत्सुक आहेस तें बोल पाहूं. ”

चेटी:—बाईसाहेब, कंचुकी “ अभिषेक ! अभिषेक ! ” असं कायसं बोलत होता.

सीता:—कोणी तरा राजा व्हायचाच.

इतक्यांत दुसरी एक दासी बाईबाईनें येऊन म्हणते, “ बाईसाहेब, आवडती गोष्ट ! आवडती गोष्ट ! ”

सीता:—काय आवडती गोष्ट बनवून सांगते आहेस ?

चेटी:—बाईसाहेब, भर्तृदारक रामचंद्रांना अभिषेक होणार !

सीता:—मामंजीची प्रकृति बरी आहेना ?

चेटी:—तर. तर. महाराज स्वतःच अभिषेक करणार !

सीता:—असं असलं तर दुण्ट आवडती गोष्ट तूं मला सांगितलीस असं झालं. तूं आपली ओटी पुढें कर.

चेटीनें आपली ओटी पुढें केली व सीतेनें आपले दागिने काढून तिच्या ओटीत टाकले.

चेटी:—बाईसाहेब, नगरे वाजू लागले.

सीता:—ही अभिषेकाची गोष्ट एकदम कशी झाली ? पण राजकुलांत काय, किती तरी गोष्टी एकाएकीं घडत असतात.

चेटी:—बाईसाहेब, मीं एकलं कीं, राम-चंद्रास अभिषेक करून महाराज स्वतः वनाला जाणार.

सीता:—असं असेल तर तो अभिषेक नव्हे, तें आमच्या अश्रुमलिन मुखाचं प्रक्षालन करण्याचं उदकच होय.

अशा प्रकारचीं भाषणें चाललीं आहेत तों श्रीरामचंद्र तेथें आले. त्यांना सीतेनें “लोक अभिषेक अभिषेक असं म्हणताहेत तें काय ?” म्हणून विचारलें, तेव्हां त्यांनीं तिला सांगितलें, “महाराजांनीं आज मला उपाध्याय, अमात्य आणि इतर जन यांच्यासमक्ष अंकावर बसवून मी आतां तुझ्यावर राज्य सोंपविणार असें म्हटलें.”

सीतेनें त्यावर त्यांना विचारलें “मग आपण काय म्हणालां ?”

राम:—काय म्हटलें असेल तूंच तर्क कर बरं !

सीता:—आपण त्यांच्या चरणावर लोटांगण घातलं असेल.

राम:—अगदीं बरोबर तर्क केलास. एक-शीलाचीं दंपत्यं थोडीच निपजतात. मीं लोटांगण घातलं तेव्हां माझ्या अश्रूंनीं न्हालेल्या पितृपादांवर मी पडलों आणि त्या

माझ्या शिरावर महाराजांचे अश्रु पडले ! मला राज्य नको वगैरे आग्रहानं मी सांगत असतां' त्यांनीं आपल्या प्राणांची शपथ घालून राज्य स्वीकारण्याविषयीं मला आज्ञा केली.

सीता:—पुढें मग ?

राम:—मग मला अभिषेक करण्यासाठीं, शत्रुघ्न लक्ष्मण उभे घट घेउनी जों, प्रेमाश्रु दाळित धरी नृप छत्रही जों, तों मंथरा त्वरित ये, नृपकर्णि कांही बोले, क्षणींच मग त्या अभिषेक राही.

सीता:—मला हवं होतं तेंच झालं. महाराजांनीं महाराजच रहावं; आणि आर्य-पुत्र ते आर्यपुत्रच असावेत.

राम:—जानकी, तूं अलंकार कां बरं काढून टाकलेस ?

सीता:—आतां बालणारच आहे.

राम:—उे. घातलेले नुकतेच काढल्याप्रमाणें दिसताहेत. बरं पण बाल, मी तुझ्यापुढें आरसा धरतो. अरे, पण हीं वल्कलं कुठलीं ? हीं तूं कशाला नेसली आहेस ? इक्ष्वाकुकुलांत यांचं परिधान वृद्धपणीं करितात.

अवदातिका:—उगीच कशीं काय दिसतात तें पहाण्यासाठीं बाईसाहेबांनीं हीं परिधान केलीं.

राम:—असं का ? अवदातिके, तें दुसरं आण पाहूं. मीही परिधान करून पहातो बरं मला शोभतं कीं नाही तें !

सीता त्याला ‘हें अमंगल कां करतां ?’ म्हणून त्याचें निवारण करूं लागली. परंतु राम ऐकेना. इतक्यांत पडद्यांत “हा हा महाराज !” असा शब्द झाला. तो शब्द बायकापुरुषांचा एकवटलेला शोकध्वनि होता.

या शब्दाचें कारण काय म्हणून शोध कर-
ण्यास राम कोणाला पाठविणार तों कंचुकी
त्यांच्यापुढें आला व 'रक्षण करा ! रक्षण
करा !' असें ओरडला.

“रक्षण कोणाचें करायचें बाबा ?”
असें रामानें पुसतांच त्यानें 'थोरल्या महा-
राजांचें.' असें उत्तर दिलें, आणि कोणा-
पासून असें विचारतांच 'स्वजनापासून'
असें सांगितलें.

रामः—स्वजनापासून ? मग मात्र इलाज
नाहीं. कारण

हाणी शत्रु शरीरीं,
हृदयावरि वाव वालितो स्वजन ।
हा कोण स्वजन असे ?
ज्याच्या कृतिनें सलज्ज होय मन ॥

कोणच्या स्वजनापासून महाराजांचं रक्षण
करायचं ?

कंचुकीः—अंबा कैकेयीपासून !

रामः—कैकेयीपासून ? तर मग त्याचं
पुढें कांहीं तरी चांगलं फळ असेल.

कंचुकीः—तें कसं काय ?

रामः—तूच विचार कर.

इंद्रासम पाति जीचा
अमुच्यासम पुत्रही जिला असती ।
आशा कवण फलाची
कीं जेणें ती अकार्य करिल सती ? ॥

कंचुकीः—महाराज, स्वभावतः कुटिल
अशा स्त्रीबुद्धीच्या ठिकाणीं आपण आपला
सरळपणा कल्पू नये. कैकेयीच्या सांगण्या-
मुळें आपला अभिषेक राहिला !

तें ऐकून राम म्हणाला, “मग तर फार
चांगलं झालं. त्यांत किती तरी गोष्टी एक-
दम साधल्या.

वनगमन टळे कीं मत्पित्याचें पहा हें ।
पितृवश अग्नि राहूं, आमुचें बाल्य राहें ॥
नव नृपति कसा हो हे न भीती प्रजांला ।
नच मनिं अनुजा ये आपुला हक्क गेला ॥

कंचुकीः—कुमारा, तिनं आपण होऊन
येऊन महाराजांना सांगितलं कीं भरताला
राज्य द्या. त्याला अभिषेक करा. हा निर्लो-
भीपणाच का ?

रामः—आर्या, तूं आमचा पक्षपाती
म्हणून तुला तें तसं दिसलं, तूच पहा.

वर दिधला पूर्वीं जो
मागे पुत्रार्थ आज, राज्याचा
हा लोभ तिचा कैसा ?

नच अमुचा भ्रातृराज्यलोभ्यांचा

कंचुकीः—पुढें..

रामः—पुरे. पुरे. यापुढें मी मातृनिंदा
ऐकूं इच्छीत नाहीं. महाराजांचं वर्तमान सांग
काय असेल तें !

कंचुकीः—काय सांगूं ? महाराजांना
अत्यंत शोक झाला आणि त्यांना बोलवेना,
तेव्हां मला त्यांनीं हातानंच जाण्याची खूण
केली आणि थोड्या वेळांत त्यांना मूर्च्छा
आली !

रामः—काय ? मूर्च्छा आली ?

अशीं इकडे बोलणीं चाललीं असतां
दुसरीकडे कैकेयीच्या या कुतीमुळें दशरथ
राजाला मूर्च्छा येऊन पडल्याचें वर्तमान
लक्ष्मणाला समजलें व त्यामुळें त्यास फार
संताप चढला. त्यानें धनुर्बाण घेऊन त्रिभु-
वनांतील सर्व स्त्रियांचा संहार करण्याचा
निश्चय करून तो रामाकडे आला. तेथें
येण्याबरोबर सीतेनें त्याला म्हटलें “भाऊजी,
शोक करण्याची ही वेळ, आणखी अशा

वेळीं आपण धनुष्यबाण हातीं घेऊन सज्ज झालां आहां, हें काय ? ”

रामानेही त्यास विचारलें “ सुमित्रानं-
दना, हें काय हें ? ”

लक्ष्मण त्यावर त्रासून म्हणाला: “ काय ?
हें काय म्हणून मलाच आपण विचारतां ?

पतिला महिवरि लोळवि

हरुनि तुला राज्य जें क्रमें आलें, ।

तरिही शंका कसली ?

क्षांती कीं निर्बलत्व मनिं मुरलें ? ॥

राम:—लक्ष्मणा, आमचें राज्य गेलं
म्हणून तुला कां बरं संताप ? अरे तूं अग-
दींच अजाण !

राजा भरत असो वा

आह्मी तुजलागिं सारखे दोघे ।

श्लाघा धनुची तुजला

तरि त्याच्या रक्षणार्थ तें करिं घे ॥

लक्ष्मण:—मला कांहीं बोआं माझा राग
आवरत नाहीं. मी आपला जातो इथून.

तें पाहून रामानें त्यास जवळ बोलावलें
आणि म्हटलें, “ अरे बाबा, तुझें मन स्थिर
व्हावं म्हणून मीं तुला हें म्हटलं. बोल. संता-
पून आतां काय काय करूं मी ?

सत्यवती मम पित्यावरि बाण सोडूं ?

घे राज्य त्या जनानिचें शिर काय तोडूं ?!

निर्दोषि बंधु भरता वधुं काय हातें ?

पापत्रयींत वद आचरूं कोणचें तें ? ॥

त्या भाषणानें सगद्गद होऊन लक्ष्मण
म्हणाला: “ रामचंद्रा, माझें म्हणणें बरोबर
न समजून तूं मला दोष देतो आहेस. मला
जो राग आला तो तुझें राज्य गेलें म्हणून
नव्हे; तर तुला चवदा वर्षे वनवास घडला
पाहिजे असें तिनें तात दशरथापासून मागणें
मागितलें आहे म्हणून ! ”

राम:—असं काय ? यामुळें महाराजांना
मूर्च्छा आली ? जानकी, तीं वल्कलं इकडे
आण पाहूं ! आजपर्यंत कोण्याही दुसऱ्या
राजांनीं जो धर्म अशा वयांत आचरला
नाहीं किंवा जो त्यांना लाभला नाहीं तो
मी आचरतो.

सीता:—आर्यपुत्र, हीं व्या.

राम:—जानकी, तूं काय चालविलं
आहेस ?

सीता:—काय म्हणजे ? मी आपली सह-
धर्मचारिणीच आहे.

राम:—मी एकटाच वनांत जाणार.

सीता:—म्हणूनच मी आपल्यास अनु-
सरणार.

राम:—अरण्यांत राहायचं आहे. लक्षांत
ठेव.

सीता:—तोच माझा राजवाडा.

राम:—तुला सासूसासऱ्यांची सेवा कर्तव्य
आहे.

सीता:—त्यांचं स्मरण करून देवतांना
वंदन करित जाईन.

राम:—लक्ष्मणा, हिचं निवारण कर.

लक्ष्मण:—अशा योग्य प्रसंगीं यांचं मन
फिरविण्यास मला मुळींच उत्साह नाही.
कारण,

राहुग्रस्त शशी तरी अनुसरे

तारा न भी अंतरीं ।

खालीं वृक्ष पडे त्यासह लता

येतेच भूमीवरी ॥

पंकीं जो गढला गजेंद्र न त्या

टाकील हत्तीण ती,

धर्मा आचरु ही तुझ्यासह वनीं,

स्वामी स्त्रियांना पती ॥

इतक्यांत आर्यरेवेकडून एक दासी तेथें आली व जानकीस ह्मणाली, “देवि, अवदातिकेनं आणलेलीं वल्कलं जुनीं वापरलेलीं आहेत. तीं परत द्या. आपल्याला पाहिजेत तर हीं नवीं कोरीं पाठविलीं आहेत.”

तें ऐकतांच राम तिला ह्मणतो, “जानकी वल्कलं नेसलीच आहे. आतां आह्मांला त्यांची जरूरी आहे तर तीं मला दे.”

दासी तीं देऊन तेथून गेली. रामानें त्यांतलें एक घेऊन परिधान केलें, तेव्हां लक्ष्मण त्यास ह्मणतो, “आर्या,

अन्नीं पानीं भूषणिं

माल्यीं अर्थें सदैव मज देसी,
वल्कलधारणिं मात्रचि

या समयीं कां प्रतारणा करिसी?”

रामानें तें त्याचें भाषण ऐकलें आणि तो समजला कीं, याच्या मनांतून आपल्याबरोबर वनवास करावयाचा आहे, ह्मणून त्यानें सांतेस म्हटलें, “तूं त्याचं मन फिरव.”

सीता लक्ष्मणास “भाऊजी, तुम्ही इथेंच रहा; आमच्याबरोबर वनांत कशाला येतां?” असें म्हणते तों लक्ष्मण तिला म्हणतो, “आर्ये,

गुरुपदसेवा लाभो

एकटिला हें मनी तुझ्या वागे ।

दक्षिणपद तूं सेवीं

डावा मातें चुरावया देगे ॥ ”

लक्ष्मण व सीता या दोघांत रामचरणसेवेबद्दल चढाओढ लागली व तीं दोघेही पौरजनांच्या हृदयांत वियोगाग्नि पेटवून व त्यांचीं अंतःकरणें द्रवून त्यांच्या डोळ्यांवाटे अश्रुरूपानें बाहेर येऊं लागलीं असतां त्यांचा निरोप घेऊन रामचंद्रासह अरण्यवासास गेलीं.

राम, सीता व लक्ष्मण तिथें अरण्यवासास गेल्यावर दशरथ राजाची मूर्च्छा उतरून तो

रामाला परत आणण्यासाठीं धांवत जावें म्हणून उठूं लागला. परंतु त्याच्या अंगांत अणुमात्र त्राण राहिलें नव्हतें. यामुळें उठायला गेला कीं पुनः पडे. पडला तरी पुनः उठण्याची धडपड करी, आणि राम ज्या दिशेनें गेला त्या दिशेकडे एकसारखा पहात राही. ‘हा रामा, हा सीते, हा लक्ष्मणा!’ अशी एकसारखी जपमाळ त्यानें चालविली. शोकानें त्याला वेडच लागलें. “अरे सत्यप्रतिज्ञा, अरे जितक्रोधा, अरे मत्सरहीना, जगत्प्रिया, गुरुजनांची सेवा करण्यांत नेहमां तत्पर असणाऱ्या रामा ! बोल, मी हांका मारतो आहे मला उत्तर दे.” असें रामाला उद्देशून ह्मणे. मध्येंच लक्ष्मणालाही हांका मारून ह्मणे: “अरे भावावर प्रेम म्हणून पित्यावर राग करून त्याला सोडून गेलास का !” सीतेलाही तो म्हणे: “काय ! रामानें मला टाकलें, लक्ष्मणानेंही माझी अवहेलना केली, म्हणून तूंही पण मला सोडून गेलीस ! मी म्हणजे एक अपेशाचें पात्र आहे. कोणी मला प्रत्युत्तर म्हणून देत नाही !” अशा प्रकारचीं व याच्याहीपेक्षां शोकपूरित अशीं कितीक तरी भाषणें करित तो राजवाड्यांत वेड्यासारखा हिंडूं लागला. “सूर्याप्रमाणें राम गेला, सूर्यामागोमाग दिवस जातो तसा लक्ष्मण गेला आणि सूर्य व दिवस हे नाहीसे झाले कीं छायाही नष्ट होते तशी सीता गेली. आतां कुठली सीता ?” असें सीतेला उद्देशून म्हणे. पुनः रामाचें स्मरण करून म्हणे: “अरे रामा, माझ्यासारख्या वृद्ध व पंगु पित्याला सोडून कुठला भलताच धर्म म्हणून तूं आग्रहानें वनांत निघून गेलास ?”

नंतर तो काळाला शिव्या घायला लागला. तेव्हां अत्यंत शोकानें डोकें भडकून गेलें असें पाहून कौसल्या त्याच्या जवळ

गेली व त्याचें समाधान करण्यासाठीं म्हणालीः
“महाराज, शोकग्रस्त होऊन आपण आपली
अशी दीन अवस्था करून घेऊं नका. हां
हां म्हणतां चौदा वर्षे निवून जाऊन तीं
तिथेही आपल्याला पुनः भेटतील. ”

परंतु राजाचें चित्त ठिकाणावर कोठें होतें ?
आपली ज्येष्ठ पत्नी आपल्याशीं बोलते आहे
याचें त्याला भान न राहून तो एकदम
तिथ्याकडे वळून म्हणालाः “तूं कोण बाई ?”

तिनें उत्तर दिलें “कठोरहृदयी पुत्राला
जन्म देणारी मी. ”

राजाः— कोण ? सर्व जनांच्या हृदयांला
व नयनांला सुख देणाऱ्या रामाची आई
कौसल्या तूं ?

कौसल्याः— होय, मीच ती अभागिनी.

राजाः— कौसल्ये, रामाला गर्भांत धारण
करणारी तूं खरोखरीच मोठी बलवती. मां
तर अगदींच दुबळा झालों आहे. रामाच्या
वियोगामुळे झालेलें हें अग्नीसारखें भयंकर
असह्य दुःख मला मुळींच सोसवत नाहीं
आणि तो शोक मला आवरतही नाहीं. बरं
पण ही दुसरी कोण ?

कौसल्याः— महाराज, वत्स लक्ष्मणा..

दशरथः— कुठें आहे ? कुठें आहे तो
लक्ष्मण ? तो तर कुठें दिसत नाही. हा !
काय दुःख हें !

असे शोकोद्गार काढून राजा पुनः मूर्च्छित
पडतो कीं काय असें भय पडलें. म्हणून
त्या दोघींनीं त्याला सांवरून धरून त्याचें
समाधान चालविलें. परंतु राजाला वेड एक-
राम, लक्ष्मण ! तो सुमित्रेला उद्देशून म्हणालाः
“सुमित्रे, तुझाच पुत्र सत्पुत्र खरा. तो
आज अरण्यांत अहर्निश तथा रघुकुलश्रेष्ठ
रामाची सेवा करीत आहे. ”

अशीं भाषणें चाललीं असतांच रामाला
पोंचविण्यास पाठविलेला सुमंत्र परत आल्याची
बातमी कंचुकीनें येऊन सांगितली, त्याबरोबर
राजा एकदम उल्लसित होऊन विचारतो :
“काय, रामाला घेऊन आला सुमंत्र ? ”

कंचुकीला त्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास जड
पडलें व कांहीं तरी उत्तर द्यायचें म्हणूनच
काय, तो म्हणतोः “नाहीं, रथ मात्र घेऊन
सुमंत्र आला. ”

“रथ मात्र ” असे शब्द ऐकतांच
राजाला पुनः मूर्च्छा आली. आणि तितून
शुद्धीवर आल्यावर त्याची बडबड आणखीही
वाढली. व तो म्हणतोः

घेवोनि आला शून्य रथ
भग्नचि केले तथें मम मनोरथ ।

घेवोनि जावया दशरथ

कालें रथ पाठविला ॥

जा आण त्याला आंत. ”

कंचुकी सुमंत्राला आणण्याला गेला
असतां राजा आपल्याशींच बडबडत होताः—

“नदीतटाकीं वेगें वाहती

ते वनीं वारे खरे धन्य होती ।

जे माझिया रामा स्पर्शती

यथेच्छ वनामाझारी ॥ ”

त्याच्या अंतःकरणाला रामाखेरीज कांहीं
दिसत नव्हतें. सुमंत्र येतांच त्यानें त्याला
उच्च स्वरांत विचारलें :

“अरे सुमंत्रा ! तूं तरी माझा मुलगाच.
पण तुझा तो ज्येष्ठ बंधु राम कोठें आहे ? ती
जनकराजाची कन्या वडील माणसांच्या सेवेत
तत्पूर असे ती सीता कुठें आहे ? तो
लक्ष्मण कुठें आहे ? मरणाच्या द्दारीं असलेल्या
या नष्ट पित्याला त्यांनीं कांहीं निरोप
सांगितला का ? ”

सुमंत्रान
महटले, " त्याच एकदम उत्तर न देत राजा:- क्रम असा कर. राम सीता
महाराज, असले अमंगळ कलक्ष्मण. म्हणजे पहा, एका बाजूला राम,
बालतां ? लवकरच त्यांची आपली भेट दुसऱ्या बाजूला लक्ष्मण, आणखी मध्ये सीता.
होईल. " म्हणजे ती खरी खरी सुरक्षित राहिल. अरे
बाबा रानांत भयें म्हणजे काय विचारतोस ?

राजा:- खरंच खरंच, तपस्वी होऊन
अरण्यवास करण्याला गेलेल्या त्यांना असे इतकें बोलून पुनः राजानें सुमंत्राकडून
प्रश्न कसे करावे ? कसं नयेत. बरं पण राम सीता लक्ष्मण अशा क्रमानें नांवें घेववलीं.
त्यांचं ठीक चाललं आहेना ? सीतेला पुनः त्याला वाटलें कीं आपलीं मुलें
अण्यांत संचार करितांना कांहीं त्रास होत आपल्याजवळ आलीं आहेत. म्हणून तो
नाहींना ? त्यांचा कांहीं आम्हांला निरोप त्यांना ' या रे या मला आलिंगन द्या ' असें
आहे का ? ओरडून सांगूं लागला. मध्येच म्हणे; "एकदां
राम मला दिसतो, एकदां मी त्याला
आलिंगन देतो असा मला भास होतो,
आणखी त्यामुळे असें वाटतें कीं मृत झालेला
मी अमृताच्या योगानें पुनः जिवंत होतो
आहे ! "

" हो, " सुमंत्र ह्मणाला, " सर्वांनी
निरोप सांगितला आहे. "

राजा:- सर्वांनीं असं नको सांगूं. एके-
काचीं नांवें घेऊन सांग.

सुमंत्रानें ' ठीक आहे महाराज ' असें
ह्मणून निरोप सांगण्यास सुरुवात केली.
"आयुष्मान् राम—"

पण राजा वेडा झालेला, तो त्याला पुढें
बोलूं देतो कोठें ? तो मध्येच म्हणाला:
" हो. हो. आयुष्मान् राम हे शब्द
ऐकतांक्षणींच असं वाटतं कीं राम आपल्याला
भेटायला आला असून अगदीं आलिंगनच
देतो आहे. बरं पुढें ?

सुमंत्र:- आयुष्मान् लक्ष्मण.

राजा:- हो. हो. आयुष्मान् लक्ष्मण.
बरं पुढें ?

सुमंत्र:- आणखी आयुष्मती सीता
जनककन्या.

राजा:- हो, ती वैदेही. अरे पण राम
लक्ष्मण सीता हा क्रम कांहीं बरोबर नाही.

सुमंत्र:- मग क्रम कसा असावा ?

तीं दशरथाचीं बोलणीं ऐकून सुमंत्रानें
त्यावर त्यास कांहीं उत्तर दिलें नाहीं.
तो काय सांगत होता तेंच पुढें सांगूं
लागला: " शृंगवेरपुरास पांचल्याबरोबर
रथांतून उतरून अयोध्येकडे तोंड करून
महाराजांना नमस्कार करून तिघेही कांहीं
तरी निरोप सांगण्याच्या विचारांत बराच
वेळ होती. तो सांगण्यासाठीं त्यांचे ओठही
हलाताहेत असें दिलें; परंतु दुःखानें कंठ
भरून आल्यानें शब्दोच्चार होईना. शेवटीं
कांहीं न बोलतांच वनाकडे तोंड फिरवून ते
निघून गेले. * "

तें ऐकतांच " काय ? कांहीं न बोलतां
तिघेही मुकाट्यानें निघून गेले ? " असे
राजाच्या मुखांतून उद्गार निघून तो एकदम

* कांहीं मनांत योजित

तें सांगायला तदोष्ठही स्फुरले ।

परि कंठ दाटला ते ।

शब्द न ब्रूतां तसेच वनि गेले॥

मूर्च्छित पडला. यावेळीं त्याला फारच जोराची मूर्च्छा आली.

आतां राजा यांतून जिवंत राहणें शक्य नाहीं असें वाटून सुमंत्रानें सर्व अमात्यांना निरोप पाठविला. परंतु राजा अर्धवट शुद्धीवर आल्यासारखा होऊन कौसल्येस म्हणाला, “ देवि, माझ्या अंगाला स्पर्श कर, आतां माझ्या डोळ्यांपुढें अंधारी आली. तूं मला डोळ्यांनीं दिसत नाहींस. रामाकडे माझी बुद्धि गेली. ती अजून परत येत नाहीं. पुत्रा रामा, मीं काय काय एकरुसारखं चिन्तलं, आणखी हें काय भलतंच झालं ! तुला राज्यावर बसवून प्रजाजनांना चांगल्या नृपाचा लाभ करून देईन, आपल्या वैभवाप्रमाणेंच आपल्या बंधूंचंही वैभव राख असा तुला उपदेश करीन; आणखी मी आपला तपोवनाला जाईन. असा नित्य विचार माझ्या मनांत घोळत होता. परंतु या कैकेयीनं एका क्षणांत तें सगळं निःशेष करून टाकलं. असो. सुमंत्रा, जा आणखी कैकेयीला सांग ‘ राम वनाला गेला, तुझी इच्छा पूर्ण झाली. माझेही प्राण मला सोडून चालले. आपल्या पुत्राला लवकर आणीव. पापाचीं फळं एकरुदां पुरीं होऊं देत.”

इतकें दशरथ बोलला आणि त्याची तंद्री मरणाकडे लागली. तो पाणी मागूं लागला. त्याला त्याचे पितर दिसूं लागले. “ रामा, सीते, लक्ष्मणा, मी आता पितरांकडे जातो. तो पहा दिलीप, तो रघु, तो माझा पिता अज हे इकडे कशाला बरं आले ? माझीच त्यांच्याकडे जाण्याची वेळ झाली. आलों हो आलों— ” असें म्हणत त्यानें देह ठेविला. जिकडे तिकडे हाहाकार झाला.

इकडे राम वनास गेले. त्यावेळीं भरत अयोध्येंत नव्हता. तो आपल्या आजोळी

गेला होता. दशरथाचा काळ होतांच त्याला आणण्यासाठीं रथ गेला तो भरताला वेऊन अयोध्येच्या जवळ येऊन पोंचला. आपल्या पित्याला काय झालें आहे, आपल्याला एकाएकीं कां बोलावलें, वगैरे प्रश्न त्यानें आपल्या सारथ्यास विचारलें. परंतु सारथी काय सांगणार ? त्यानें टाळाटाळीचीं उत्तरे दिलीं. त्यानें विचारलें, “ महाराजांना व्याधितरी काय झाली आहे ? ” त्यानें उत्तर दिलें, ‘ हृदयसंताप.’ “ वैद्य काय म्हणतात ? ” तर “ त्यांचें कांहीं चालत नाहीं. ” “ पथ्याचें घेतात काय ? झोंप चांगली येते का ? ” तर “ भूमीवर पडले आहेत, कांहीं खात नाहींत. आतां दैव एवढीच कायती आशा उरली आहे. ” असें सूतानें त्याला सांगितलें. बरोबरच आहे. तुझ्या आईचा फार भयंकर ऐश्वर्यलोभ, त्यामुळें तुझा ज्येष्ठ भ्राता राम वनवासस गेला आणि तुझा पिता त्यामुळेंच मरण पावला या तीन गोष्टी एकदम त्या कुमार भरताला सांगण्याला क्रोणाचें अंतःकरण धजावणार ! अशा प्रकारें बोलत बोलत व घोडे जलद चालविण्यासाठीं सूताला घाई करीत भरत अयोध्येच्या अगदीं नजीक आला. त्या बेताला घोडे फारच दमले, त्यांना ताजेतवाने करण्याकरितां व पाणी पाजण्याकरितां विसांवा वेणें जरूर होतें, म्हणून तेथेंच एका देवळाजवळ तो उतरला व सारथ्याला त्यानें घोड्यांस थोडी विश्रांति देऊन ताजेतवाने करून आणण्याला रवाना केलें.

हें देऊळ फार भव्य व सुंदर होतें. तें आपण आंतून पहावें अशी जिज्ञासा भरतास झाली. तितक्यांत त्याला उपाध्यायांकडून निरोपही आला कीं, अमुक वेळानंतर अमुक नक्षत्र लागतें तेव्हां आपण नगरप्रवेश करावा. भरताला दशरथ राजाचें दर्शन घेण्याची

जरी गर्दी झाली होती तरी उपाध्यायांचा असा निरोप आल्यानंतर तां काय करणार ? त्या जवळच्या देवळांत जाऊन देवदर्शनही घेऊं आणि विश्रंतिही घेऊं असें म्हणून तो त्या देवळाजवळ गेला. तेथें त्यानें पाहिलें तों देऊळ चांगलें शृंगारलें आहे. जिकडे तिकडे लाह्या व फुलें पडलीं आहेत. भिंतीवर चंदनाचे पंजे उठविले आहेत. सुंदर पुष्पमालांचीं तोरणें बांधलीं आहेत. कोण्या देवाची प्रतिमा आंत असावी बरें ? इथें कांहीं आयुध दिसत नाही. ध्वज नाही. बाह्य चिन्ह कांहींच दिसत नाही. असा तो आपल्याशींच विचार करीत करीत, आंत गेल्यानंतर सगळें समजेल असें म्हणून आंत गेला. तों तिथें फारच सुंदर व भव्य अशा पाषाणप्रतिमा त्याच्या दृष्टीस पडल्या. त्या प्रतिमांचें सौंदर्य व मानुषता पाहून त्याला फार कौतुक वाटलें. जणू काय आतां बोलताहेत अशी त्यांची भावगति दिसली ! 'हें चार देवतांचें देऊळ कोणाचें ? हीं दैवतें कोण... पण कोण का असेनात, त्यांना पाहून माझ्या मनाला हर्ष झाला आहे खरा, तेव्हां आपण आपला नमस्कार करावा. कोणाच्याही पुढें शिर नमविण्याला काय हरकत आहे ? "

असें म्हणून भरत त्या चार प्रतिमांना प्रणाम करणार तों देवळाचा राखणदार (देवकुलिक) तेथें आला. व ' हां. हां. नमस्कार करूं नका. " असें म्हणाला. भरतानें त्याला लागलींच विचारलें. " हा निषेध मलाच विशेषतः आपण करितां ? कीं येथला नियमच असा आहे म्हणून करितां ? "

देवकुलिकानें उत्तर दिलें " तसें कांहीं नाही. या प्रतिमा क्षत्रियांच्या आहेत, देवप्रतिमा समजून ब्राह्मणानें नमस्कार करूं नये म्हणून निषेध करतां. "

भरतः— असं ? हे क्षत्रिय आहेत ? हे कोण हे ?

देवकुलिकः—हें इक्ष्वाकुकुलांतले राजे.

भरतः— काय ? इक्ष्वाकुकुलांतले राजे ? अयोध्येचे स्वामी ? वा ! यांच्या प्रतिमांचं मला दर्शन झालं हा मला मोठाच लाभ झाला. सांगा पाहूं मला हे कोण कोण आहेत तें ?

देवकुलिकः— हे प्रज्वलितधर्मपदीप महाराजे दिलीप. यांनींच सर्व पृथ्वीतील रत्नांचा वगैरे संग्रह करून पण विश्वजित नांवाचा महायज्ञ केला.

भरतः— माझा यांना नमस्कार असो. हे कोण ?

देवकुलिकः— हे महाराज रघु. यांनीं तर इतका पुण्यसंचय केला कीं, उठतां बसतां हजारों ब्राह्मणांनीं पुण्याहवाचन शब्दांची नुसती गर्दी करून सोडावी !

भरतः— यांनाही माझा नमस्कार. हे कोण ?

देवकुलिकः— प्रियपत्नी मृत्यु पावतांच ज्यांनीं राज्यत्याग केला व नंतर अवभृथ-स्नानानें आपल्या चित्ताची जे शांति करून घेत ते अज होत.

भरतः— त्यांनाही नमस्कार असो.

पुढली प्रतिमा राजा दशरथाची होती. ती पहातांच भरताला एकदम कसेसेच झालें. हे कोण हा प्रश्न करण्याचें धैर्य त्याला होईना. आणि आपली ही मनःस्थिति बाहेर तर दिसूं नये म्हणून त्यानें त्या देवकुलिकाला म्हटलें, " अहो चित्त बरेंच उद्दिग्ण झालें असल्यामुळें मला सगळीं नांवे नीटशीं ध्यानांत आलीं नाहात. तर पुनः एकदां सांगा पाहूं. " देवकुलिकानें पुनः दिलीप, रघु व अज यांचीं

नांवे सांगितलीं. भरत नांवे विचारीत येई, देवकुलिक सांगे, हा दिलीप, हा रघु, हा अज. दशरथाच्या पुतऱ्यापर्यंत आल्याबरोबर भरत वुटमळत पुनः विचारुं लागे. परंतु दशरथाचा पुतळा इथे कां ? असा प्रश्न त्याला विचारवेना. शेवटीं त्यानें त्या देवकुलिकाला (गुरवाला) विचारलें, “ काय हो ! या ठिकाणीं जिवंत राजांच्याही प्रतिमा स्थापन केल्या जातात ? ”

देवकुलिकः— छे. छे. फक्त मृतांच्याच.

भरतः— तर मग मी येतो. आपला निरोप घेतो.

देवकुलिकः— थांवा. ज्यांनीं स्त्रीला देणगी म्हणून कबूल केली ती देण्यासाठीं आपले प्राण आणि राज्य यांचा परित्याग केला त्या दशरथ महाराजांच्या प्रतिमेचढल आपण कांहीं विचारीत नाहीं हें कसें ?

तें ऐकतांच “ हा तात ! ” म्हणून भरत मूर्च्छित पडला. थोड्याच वेळांत सावध होऊन म्हणतो: “ हृदया ! जें वृत्त ऐकायला तूं भीत होतास तें तुझ्या पित्याच्या मरणाचं वृत्त तूं ऐक. तुझं धैर्य जाऊं दे, परंतु ‘ स्त्रीला दिलेली देणगी ’ या शब्दांचा संबंध मला लागू असेल, तर मग मला हा माझा देह शुद्ध करूनच घेतला पाहिजे. ”

भरताचें तें बोलणें ऐकून देवकुलिक एकदम चमत्कारला व भरतास म्हणतो: “ काय ? आपण कैकेयीपुत्र भरत ? ”

भरतानें अत्यंत उद्देगानें उत्तर दिलें, “ हो हो. दशरथाचा पुत्र. मी कैकेयीचा नव्हे. ”

तें ऐकतांच तो देवकुलिक तेथून जाऊं लागला. परंतु भरत त्याला जाऊं देईना. त्याला सर्व हकीकत विचारुं लागला. आपण सर्व सांगितल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं, असें

पाहून त्यानेंही सर्व हकीकत सांगितली. आपल्याला राज्य मिळावें म्हणून आपल्या आईनें श्रीरामचंद्राला व जानकीला वनवासास धाडलें, लक्ष्मण त्यांच्याबरोबर निघून गेला, आणि त्या सर्वांच्या वियोगदुःखामुळे व श्रीरामाला राज्याभिषेक करून आपण तपोवनांत जाण्याची आपली फार दिवसांची उत्कट इच्छा एकदम नष्ट झाली म्हणून हताश होऊन आपल्या वृद्ध पित्यानें प्राणत्याग केला, ही सर्व हकीकत ऐकतांच भरत अत्यंत उद्दिग्ण झाला. आणि म्हणतो.

नाहीं पिता, मम न बंधु जियेत सध्यां झाली भयाण अटवी मज ती अयोध्या ॥
झालों तृपार्त तरि धावुं बऱें कशास पाणी न येवहि अशा कुनदीकडेस ! ॥

देवकुलिक भरताला अयोध्येत घडलेली हकीकत सांगत असतां ती ऐकून भरताला पुनः एकदां मूर्च्छा आली. इतक्यांत त्याच्या आया आणि सुमंत्र ही मंडळी तेथे आली. त्याबरोबर त्या देवकुलिकास मोठा हर्ष झाला. आपण या हकीकती भरताला इतक्या लवकर सांगून भलतेंच करून बसलों असें त्याला आधींच वाटत होतें. त्यांत आणखी तो भरत मूर्च्छित होऊन पडलेला. तेव्हां कौसल्यादि त्याच्या माता येतांच तो उद्गारलाः—

हा बाळ मूर्च्छित पडे, करुं काय आतां !
झालें बरें समधिं येति तदीय माता ।
पाणी नसो तरिहि केवळ मातृपाणी
स्पर्शांचि शुद्धिवरि आत्मसुतासि आणी ॥

देवकुलिकानें चटकन् पुढें होऊन हा कुमार भरत येथे मूर्च्छित पडला आहे असें दाखवून आपण तेथून पाय काढला. इतक्यांत भरत शुद्धीवर आला व त्यास सुमंत्रानें आपण त्याला अयोध्येत घेऊन जाण्यासाठीं आलों असें सांगितलें. माझ्या

मातांची स्थिति कशी आहे असें विचारत त्यांनीं ही पहा आमची अशी स्थिति असें त्याला सांगितलें. तेव्हां त्यानें कौसल्ये आदरानें नमस्कारीत म्हटलें "आई, मी अग्निरपराधी आहे." तें ऐकून कौसल्येनें त्याला "तूं अगदीं खेद करूं नकोस, तुझ्या काय आहे ?" असें म्हणून त्याचें समाधान केलें. सुमित्रेचें अभिवंदन करितांना त्या तिला म्हटलें, "लक्ष्मण ज्याला फसवून गे तो मी भरत आपल्याला वंदन करतो. तिनें त्याला आशीर्वाद दिला. नंतर कैकेयकडे वळतांच त्याला अत्यंत राग आला तो एकदम तिला म्हणतो,

या दोवी मम माता
यांच्यामध्ये न शोभसी मुळिंही ।
गंगायमुनांमध्ये

घुसविलि कुनदी तशीच गे तूं ही
कैकेयीच्या कार्नी हे शब्द पडतांच
चकित झाली व तिनें त्याला विचारलें
"मीं काय बात्रा केलं ?"

भरतानें उत्तर दिलें: "काय केलं म्हण
विचारतेस? तूंच विचार कर. मला अपकीर्
रामाला वल्कलें, महाराजांना वरांत मृत
सगळ्या अयोध्येला एकसारखा शो
लक्ष्मणाला वन्य पशूंची संगति, पुत्रावर ज्या
अत्यंत प्रेम अशा मातांना शोक, सीतादेवी
वनप्रवासाचे श्रम, आणि स्वतःला धिक्
धिक्कार असे कठोर शब्द अशी जोड कर
दिलीस, आणखी काय करायचें राहिलें ?

कौसल्येनें त्याला कैकेयीला वंदन कराय
सांगितलें असतां त्यानें केलें नाहीं. "ति
वंदन केलेंच पाहिजे, ती तुझी आई," अ
म्हटलें असतां "ती एक वेळ माझी आ
होती, आतां नाहीं. ज्यांनीं स्नेह सोडल
ज्यांनीं शीलत्यागाचा दोष अंगिकारला अ

पुत्र असले तरी ते अपुत्रच असें समजलें
जातें. लोकांत आधीं मी हा धर्म स्थापित
करतो कीं भत्यांचा द्रोह करणारी माता ही
अमाताच होय."

इतकें बोलून तो कैकेयीकडे पुनः वळला
व तिला म्हणाला: "राज्याच्या लोभापुढें
तुला महाराजांच्या प्राणांचें कांहीं वाटलें
नाहीं; ज्येष्ठ पुत्राला 'तूं रानांत जा' म्हणून
वालवून दिलास. जानकी वल्कलं नेसली हें
पाहून जें विदीर्ण झालं नाहीं तें तुझं हृदय
वज्रासारखं कठिण आहे !"

सुमंत्रानें त्याला मध्येच म्हटलें: "प्रजांच्या
सांगण्यावरून वसिष्ठवामदेवादि ऋषि आप-
ल्याला अभिषेक करण्यासाठीं खोळंबले
आहेत."

त्यावर तो म्हणाला, "प्रजांनीं माझ्या
पाठीमागून यावं."

सुमंत्र:— अभिषेक सोडून आपण कुठें
जाणार ?

भरत:— अभिषेक ? अभिषेक हिला करा.

सुमंत्र:— आपण कोठें जाणार ?

भरत:— मी ? तो लक्ष्मणाचा प्रिय बंधु
जेथें आहे तेथें जाणार. जेथें राघव ती
अयोध्या, त्याच्यावांचून अयोध्या ती अयो-
ध्याच नव्हे.

असा विचार करून भरत रथांत बसून
श्रीरामचंद्राला भेटण्याला गेला. वनांतल्या
आश्रमांत भावांभावांची भेट झाली. भरतानें
रामाला निवृत्त सांगितलें कीं, "मला राज्य
कर्तव्य नाहीं. मी आपल्या सेवेसाठीं येथें
राहणार." रामानें त्याला पुष्कळ प्रकारानें
सांगितलें कीं, माझी शुश्रूषा करावयाची तर
ती राज्य संभाळून कर. परंतु भरत तें ऐकेना.

शेवटीं तो भरताला म्हणाला, “ भरता, असं करूं नकोस. मीं कांहीं गर्वानं, भ्रमानं किंवा भयानं राज्यत्याग केला नाही. पित्याची आज्ञा म्हणून केला. आपल्या कुलांत सत्य हेंच धन आहे, असं असून तूं भलताच मार्ग कसा धरतोस ? असं करूं नकोस. आपल्या पित्याच्या वचनाला हरताळ लागूं देऊं नकोस. तूं राज्य केलें पाहिजेस. माझी तुला शपथ आहे. ” हें रामानें इतक्या प्रेमानें व आग्रहानें सांगितल्यावर भरतानें राज्य चालविण्याचें कबूल केलें. परंतु त्या कबुलीला दोन अटी घातल्या. त्या अटी अशा. एक ही कीं, रामचंद्राचा वनवास संपवून तो परत येतांच भरतानें राज्य सोडावें आणि रामचंद्रानें तें चालवावें. दुसरी ही कीं, रामानें आपल्या पादुका घाव्या आणि त्या सिंहासनावर ठेवून भरतानें राज्य चालवावें. तेंही रामानें कबूल केलें. शेवटीं भरतानें रामास म्हटलें, “ तुला मी परत घेऊन येईन, या आशेनें सर्व प्रजाजन बसले असतील. त्यांना तुझा हा चरणप्रसाद दाखवून संतुष्ट करीन. ” आणि निरोप घेतला.

पुढें राम, सीता व लक्ष्मण हीं एकावनांत जाऊन आश्रम करून राहिलीं. आश्रम झाडणें, सारवणें, नानाप्रकारें आश्रमभूमि सुशोभित करणें, मुद्दाम लाविलेल्या पुष्प-वृक्षांना व फलवृक्षांना पाणी घालणें इत्यादि सर्व कामें सीता स्वतः करीत असे. तिला आणि रामाला आपल्यावर आलेल्या संकटांचें कांहीं वाटत नसे असें नाही. परंतु तें सर्वमागें सारून तीं दोघें मोठ्या आनंदानें कालक्रमणा करूं लागलीं. लक्ष्मण तर काय त्यांच्या शुश्रूषेतच गर्क असे. त्याचा आनंदच तो. असें चाललें असतां एके दिवशीं सीता संमार्जनादि विधि करून झाडांना पाणी घालण्यांत गुंतली होती, इतक्यांत श्रीरामचंद्र

वाहेरून आले. आणि सीतेला म्हणाले, “ जानकि, कांहीं काम नसलें तर अंमळ बस इथें. ”

“ आर्यपुत्रांची आज्ञा प्रमाण आहे, ” असें म्हणून सीता बसली, तेव्हां राम तिला म्हणाले: “ सीते, कांहीं तरी विचारावं असं तुझ्या मनांत दिसतं आहे. काय बरं बोलायचं आहे ? ”

सीता:— कांहीं तरी खेद उत्पन्न होऊन मनाला शून्यता यावी असा एकंदर आपल्या मुद्देवर रंग दिसतो आहे. कशाबद्दल बरं खेद असावा हा ?

राम:— सीते, तूं बरोबर ओळखलंस. आधींच नानाप्रकारचे क्लेश आणि चिंता आहेत, आणखी त्यांत नवीन नवीन चिंतांची भर पडते.

सीता:— आर्यपुत्रांना आतां कोणची चिंता उत्पन्न झाली आहे ?

राम:— उद्यां वडिलांचं वर्षश्राद्ध. कांहीं विशेष प्रकारानं श्राद्धकर्म व्हावं अशी पितरांची इच्छा असते. तें यथास्थितपणें आपल्या हातून कसं व्हावं ? पण त्यांची तृप्ति अशी तशीही होईल. कारण त्यांना माझी स्थिति काय आहे हें दिसतंच आहे. तरी पण आमच्या वडिलांच्या नांवाला आणि माझ्या नांवाला साजेल अशी ही पूजा झाली पाहिजे.

सीता:— आर्यपुत्र, भरत यथासांग मोठ्या ऐश्वर्यानें श्राद्धविधि करील. आपण आपल्या स्थित्यनुरूप नुसत्या फलावर आणि उदकावर भागवून घ्यावं.

राम:— सीते, दर्भ पसरून त्यांवर नुसतीं फलं ठेवलीं, तर स्वर्गांत तात दशरथाला आमच्या वनवासाचं स्मरण होऊन तेथें सुद्धां तो शोक करीत राहील.

असे दोवांचें संभाषण चाललें आहे तो रावण संन्याशाचा वेष घेऊन तेथें आला. त्यानें 'आश्रमांत कोण आहे हो?' असें मोठ्यानें विचारलें. रामानें 'अतिथीला स्वागत असो!' असें मोठ्यानें प्रत्युत्तर दिलें. रावण आंत आला. रामाच्या धीर गभीर स्वरानें चकित झालेला रावण रामाचें रूप पहातांच अधिकच चकित झाला.

राम त्याचें स्वागत करून त्यास म्हणाला:—
"हें आसन आहे यावर बसावें."

सीतेला पाहून तो एकदम आत्मस्वरूप प्रकट करण्याला उत्सुक झाला. परंतु आत्मसंयमन करून तो तसाच बसला. नंतर रामाला म्हणतो, "आपल्यां भाषणानंच माझं पूर्ण पूजन झालं. आपण आतां बसा."

'बरं तर' असें म्हणून राम बसला. रावणानें मनांत आतां पुढें काय बोलावें याचा विचार करून ठरविलें कीं, आपण ब्राह्मण आहोंत असें सांगून योग्य असें भाषण करावें. नंतर रामास म्हणतो: "अहो, मी कश्यपगोत्री आहे. वेदांचं सांगोपांग अध्ययन केलं आहे. त्याचप्रमाणें मानवधर्मशास्त्र, माहेश्वरयोगशास्त्र, बृहस्पतीचं अर्थशास्त्र, मेधातिथीचं न्यायशास्त्र आणि प्राचेतसश्राद्धकल्प इत्यादि सर्व ग्रंथांचं व विषयांचं मी अध्ययन केलं आहे."

रामाच्या मनांत सध्यां सगळा श्राद्धाचा विचार चालला होता. अर्थातच श्राद्धकल्प हा विषय ऐकण्याबरोबर त्यानें त्या संन्यास-वेषधारी रावणाला विचारलें: "काय काय? श्राद्धकल्पाचं आपण अध्ययन केलं आहे?"

"सगळे विषय टाकून श्राद्धकल्पाबद्दलच आपण उत्कंठेनं प्रश्न विचारला, याचं कारण काय?" असें रावणानें विचारलें, तेव्हां पित्याच्या मरणामुळें त्याचीच आवश्यकता

आहे असें रामानें सांगितल्यावर रावणानें आपली काय पृच्छा असेल ती आपण करावी असें सांगितलें.

रामानें त्याला विचारलें: "तर मग श्राद्धासाठीं काय पदार्थ तयार केले म्हणजे पितरांची तृप्ति होईल?"

रावण त्यावर म्हणाला: "बाबारे, जें श्रद्धेनं अर्पण केलं तें श्राद्ध."

रामानें पुनः म्हटलें: "श्राद्ध करणारांच्या मनांत आदर नसला तर तें श्राद्ध न होतां परित्यक्तच होणार. मी तें विचारीत नाहीं. पितरांना विशेष प्रिय काय तें सांगा."

रावण :- ऐका, विरूढांत दर्भ, औषधींत तिल, शाकांत कलाय (वाटाणा), मत्स्यांत महाशफर, पक्षांत वाध्राणिस, पशूंत गौ व गेंडा किंवा— मनुष्यांत विहित मानले आहेत.

राम:-आपण शेवटीं किंवा शब्द घालून थांबलांत तेव्हां आणखी कांहीं पदार्थ आहेत.

रावण:- आहेत. परंतु ते सामर्थ्यानं मिळविले पाहिजेत.

रामानें त्यावर म्हटलें:— ते जर कोठें संनिध असले तर मी त्यांची प्राप्ति स्वचित करून घेईन.

रावणानें तें ऐकल्यावर म्हटलें:— ठीक आहे. हिमपर्वताच्या सातव्या शिखरावर प्रत्यक्ष शिवाच्या शिरावरून पडणाऱ्या गंगेचें पाणी पिणारे, वैदूर्याप्रमाणें ज्यांच्या पाठी काळ्या आहेत असे, वायूसारखे वेगवान् कांचनपार्श्व नांवाचे मृग आहेत. ते श्राद्धान्न म्हणून फार योग्य. पितरांना फार संतोषकारक.

रामानें तें ऐकतांच एकदम म्हटलें:— आम्ही तर मग हिमपर्वतावरच रहाण्याला जाऊं.

त्याप्रमाणें सीतेला त्यानें येथून निघण्याची तयारीही करण्यास सांगितलें. परंतु रावणानें पुनः त्याला म्हटलें:—अहो पण ते मृग मनुष्यांना दिसत नाहींत.

रामः— हिमालयावर असतात ना ते ?

रावणः— होय.

रामः— मग आपण पहा तर खरे. एक तो मला सुवर्णमृग दाखवील तरी किंवा माझ्या बाणाच्या वेगानें छिन्नविच्छिन्न तरी होईल.

ही दर्पोक्ति ऐकून रावणाला फार मत्सर वाटला.

तितक्यांत तेथें वीज चमकल्याप्रमाणें झालें. तेव्हां रावण रामास म्हणतो:— अहो हिमवान् पर्वत आपली येथेंच पूजा करतो आहे. हा पहा एक सुवर्णमृग.

रामः— आपल्यासारख्यांचा आशीर्वाद आणि माझ्या वडिलांचं भाग्य यामुळेंच हा प्रसाद झाला. ठीक आहे. जानकी, लक्ष्मणाला सांग की, वडिलांच्या श्राद्धाला याचीच योजना करावयाची.

परंतु लक्ष्मणास दुसऱ्या कांहीं कार्यासाठीं आपणच पाठविलें आहे, असें त्यांस सीतेनें स्मरण देतांच राम स्वतःच त्या मृगाला मारून आणण्याला निघाला. सीतेनें विचारलें मी काय करूं ? रामानें जातां जातां उत्तर दिलें: “ अतिथींची सेवा कर. ”

राम निघून गेल्यानंतर सीतेला भय वाटूं लागलें. रावण मनांत ह्मणतो:—मायामृग उत्पन्न करून रामाला तर येथून दूर नेला. आतां मंत्र न म्हणतां जशी आहुति उचलायची तशी सीतेला उचलावी झालें.

असा विचार करून त्यानें एकदम आपलें स्वरूप प्रकट केलें आणि “मी तुला घेऊन

जाणार, तूं रामांप्रमाणेंच माझी सेवा कर असें म्हणूं लागला.”

“धांवा ! आर्यपुत्रा धांवा !” असा सीतेनें पुष्कळ आक्रोश केला. परंतु राम त्या मृगाच्या पाठीमागें दूर गेलेला आणि लक्ष्मण कांहीं कामासाठीं आधींच बाहेर गेलेला. तेव्हां तिच्या ‘धांवा धांवा’ म्हणून ओरडण्याचा रावण उपहास मात्र करूं लागला. “रामाला हांक मार, लक्ष्मणाला हांक मार किंवा स्वर्गस्थ दशरथालाही हांक मार. त्या भ्याडांना हांका मारून उपयोग काय ? वाघापुढें कुठें हरणें युद्धाला उभी राहिली आहेत ?” असले आत्मश्लाघेचे उद्गार काढून तिचा त्यानें उपमर्द चालविला. शेवटीं संतापून तिनें त्याला शपथ घातली, त्यामुळें मात्र त्या पतिव्रतेपुढें तो थोडा दबकला. परंतु मदांध झालेला तो किती वेळ दबकून रहाणार ? लागलीच पूर्वरंगावर येऊन तिला उचलून घेऊन मोठ्यानें ओरडून म्हणाला “अहो जनस्थानवासी तपस्विजनांनो; ऐका, ऐका तुम्ही:

हा दशकंठ बलात्कारें

सीतेसि वेवोनि चालला त्वरें ।

प्रेम क्षात्रधर्मी जरि खरें

रामें करावा पराक्रम ॥ ”

सीता ‘धांवा धांवा’ म्हणून ओरडतच होती. इतक्यांत प्रचंड पक्षवेगानें सगळें रान हलवून सोडणारा जटायु भयंकर चोंच सरसावून आपल्यावर तुटून पडण्यासाठीं येतो आहे असें रावणाला दिसलें. आणि त्याच्याशीं लढून त्याला जर्जर करण्यासाठीं तो धांवला.

रावणाचें व जटायूचें घनघोर युद्ध झालें. जटायूनें आपल्याकडून रावणाला ठार मारण्यासाठीं शिकस्त केली. परंतु शेवटीं तो स्वतःच जर्जर होऊन पडला. त्याचा पराभव

झाला आणि त्याला तसाच मरणाच्या द्दारी टाकून रावण सीतेसह लंकेकडे चालता झाला. हा सर्व प्रकार जनस्थानांतील दोघां तापसांनीं पाहिला व त्यानें तो लागलीच रामास भेटून कळविला.

सुमंत्र कधीं कधीं जनस्थानांत रामादि-कांचा समाचार घेऊन येत असे. त्याप्रमाणें या सुमारासही गेला होता, तेव्हां त्याला ही सीताहरणाची हकीकत कळली, त्याबरोबर ती भरतास कळविण्याकरितां तो परत अयोध्येस आला. भरताला भेटून त्याला ती अत्यंत शोकप्रद हकीकत सांगण्याचें त्याच्या फार जिवावर आलें. भरताच्या समोर जातांच त्याला वेड्यासारखें झालें. तोंडांतून शब्द निघेना. भरत तर रामाचें कुशल वृत्त ऐकण्याला अत्यंत उत्सुक झाला होता. त्यानें प्रश्नावर प्रश्न विचारले. सुमंत्र कांहीं बोलेंना तेव्हां प्रतिहारीनें त्याला “महाराज, आपल्याला प्रश्न विचारताहेत ” असें बोलून जागृत करावें लागलें. भरतालाही असें वाटलें कीं, याला फार फार वाईट वाटलें असावें त्यामुळें याचें चित्त ठिकाणावर नाही. म्हणून त्यानें त्याला म्हटलें, “आपण अर्ध्या वाटेतूनच परत आलां काय ? ”

“आपण रामचंद्राचा समाचार घेऊन येण्याला सांगितल्यावर अर्ध्या वाटेतून मी परत कसा येईन ? ” सुमंत्रानें उत्तर दिलें.

भरतः— मग काय रागामुळें किंवा लज्जेमुळें त्यांनीं आपली भेट घेतली नाही

सुमंत्रः— कुमारा, ते विनीत. त्यांन-क्रोध कुठला ? आणि ज्यांचा एकदां निश्चय झाला त्यांना लज्जा तरी कसली ? परंतु तपोवन मला शून्य दिसलें. ती मंडळी तेथे नाहीत.

भरतः— कोणीकडे गेली म्हणून वळलें

सुमंत्रः— किष्किंधा नांवाची एक वानर-नगरी आहे तिकडे गेली अशी बातमी लागली.

भरतः— कशा प्रकारचे ते वानर आहेत कोणास ठाऊक, आमच्या मंडळींना फार त्रास होत असेल.

सुमंत्रः— पशु झाले तरी उपकाराची किंमत समजतात.

भरतः— तें कसं काय ?

सुमंत्रः— वडील भाऊ जो वाली, त्यानें सुग्रीवाला राज्यावरून हुसकून लावलें, त्याच्या पत्नीचाही अपहार केला. तेव्हां तो एका पर्वतावर राहिला. समदुःखी म्हणून रामचंद्रानें त्याला साहाय्य करून त्याच्या दुःखाचा परिहार केला.

भरतः— समदुःखी म्हणून ? समदुःखी कसा ?

याचें उत्तर देण्याला सुमंत्राला धैर्य होईना; आणि शब्द तर असे बाहेर पडले. तेव्हां तो म्हणतो, “ऐश्वर्यापासून भ्रंश झाला एवढ्याचपुरता समदुःखीपणा मीं म्हटला.”

परंतु भरताला तें खरें वाटलें नाही. सुमंत्राचा एकंदर रंगच त्याला निराळा दिसला. तेव्हां तो त्याला एकदम म्हणाला:

“ लपवालपवी कां करतोस बाबा ? माझ्या स्वर्गस्थ पित्याच्या चरणाची शपथ घालून तुला विचारतो कीं खरें कायतें सांगच. ”

सुमंत्रः— आतां गत्यंतर काय ? ऐकावें. रावणानें कपट करून सीतेचें हरण केलें.

भरतः— काय सीतेचें हरण केलें ?

त्यानें हा प्रश्न विचारिला आणि त्याला मूर्च्छाच आली.

सुमंत्राने त्याला शुद्धीवर आणल्यावर तो पुढे काय करावे याचा विचार करू लागला. तितक्यांत त्याला कांहीं सुचले आणि तो सुमंत्राला वेऊन कैकेयीकडे जावे म्हणून राणीवशांत गेला. त्याने कैकेयीला आपण भेटीसाठी आलों म्हणून निरोप पाठविला. रामास वनवासास व त्यामुळे दशरथास स्वर्गास पाठविल्या दिवसापासून भरत कैकेयीला उपरोधिक शब्दांखेरीज कधीच कांहीं बोलला नाही. यामुळे आतांही तसेच कांहीं तरी बोलण्यासाठी हा आला असावा असे कैकेयीस वाटले. त्यांत रामाच्या समाचाराला पाठविलेल्या सुमंत्राला वेऊन भरत आला आहे असे कळल्यावर तर तसे भय तिला विशेषच वाटले, तथापि तिने त्याला आंत वेऊन येण्याला प्रतिहारीला सांगितले. भरत आला. तेव्हां ती त्याला म्हणते:—“ वत्सा, रामाकडून समाचार वेऊन सुमंत्र आला आहे असे मी ऐकते. ”

भरत:— म्हणून तर मी तुला फार प्रिय अशी गोष्ट झाल्याचें सांगायला आलों आहे.

कैकेयी:— तर मग कौसल्या आणखी सुमित्रा यांना नको का बोलवायला ?

भरत:— नको नको. त्यांना ऐकवण्याजोगी नाही.

कैकेयीला अचंबा वाटला की, अशी गोष्ट तरी काय असावी ? आणि तिने भरताला काय असेल ती सांग असे सांगितले.

त्याबरोबर भरत तिला म्हणतो: “ एका आईसाहेब.

तव आज्ञेनें राज्यहि

सोडुनि रानीं रहावया गेला ।

तत्पत्नी राक्षस ने;

तू ममनोरथ तुझा पुरा झाला !॥”

ते ऐकतांच कैकेयीनें दीर्घ असा सुस्कारा टाकला. भरत पुढे तिला म्हणतो:

इक्ष्वाकुवंशिं राजे

शूर तसे सत्त्वधीर बहुमानी ।

तत्कुलं होउनि तूं वधु

तव वधुला दैत्य दुष्ट अवमानी ॥

कैकेयी त्या त्याच्या भाषणाने फारच खिन्न झाली व आपल्याशीच म्हणाली, “आतां याला सगळी खरी हकीकत सांगतेच.” नंतर उघड म्हणाली, “वत्सा, महाराजांना काय शाप झाला होता ते तुला माहिती नाही. ”

भरत:— काय महाराजांना शाप झाला होता ?

कैकेयी:— होय. शाप झाला होता. सुमंत्रा, सांग सगळी हकीकत.

कैकेयीनें अशी आज्ञा करितांच सुमंत्राने दशरथ राजा एकदां मृगयेस गेला असतां त्याच्या हातून एका मातृपितृभक्त ऋषिकुमाराचा कसा वध झाला ते सांगितले. हा ऋषिकुमार आपल्या अंध मातापितरांस कावडीत बसवून ती कावड खांधावर वेऊन काशीयात्रेस चालला होता. वाटेत त्या मातापितरांस तहान लागली म्हणून त्यानें कावड एका झाडाखाली ठेवली व झारी वेऊन तो एका सरोवरावर पाणी भरण्यास गेला. झारी सरोवरांत बुडवितो, तो एखादा हत्ती पाणी पिण्यासाठी गेला असतां सोड पाण्यांत घालून जसा आवाज करतो तसा आवाज झाला. राजा तेथून लांब दृष्टीच्या टप्याबाहेर परंतु शब्द ऐकूं जाईल इतक्या अंतरावर होता. तो शब्द ऐकतांच रानहत्ती सरोवरावर पाणी पीत आहे असे त्यास वाटले आणि त्यानें शब्दवेधाने बाण मारला, तो ऋषिकुमाराच्या वरि लागला. आपली शिकार पहाण्यासाठी म्हणून

राजा येतो तों त्यानें हा प्रकार पाहिले. राजाला पश्चात्ताप झाला. ऋषिकुमार त्याला कांहीं बोलला नाही. फक्त माझ्या मातापितरांना एवढें पाणी पाज आणि मग त्यांना माझ्या मृत्यूची बातमी सांग एवढेंच म्हणून त्यानें प्राण सोडला. राजा त्याप्रमाणें झाले. वेऊन त्या अंध मातापितरांजवळ गेला. परंतु ही आपल्या मुलाची चाहूल नाही हें त्यांना तेव्हांच ओळखलें. शेवटीं राजानें त्यांना झालेली खरी हकीकत सांगितली, तेव्हां त्या दोघांनीं “ बाबा, हातीं तोंडीं आलेल्या पुत्राच्या वियोगानें तळतळत जसा आमचें प्राण जातो आहे तसाच तुझा पुत्रवियोगानें प्राण जाईल ! ” असा महाराजांस शाप दिले.

ती हकीकत ऐकून भरत फारच कष्ट झाला. तेव्हां कैकेयी त्याला म्हणाली “ बाळा, या नेमानेमाप्रमाणेंच माझ्या हातूंत रामवनवासाचा प्रकार घडला. ऋषींचा शाखरा झाल्याखेरीज राहायचा नाही. तेव्हा पुत्रवियोग हा व्हायलाच पाहिजे होता. ”

भरतः— मग मला कां नाही अरण्यां पाठविलास ?

कैकेयीः— तूं नेहमींच आपल्या आजोवराहात असस. तेव्हां तुझा वियोग नित्याचा असल्यासारखा होता.

भरतः— बरं मग पण चवदा वर्षे वनवासचा वर कां मागितलास ?

कैकेयीः— आपल्या वर मागण्याचें परिणाम काय होणार हें मनांत ठाऊक असल्यामुळे व्याकुळ झालेली मी चवदा दिवस म्हणायच्या ऐवजीं चवदा वर्षे बोलून गेलें !

भरतः— एकंदरींत विचार करण्याजोगाच प्रकार झाला खरा. पण हें सारं गुप्त जनांना विदित आहे का ?

सुमंत्रः— वसिष्ठवामदेवांना विदितच नव्हे तर अनुमतही आहे.

भरतः— ते त्रैलोक्यसाक्षी महात्मेच आहेत. बरं झालं. माझ्या मातेकडे दोष नाही. आई, रामचंद्राच्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमांमुळे संतप्त होऊन जें काय आपल्याला आजपर्यंत वेडंवाकडं बोललों तें सर्व पोटांत घालून क्षमा करावी. आपल्याला मी साष्टांग प्रणिपात करतो.

कैकेयीः— बाळा, ऊठ. ऊठ. कोणची माता आपल्या मुलाच्या अपराधांची क्षमा करणार नाही ?

भरत उठला. त्यास एकप्रकारें समाधान झालें. आणि तो म्हणाला, “ तर मग माते, आतां मी तुझा निरोप घेतों आणखी आपलें व आपल्या मांडलिक राजांचीं सैन्ये वेऊन श्रीरामचंद्राच्या साहाय्याकरितां जातों. ”

इतक्यांत सीताहरणाची वार्ता समजल्यामुळे कौसल्या मूर्च्छा घेऊन पडल्याचें वर्तमान आलें तेव्हां सर्व मंडळी तिकडे गेली.

इकडे रामाचा व सुग्रीवाचा स्नेह जमल्यानंतर थोड्याच दिवसांत वालीचें रामानें निर्दलन केलें व आणखीही अनेक लोकांचें साहाय्य रामास मिळालें. त्या सर्वांच्या साहाय्यानें आणि आपल्या दुष्ट बंधूच्या वर्तनाचा वीट आलेला रावणबंधु विभीषण याच्याही साहाय्यानें रामानें रावणाचा व तत्पक्षीयांचा वध केला. सीतेची सुटका केली आणि तो पुनः जनस्थानांत आला. तेथें पूर्वीच्या सर्व गोष्टींचें स्मरण काढून मंडळी सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगत असतां भरतही आपलें प्रचंड सैन्य घेऊन आल्याची वार्ता आली. त्याच्याबरोबर त्याच्या आयाही होत्या. सर्वांच्या गांठीभेटी झाल्या. भरतानें रामास आतां

आपलें राज्य परत घे, म्हणून विज्ञापना केली. नेमानेम होता तो सर्व पूर्ण झाला, तेव्हां आतां राज्याभिषेक करून राज्यकारभार पहाण्याला कांहींच प्रत्यवाय नाही असें सर्व उपाध्यायांनीं सांगितल्यावर सर्व मंडळी अयोध्येला जाण्यास निघाली.

येथपर्यंतचा कथाभाग या नाटकांत आहे. रामायणांतल्या कथा आतां बहुतेकांना माहिती असतातच. तेव्हां कवीनें नाट्यकलेच्या दृष्टीनें कोठें काय फरक केला आहे, कोठें काय खुशी केली आहे, राम, लक्ष्मण, भरत, कैकेयी या पात्रांचें चित्र कशाप्रकारें रंगवून आपल्यापुढें मांडलें आहे हें निराळ्या शब्दांनीं वर्णन करून सांगावयास नको. म्हणूनच नाटकाचें संविधानक जसें नाटकांत आहे तसें दिलें आहे.

पहिल्या अंकांत अभिषेकाची तयारी व रामाचें वनवासास प्रयाण.

दुसऱ्यांत दशरथाचा शोक व मृत्यु.

तिसऱ्या अंकांत भरताला दशरथाच्या प्रतिमेचें दर्शन व भरताकडून कैकेयीची निर्भर्त्सना.

चवथ्यांत भरतानें जनस्थानीं जाऊन रामदर्शन घेतलें. रामानें मी परत येईपर्यंत तूं राज्य चालविलेंच पाहिजे अशी त्याला आज्ञा केली. आपल्या पादुकांचा सेवक म्हणून मी राज्य चालवीन असें म्हणून भरत अयोध्येस परत येतो.

पांचव्यांत रावणानें कपटवेषानें रामाच्या आश्रमांत शिरून सीतेचें हरण केलें.

सहाव्यांत भरतास सीताहरणाची वार्ता कळते, त्यामुळें तो फारच दुःखी होऊन या सर्वांला मूळ कारण आपली आई कैकेयी, तेव्हां तिच्याकडे जाऊन तिची निर्भर्त्सना करतो; तितक्यांत त्याला ठरलेला नेमानेम-दशरथाला ऋषिशाप-कळून तो मातेची क्षमा मागतो. व सीतेच्या मुक्ततेकरितां रामाला साहाय्य करावें म्हणून प्रचंड सैन्ये घेऊन निघतो.

सातव्यांत सुग्रीवादिकांच्या साहाय्यानें रावणवध करून सीतेला घेऊन राम जनस्थानांत येतो. तों भरतही अयोध्येकडून तेथें येतो. सर्वांच्या गांठी पडतात आणि रामाला राज्याभिषेक करण्यासाठीं सर्व मंडळी अयोध्येला जायला निघतात. जिकडे तिकडे आनंदी आनंद होतो !

अभिषेक.

श्रीरामचंद्रांनीं जनस्थानांत येऊन अण्यवासास आरंभ केला. तेथें बरींच काढलीं. पुढें रावणानें कपटानें सीतेचें हर केलें. येथपर्यंतचीच कथा खरोखर भासा प्रतिमा नाटकांत घेतली आहे. आणि तेथू पुढची सर्व कथा अभिषेक नाटकांत रंगविली आहे. अभिषेक म्हणजे कैकेयीच्या अर्ध प्रमाणें चौदा वर्षे वनवासांत काढल्यानंतर रामचंद्र परत अयोध्येस आले व त्यांन भरतानें पुनः राज्य अर्पण केलें, त्या वेळ झालेला अभिषेक. तो अभिषेक होईपर्यंतच कथा प्रस्तुत नाटकांत आहे.

सीतेला रावणानें हरण करून नेल्यानंतर जटायुकडून ती अत्यंत शोककारक वात रामलक्ष्मणांना समजली. अर्थात् जनस्थानां-यापुढें रहाण्यांत कांहीं तात्पर्य नव्हतें. सीतेच्या शोधाकरितां दक्षिणेकडे जाणें भाग झालें आणि त्याप्रमाणें ते दोघेही निघाले. सीतेच्या शोधाकरितां ते अनेक मार्गांनीं अनेक स्थळां शोध करीत होते. या शोधांत त्यांना एक मोठा लाभ झाला. किष्किंधा नांवाची एक वानरनगरी होती, या नगरींत वाली नांवाचा वानरांचा राजा राज्य करीत होता. त्याचा सुग्रीव नांवाचा भाऊ होता. या सुग्रीवाची पत्नी फार सुंदर होती. आणि तिच्या अभिलाषांनीं वालीनें सुग्रीवास हद्दपार केलें. त्याच्या वांटणीचे राज्य हिसकावून घेतलें. तेव्हां तो विचार एका पर्वतावर लपून छपून दिवस काढीत असे. रामचंद्र आपल्या पत्नीचा शोध करीत असतां सुग्रीवाची भेट झाली. दोघेही समदुःखी असल्यामुळे दोघांची तेव्हांच मैत्री जमली.

परस्परांना परस्परांनीं साहाय्य करण्याची वचनें झालीं. पहिलें काम अर्थात्च सुग्रीवास वालीचें राज्य मिळवून देण्याचें होय. त्याप्रमाणें प्रयत्न करण्याचें ठरलें. रामाचें धनुःकौशल्य फारच विलक्षण. तेव्हां आपल्या भावावर तो विजय मिळविणार याबद्दल सुग्रीवाला शंका राहिली नाही. आपल्या भावाला चिडवून रणांगणावर आणण्याचें काम सुग्रीवानें आरंभलें आणि तसा उद्बोध करून त्यास आव्हानही दिलें.

नसतां लव अपराधहि

राज्यांतुनि वालवोनि मज दिधलें ॥

आतां युद्धीं ये तव

सेवक सुग्रीव चुरिल चरण भले ॥

हे सुग्रीवाचे उद्बोधनेचे शब्द वालीच्या कानीं गेले. त्याला ते अर्थात् सहन झाले नाहीत. या गुलामाची खोड मोडून टाकूं दे म्हणून तो तत्काळ उठला आणि सुग्रीवाशीं द्वंद्वयुद्ध करण्याला सिद्ध झाला. सुग्रीवाला कोणातरी आर्यक्षत्रियाचें पाठबळ मिळालें आहे, तेव्हां आपण आतां एकटे त्याच्याशीं युद्ध करण्याला जाऊं नका, असें वालीची पत्नी तारा हिनें त्याला विनविलें. परंतु तो कुठला ऐकायला ! “सुग्रीवाला कोणाचेंही पाठबळ असलें तरी माझ्यापुढें कोणाचें कांहीं चालायचें नाही. मी अमृतमंथनाच्या वेळीं सर्पांचा राजा जो शेष त्याला असा जोरानें ओढला कीं त्याच्या डोळ्यांत प्राण आले. तो माझा पराक्रम पाहून सगळे देव आणि दानव अतिशय विस्मित झाले. माझ्यापुढें तो कारटा सुग्रीव करणार काय ? ” अशा

बढाया त्यानें मारल्या. तथापि तारेला कांहीं सुरक्षितपणा वाटत नव्हता. तिनें पुनः त्याला युद्धाला जाण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण तो कसला ऐकतो ? त्यानें अखेरीस तिला “ तूं माझं ऐक. तूं आपली घरांत जाऊन बस. ” अशी आज्ञा केली. मग विचारीचें काय चालणार ? “ ही मी हतभागिनी जाते ” असें म्हणून ती अंतःपुरांत गेली.

“ बरें झालें ही गेली. आतां त्या सुग्रीवाला भयग्रीव करून टाकतो. ” असें उद्गारून वालीनें आपल्याकडूनही मोठी उद्धोषणा करून सुग्रीवास लढावयास बोलाविलें.

“इंद्राचा विष्णूचा

आश्रय तुजला असो कुणाचाहि।

माझ्या दृष्टिसमोरुनि

सजिव कधींही न जासि निजगेहीं ॥

तर चल हो सिद्ध युद्धाला.”

सुग्रीवानें “ ठीक आहे महाराज ” असें प्रत्युत्तर दिलें आणि दोघांचें युद्ध जुंपलें. दोघेही पराक्रमी. त्यांत वाली विशेष प्रबळ. त्यानें सुग्रीवास अगदीं जर्जर करून सोडलें. आतां सुग्रीव जगतो अशी आशा नाहीशी झाली. तेव्हां मारुति फारच संचित झाला आणि रामाला म्हणतोः—

“रामचंद्रा, हा वाली फार बलवान्. आमचा स्वामी सुग्रीव फार दुर्बल. ही स्थिति आपल्याला दिसतेच आहे. आणखी त्याला साहाय्य करून किष्किंधेचें राज्य व त्याची पत्नीही आमच्या सुग्रीव महाराजांना मिळवून देण्याची आपण शपथ वाहिली आहे, तिचेही स्मरण करा. ही वेळ आहे.”

हनुमानाचे हे शब्द ऐकतांच रामानें त्याला “ आतां पहा काय चमत्कार होतो

तो. तुला त्याची काळजी नको. ” असें आश्वासन देऊन वालीवर नेमका बाण मारला. त्या बाणानें आपलें काम पक्केंच केलें. वाली मृतप्राय होऊन पडला. त्याला मूर्च्छा आली. थोड्या वेळांत तो सावध झाला आणि त्यानें अंगांतील बाण उपसून काढून त्यावरचें नांव वाचलें. तों नांव श्रीरामाचें. तेव्हां रामाला उद्देशून तो म्हणाला: “ लोकांना छलापासून मुक्त करण्याचें कंकण बांधलेल्या रामचंद्रा ! तूं मला अशा प्रकारें मारलेंस हें योग्य केलेंस ना ? हे. छे. तुझे रूप सौम्य. तुझी कीर्ति उज्ज्वल. परंतु मला कपटानें मारल्यानें आपल्या कीर्तीची अपकीर्ति मात्र करून घेतलीस. राघवा, तूं तापसाचा वेष धारण केला आहेस, आणखी मी आपल्या भावार्थी युद्ध करीत असतांना मला कपटानें मारलेंस ! ”

रामानें त्याला उत्तर दिलें, “ मृगांना पाशांत गुंतवून वेऊनच मारणें योग्य. तसाच तूं वध्यही आहेस, आणि मृग (पशु—वानर) ही आहेस. म्हणून तुला कपटानें मारण्यांत तुला योग्य दंड केला.”

वालीः— काय मी दंड्य आहे ! तो कसा ?

रामः— अगम्यगमनामुळें.

वालीः— तो तर आंमंचा धर्माचार.

रामः— तेंच तर चमत्कारिक. तूं वानरांचा अधिपति. धर्म कोणचा, अधर्म कोणचा हें तुला चांगलें समजतें. असें असून तूं भातृजायेचा अपहार केलास.

वालीः— या संबंधांत आम्ही दोघेही सारखेच दोषी आहों. पण मला मात्र शिक्षा आणखी त्याला कांहीं नाही ?

रामः— जो शिक्षेला पात्र, त्याला शिक्षा केली. जो शिक्षेला पात्र नाही त्याला शिक्षा कशी करावची ? सुग्रीव लहान, तूं बडील.

वडिलानें असा धाकट्या भावाच्या भार्येचा अभिलाष केला तर तो दंड्य.

वाली:- बरें चला, तुझ्या हातून मला शिक्षा झाली तेव्हां आतां मी पापमुक्तच झालों.

आपला भाऊ रामाकडून मारला जाऊन आपल्याला किंकिंधेचें राज्य मिळावें अशी जरी सुग्रीवाची इच्छा होती तरी प्रत्यक्ष भाऊ मारलेला पाहिल्याबरोबर त्याच्या मनांत फार दुःख झालें. व तो मोठ्यानें शोक करूं लागला. परंतु वालीनें त्याचें समाधान केलें, “ ही लोकयात्रा अशीच असायची. ”

वाली मरणोन्मुख होऊन पडला आहे, असें किंकिंधेस राजवाड्यांत कळल्याबरोबर वालीचा पुत्र अंगद त्याच्याकडे आला आणि पित्याची अवस्था पाहून शोक करूं लागला. तेव्हां वालीनें त्याचें समाधान करून सुग्रीवास म्हटलें:—

“सुग्रीवा, आतां तूं वानरांचा राजा झालास. आतां माझ्यावरला सगळा राग सोड. माझे दोष विसरून जा. धर्माप्रमाणें वाग आणि हा आपल्या कुलाचा अंकुर अंगद तुझ्या हातांत देतो याचें रक्षण कर. ”

सुग्रीवानें त्यास “ आपली आज्ञा प्रमाण आहे ” असें उत्तर दिलें. नंतर वाली श्रीराम-चंद्राकडे वळला आणि त्याला म्हणाला: “ या दोघांनाही आपल्या पदरांत टाकतो, यांच्या हातून कांहीं अपराध झाले, तरी त्यांना क्षमा करीत जा, ” शेवटीं त्यानें सुग्रीवाला पुनः जवळ बोलावलें आणि “ हें आपल्या कुलाचें धनसर्वस्व घे. ” म्हणून आपल्या गळ्यांतली हेममाला काढून त्याच्या गळ्यांत घातली. इतकी सगळी निरवानिरव केल्यानंतर त्यानें एकवार पाणी मागितलें. मारुतीनें तें आणून दिलें. थोड्याच वेळांत

वालीची तंद्री स्वर्गलोकाकडे लागली. त्याला गंगायमुना दिसूं लागल्या, देव दिसूं लागले, ऊर्वशी आदिकरून अप्सरा दिसूं लागल्या. नंतर वीरांना स्वर्गांत घेऊन जाण्यासाठीं काळ विमान पाठवितो तें विमानही त्याला दिसूं लागलें. आणि अशा स्थितीतच त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें. पुढें त्याचें और्ध्वदेहिक झालें आणि थोड्या अवकाशानें सुग्रीवाला किंकिंधेच्या सिंहासनावर अभिषेक झाला.

सुग्रीव किंकिंधेचा राजा झाल्यानंतर लागलीच त्यानें श्रीरामचंद्राला साहाय्य करण्याच्या उद्योगाला प्रारंभ केला. हा प्रारंभ अर्थातच सीता आहे कोठें याचा शोध आणवावयाचा येथपर्यंत होय. रावणानें सीतेला अमुकच स्थळीं ठेवली आहे असें पक्कें समजल्याखेरीज तिच्या मुक्ततेचा उद्योग कसा होणार? असा विचार करून सुग्रीवानें आपले सगळे प्रजाजन लक्षानुलक्ष वानर एकत्र जमवून त्यांना आज्ञा केली कीं चारही दिशांच्या प्रांतांतून व देशांतून शोध आणण्यासाठीं सर्वांनीं दिशा वांटून व्याख्या आणि आपापल्या वांट्याला आलेल्या दिग्भागांत सीतेचा अतिशय सूक्ष्मपणानें शोध करावा. त्याप्रमाणें दिशा वांटून घेऊन चार दिशांना चार वानरसेना गेल्या. हनुमान, अंगद वगैरे दक्षिण दिशेला गेले. त्यांना यश आलें. हनुमानानें अतिशय पराक्रम करून सागर ओलांडून लंकेत पाऊल घातलें. तेव्हां आपलें अर्धे अधिक कार्य झालें असें त्यास व त्याबरोबर दक्षिण दिशेस आलेल्या इतर वानरांस वाटलें.

रावणाची नगरी पाहून आणि तिची श्रीमंती, तिचा थाटमाट, तिची व्यवस्था ही पाहून मारुति अतोनात विस्मित झाला. परंतु या विस्मयाच्या आधीन फार वेळ न होतां त्यानें सीतेच्या शोधासाठीं सगळी लंका

धुंडाळली. एकसुद्धां कानाकोंपरा ठेवला नाही. शेवटीं आतां आपले सगळे श्रम व्यर्थ झाले असे निराशेचे उद्गार काढून त्यानें आणखी शेवटला प्रयत्न करून पहावयाचा असा निश्चय केला. तो प्रयत्न असा कीं, सगळ्यांत उंच अशा शिखरावर जाऊन तेथून सर्व दिशांकडे सूक्ष्म नजरेनें पहावयाचें. त्याप्रमाणें त्यानें केलें. तों रावणाच्या प्रमदवन नांवाच्या एका बागेत एका स्थळीं राक्षसींनीं वेढलेली अशी एक अत्यंत क्षीण परंतु तेजस्वी अशी आकृति दिसली. आणि ती पहातांच त्याला आशा उत्पन्न झाली. म्हणून तो वनांत शिरून त्या आकृतीपासून जवळच्याच एका अशोकाच्या झाडावर जाऊन बसला. तेव्हां सीतेची मूर्ति त्याला दिसली. ती अत्यंत क्षीण झाली आहे. तिनें एकच वेणी घालून पाठीवर केश तसेच सोडले आहेत. आपल्या पतीच्या चरणीं चित्त देऊन ध्यानस्थ बसली आहे. उपास करून राहिल्यामुळे अत्यंत कृश झाली आहे. अश्रूंनीं तिचें मुख अगदीं मलिन झालें आहे. तिला पहातांच हीच ती सीता असें मनाला पक्कें वाटून तिच्या समोर जाऊन तिला वंदन करून रामाचें कुशल कळवून तिला धीर देण्याचा त्यानें विचार केला, व त्याप्रमाणें तो करणार तों पुढें मशाली लावून कोणी तरी येतें आहे असें त्यानें पाहिलें. तो रावण होता. हा आतां येथें येऊन काय करतो तें पहावें म्हणून मारुति त्याच वृक्षाच्या एका कोटरांत शिरून पहात बसला.

रावण पुढें झाला व 'काय करावें, मी इतकी इची मनधरणी करतो, परंतु ही त्या मनुष्य पतीचा नाद सोडून माझ्याकडे हुंकून सुद्धां पहात नाही,' असें आपल्याशींच उद्गारला. ते उद्गार ऐकतांच मारुतीची खात्रीच झाली कीं हीच जनकतनया रामपत्नी सीता. इतक्यांत रावण सीतेपुढें गेला व

“ आपल्याला वश हो. त्या दुर्बल मनुष्याचा नाद सोड. तो मेल्यासारखाच आहे. ” असें अनेक प्रकारांनीं तिला बोलूं लागला. तें ऐकून मारुतीला अतिशय संताप आला. इतका कीं रामाचें रावणवधाचें कार्य आतांच्या आतां आपणच करावें असें त्याच्या मनांत आलें. परंतु लागलीच त्यानें विचार केला. मीं आतां याच्याशीं युद्ध केलें आणि त्यांत रावण मारला मेला, तर ठीक. परंतु मीच मारला गेलों तर रामकार्याची केवढी हानि होईल ?

इकडे रावण आपलीं कामांध भाषणें करून सीतेला आळवीत होता. शेवटीं तो पुढें होऊन तिच्या अंगाला स्पर्श करणार तों तिनें संतापानें त्याला “ हं शपथ आहे पुढें येशील तर ! ” असें म्हटलें. त्याबरोबर त्या पतिव्रतेच्या तेजानें तो दबकला आणि आपल्याशींच उद्गारतो:

“ ज्या मीं इंद्रादि देवांना
दानवांसहि जिंकिलें ।
त्या मला पूर्ण दौर्बल्य
सतीशब्दांच आणिलें ॥ ”

इतक्यांत त्याच्या बंदिजनांनीं त्याला स्नानाची वेळ अतिक्रांत होत चालली आहे म्हणून सुचविलें. तो मोठा दुष्ट परंतु कर्मनिष्ठ होता. यामुळे स्नानाचा विघात होऊं नये म्हणून तेथून चालता झाला. इकडे कर्मधर्मसंयोगानें सीतेवर पहारा करण्याला बसलेल्या राक्षस स्त्रियांनाही झोंप लागली. तेव्हां सीतेची भेट घेऊन तिला रामाचें कुशल कळवायला ही फार चांगली वेळ आहे असें योजून मारुति त्या वृक्षाच्या कोटरांतून खालीं उतरला. आणि सीतेच्या जवळ जाऊन वंदन करून म्हणतो: ‘ आपल्यावरील प्रेमांमुळे ज्याचें चित्त अगदीं विव्हळ झालें आहे आणि आपली अवस्था

काय झाली असेल तेंही ज्याला पूर्ण माहिती आहे अशा रामचंद्रानें मला आपल्या दर्शनाला पाठविलें आहे. ”

हनुमान् असा एकदम तिच्या पुढें उडी टाकून उभा राहिल्याबरोबर प्रथम सीता म्हणाली: “ हा कोण हा ? कोणी तरी राक्षस वानराचं सोंग घेऊन मी आर्यपुत्राकडून आलों आहे म्हणून सांगतो आहे. मी आतां एक अक्षर देखील बोलत नाहीं म्हणजे झालं. ”

मारुति तें पाहून तिला म्हणतो: “ काय, माझा आपल्याला भरंवसा येत नाही ? आपण मुळींच शंका घेऊं नका. रामचंद्र आणखी आमचा राजा सुग्रीव या दोघांमध्ये सख्य जुळून मला त्यांनीं आपल्या शोधाकरितां इकडे पाठविलें. माझें नांव हनुमान्. ”

तें ऐकून सीतेला किंचित् धीर आला. आणि तिनें मनांत विचार केला. कोणी का असेना ! आपल्या पतीचें नांव घेतो आहे तर याच्याशीं बोलावेंच. नंतर त्याला म्हणते: “ आर्यपुत्रांकडून काय समाचार आणला आहेस ? ”

मारुतीनें रामाची सगळी हकीकत तिला सांगितली: विरहानें त्याची मानसिक, शारीरिक आणि इतर सर्व स्थिति किती वाईट झाली आहे तें सांगून पुढें त्यानें सीताशोधाकरितां आजपर्यंत काय काय प्रयत्न केले, घालीचा वध कसा केला, सुग्रीवाशीं स्नेह कसा संपादिला; नंतर सुग्रीवानें आपली सगळी वानरसेना दाही दिशांकडे कशी पाठविली, आपल्याला संपाति भेटला, व त्यानें मार्ग सांगितल्यामुळें आपण समुद्र ओलांडून इकडे कसे आलों तें सर्व सांगितलें.

आपल्याकरितां आपल्या पतीला आणि त्याच्या मित्रांना किती त्रास होतो आहे हें

पाहून सीतेला अत्यंत खेद झाला. परमेश्वराला आपली करुणा अद्यापि कशी येत नाहीं असा उद्गार काढून ती शोक करूं लागली. तेव्हां मारुतीनें तिला,

खिन्न नको होउं सती

तव पति लंकेस शीघ्र येईल ।

घेउनि वानरसेना

धरुनि धनू रावणासि मारील ॥

अशा शब्दांनीं खूप धीर दिला.

तें ऐकून सीतेला असें वाटलें कीं, आपण स्वप्नांत तर नाहीं ? आणि ती मारुतीला म्हणते, “ खरेंच का येतील आर्यपुत्र आणि मला सोडवतील ? कसचें असें होणार ! ”

ते तिचे निराशेचे उद्गार ऐकून मारुतीला फारच वाईट वाटलें. आपला पति कसा आहे हें या पतिव्रतेला पूर्ण माहिती असून केवळ शोकार्ततेमुळें तिला विश्वास येत नाहीं. तिला जणूं काय देहान्तर प्राप्त झालें आहे अशीच तिची अवस्था झाली आहे. असें आपल्याशींच बोलून तो तिला म्हणाला, “ सीतादेवी, मी आतां जाऊन त्या एकधनुर्धर अशा तुझ्या पतीला येथें घेऊन येतो. तो येथें येऊन रावणाचा वध करून तुझी मुक्तता त्यानें केली म्हणजे तर तुझ्या संशयाचें आणि शोकाचें पूर्ण निरसन होईल ना ? मी आतां जातो. ”

सीतेनें त्याला निरोप देतांना म्हटलें, “ माझी अवस्था कशी झाली आहे तें अशा बेतानें आर्यपुत्राला सांग कीं, त्याच्या मनाला धक्का बसूं नये. ”

मारुति:—आपल्या आशेप्रमाणेंच करीनं.

सीता:—जा, कार्यसिद्धि उत्तम प्रकारानें होऊं दे.

मारुति:— हा आशीर्वाद म्हणजे अनुग्रहच आहे.

आपण येथे आलों होतो ही बातमी रावणाला पक्की कळायला काय करावे? हाही विचार जातां जातां मारुतीच्या मनांत आला आणि त्यानें मनांत योजना केली कीं, रावणाचें हें आवडतें प्रमदवन, ही अशोक-वनिका, हीं सारीं नाचून मोडून तोडून जाळून पोळून उध्वस्त करून टाकतो. या-योगानें आमचें येणें जसें रावणाला समजेल, तसें कशानेंच समजणार नाही. वानरांचा सेनापति तो, त्याच्या मनांत असें आल्यावर काय विचारतां? क्षणाचाही विलंब लागला नाही. अशोकवनिकेची रावणासाठीं शोकव-निका त्यानें बनविली आणि तेथून तो निघून गेला.

अशोकवनिकेची अशी भयंकर दुर्दशा झालेली रावणाला कळवावी कशी ही तेथला रक्षक जो शंकुकर्ण त्याला मोठी चिंता पडली. रावणाचा जीव त्या वनिकेवर इतका होता कीं, प्रत्यक्ष मंदोदरी-तिला पल्लव-भूषणांची फार आवड असतांना त्यांतल्या पल्लवांना हात लावीत नसे. त्या अशोक-वनिकेची अशी दुर्दशा झाली असें कळवि-ण्याची छाती होणार कोणाची? परंतु ती कळविल्याखेरीज तरी कसें रहावे म्हणून तो वनिकारक्षक प्रतीहारीला ही अनिष्ट बातमी रावणाच्या कानांनीं घाल असें सांगू लागला. प्रतीहारीला तरी एवढें धैर्य कोठलें? “आपल्यासारखे महाराजांच्या चरणाजवळ नेहमीं असणारे, त्यांची इतकी त्रेधा कां उडावी?” असें तिनें शंकुकर्णाला उलट विचारलें.

शंकुकर्णानें त्याचें उत्तर देण्याचें सोडून उलट तिलाच म्हटलें, “हें काम लांबणीवर टाकण्याचें नव्हे. लवकर जाऊन सांग.”

‘बरे तर’ असें म्हणून प्रतीहारी गेली परंतु रावणच तितक्यांत तेथें आला. त्याला पाहून

शंकुकर्ण म्हणतो: “हा पहा जसा कांहीं सृष्टीचा प्रलय करण्याच्या वेळचा सूर्यच अस! संतप्त लंकेश्वर अगदीं धांवतच इकडे येतो आहे.”

रावण जो आला तो “कोणीं आपल्या जीवावर उदार होऊन माझ्या या वनिकेची दुर्दशा करून मला चिडविलें आहे? कोण कोण हा असा स्वताला निर्भय समजणारा?” असें मोठमोठ्यानें विचारीतच आला.

शंकुकर्ण:—महाराज, कोण जाणे कोणीकडून केव्हां आणि कसा आला तो, पण एक वानर या वनिकेंत शिरून त्यानें संतापानें हिची अशी दुर्दशा केली.

रावण:—काय? कोण्या वानरानं हा नाश केला? जा त्याला पकडून आण.

शंकुकर्ण विचारा गेला. रावण आपल्या गुमतिच होता. तो आपल्याशीच म्हणाला “आजकाल सगळ्या त्रिभुवनाला घाबरवून सोडलेला मी, त्या मला उद्वेग आणणारे हें कृत्य देवांनीं जरी केलें असलें तरी अमृत पिणाऱ्या त्यांनासुद्धां आपल्या दांडगाईचीं फळे कशी असतात तीं अनुभवायला लावीन.”

शंकुकर्ण परत आला आणि त्याला म्हणतो: “महाराज, तो वानर अतिशय बलवान्. त्यानं साल वृक्षाचे बुंधे कमळाच्या देंठासारखे उपटून टाकले. दारुपर्वत तर बुक्या मारून छिन्नविच्छिन्न केला. नुसत्या चापट्या मारून लतागृहे जमीनदोस्त केलीं. आणखी नुसत्या भुभुकारानें राखणदारांना मूर्च्छित पाडलें. त्याला पकडून आणणं सोपं नाही. मोठं थोरलं सैन्यच पाठवलं पाहिजे. आपण आज्ञा द्यावी म्हणजे पाठवतो.”

रावण:—जा, हजार सैनिक घेऊन जा. शंकुकर्णानें पुनः येऊन रावणाससांगितलें:

“महाराज, आपल्या वनिकेंतलेच महावृक्ष उपटून त्यांच्या तडाक्यानं आपलं सारं सैन्य त्या वानरानं मारून टाकलं. ”

त्यावर रावणानें त्याला म्हटलें: “कुमार अक्ष याला माझी आज्ञा सांग कीं त्या वानराला धरून आण. ”

परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कुमार अक्षही वानरानें मारला, पांच सेनापति मारले. शेवटीं इंद्रजितानें त्या वानराला धरल्याचें वर्तमान शंकुकर्णानें येऊन सांगितलें तेव्हां रावणास थोडेंसें समाधान झालें व तो म्हणाला: “इंद्रजितानें त्याला धरलें यांत नवल काय ? ”

इतक्यांत रावणाच्या मनांत काय आलें, त्यानें एका सेवकास “बिभीषणाला बोलावून आण ” म्हणून सांगितलें. आणि शंकुकर्णाला सांगितलें, “तूं त्या वानराला घेऊन ये.” शंकुकर्ण जातांच रावण किंचित् वेळ एकटाच आपल्याशीं विस्मय करीत बसला. देवांना आणखी दैत्यांना जिचें नांव सुद्धां काढण्याला मोठी धास्ती वाटते त्या माझ्या लंकेंत यःकश्चित् एका वानरानें शिरून असा तिचा अपमान करावा काय ? पण कदाचित् असें तर नसेलना ? देवदानवांचा पराभव करून मी शंकराकडे गेलों, तेथें पार्वतीचा व नंदीचा अपमान केला त्यावेळीं त्यांनीं मला शाप दिला त्या शापाचाच तर हा परिणाम नसेल ? वानराच्या रूपानें तो मला भोगावा लागत नसेल कशावरून ? रावणाचे हे विचार चालले असतां बिभीषण तेथें आला. रावणाचें हें परदारापहरणाचें दुष्कृत्य त्याला आवडत नव्हतेंच. त्यानें त्याला अनेक वेळा सांगितलें होतें कीं “तूं रामाची पत्नी रामाला परत दे. ” परंतु तो कसला ऐकतो ? बिभीषण आतां रावणाकडे आला, तेव्हां तरी त्याला हाच खेद होता कीं, इतक्या वेळां आपण याला

चांगला उपदेश केला पण तो ऐकतच नाहीं. सर्वांना शोकमग्न करायचें असाच नेमानेम असावा झालें.

रावणाजवळ जाऊन त्यानें रीतीप्रमाणें “महाराजांचा जयजयकार असो ” असें म्हटलें.

रावणानें त्याला जवळ बसण्याची आज्ञा केली. व “तूं असा खिन्न कां दिसतोस ! ” म्हणून विचारलें. बिभीषणानें उत्तर दिलें: “महाराज, आपण हिताच्या गोष्टी सांगत असतां स्वाभी ऐकत नाहीं असें पाहिलें म्हणजे सेवकजनांना खेद व्हायचाच.”

रावण तें ऐकतांच म्हणतो: “तें राहूं दे. तूंही त्या वानराला धरून आणायला आधीं जा पाहूं. ”

बिभीषण ‘ठीक आहे’ म्हणून निघून गेला. आणि राक्षसांनीं धरून आणलेला हनुमान् तेथें आला. खरोखरी त्याला धरून आणला असें नव्हतेंच. एकदां रावण कसा आहे तें आपल्याला पाहण्याला तरी सांपडेल म्हणून त्यानें आपल्याला पकडून घेऊन रावणाच्या समोर आणूं दिलें होतें. रावणाच्या समोर जातांच त्यानें रावणाला “कसें काय महाराज, कुशल आहे ना ? ” असें विचारलें.

रावणानें तिकडे दुर्लक्ष्यच केलें. आणि बिभीषणास विचारलें: “या माझ्या वनिकेचा विध्वंस केला तो यानेंच का ? ”

बिभीषणानें त्यावर उत्तर दिलें, याच्याहीपेक्षां आणखी कितीक गोष्टी त्यानें केल्या आहेत. ”

नंतर रावण मारुतीकडे वळला व त्याला त्यानें ‘तूं कोण ? काय ? आमच्या अंतःपुरांत येण्याचें काय म्हणून धाडस केलेंस ? ’ असें विचारलें.

मारुतीनें उत्तर दिलें, “ मी अंजनीच्या पोटीं झालेला वायूचा औरस पुत्र. माझे नांव हनुमान्. मला रघुपति रामचंद्रानें पाठविलें. ”

“कशाला पाठविलें?” असा प्रश्न झाल्यावर मारुति म्हणाला: “रामाची आज्ञा ऐक. ” रामाची आज्ञा हे शब्द ऐकतांच रावण फार चिडला, संतापला व म्हणतो: “ काय म्हणतोस रामाची आज्ञा ? याला ठार मारून टाकारे तावडतोच. ”

विभीषण पुनः मध्ये पडून म्हणाला:— “महाराज दूतांनीं कितीही अपराध केला तरी त्यांचा वध करणें अगदीं अशास्त्र. शिवाय रामाचें सांगणें काय तें ऐकून मग काय करायचें तें करा. ”

रावण त्यावरून पुनः त्या वानराकडे वळला व म्हणतो: “ त्या मनुष्यानें काय निरोप पाठविला आहे ? ”

मारुतीनें उत्तर दिलें, “ ऐका. ‘आश्रय-श्रेष्ठ असा जो शंकर त्याच्या संनिध जा किंवा सगळ्यांत अतिशय दुर्गम असें जें रसातळ त्या रसातळांत जा. माझ्या अचूक बाणांनीं तुझे शरीर छिन्नविच्छिन्न करून मी तुला यमसदनाला खचित पाठवितों. ’ हा त्यांचा निरोप. ”

तो निरोप ऐकून रावण अनि विकटपणें ह ह ह करून हंसला, आणि मोठ्या आढ्यतेनें म्हणतो, “ मीं दिव्यास्त्रांनीं सर्व देव जिंकले. सगळे दानव माझ्या आज्ञेत असतात. पौलस्त्याचा पराभव करून मीं त्याचें पुष्पक विमान हिरावून घेतलें. त्या मला हा राम यःकचित् मनुष्य का जिंकायला येणार ! ”

मारुति:—असा जर तुझा पराक्रम होता, तर मायावी वेष धरून अतिथि म्हणून

रामाच्या घरीं जाऊन सीतेचें हरण कपटानें कां केलेंस ?

विभीषण:— अगदीं योग्य प्रश्न विचारलास. रावणानें भिक्षूचा वेष घेऊन रामाला दूर पाठवून सीतेचें हरण केलें खरें.

रावण:— काय तूंही शत्रूचा पक्ष धरून बोलतोस ?

विभीषण:— राजा, प्रसन्न हो. मी सांगतों हें हिताचें आहे. श्रीरामचंद्राची पत्नी परत पाठवून दे. तूं राक्षसश्रेष्ठ, तेव्हां तुझ्या दुष्कृतीनें आपलें कुळ नष्ट व्हावें अशी माझी इच्छा नाही.

रावण:— विभीषणा, पुरे, पुरे. तसलें भय बाळगूं नकोस. ज्याची आयाळ लांबसडक आहे अशा सिंहाचा पराभव कोठें हरिणानें केला आहे ? अत्यंत प्रमत्त अशा महागजाला कोल्हा कधीं मारूं शकेल काय ?

मारुतीनें त्यावर रावणास म्हटलें, “ तो राम मोठा वीराग्रणी, प्रतिदेव, त्याच्यासंबंधानें तुला अशीं दुर्वचनं काढायची बुद्धि होते आहे तेव्हां तुझा पुण्याचा सांठा संपला, तुझा काळ भरत आला असंच समज. ”

रावण:— काय ? काय म्हणतोस ? करारे याला ठार. पण तो दूत आहे, वध्य नाही ! शंकुकर्णा, याची शेपटी पेटवून याला दे सोडून. पण अरे, थांब जरा. रामाला जाऊन तूं सांग. ‘ तुझी पत्नी हरण करून मीं तुझा अपमान केला आहे. आपण धनुर्धारी म्हणून तुला कांहीं चाड असली, तर माझ्याबरोबर युद्ध करायला ये. ’ ”

मारुति:— ठीक आहे. लवकरच रामानें पराभूत केल्यावर सर्वतोपरी दुर्दशा पावलेली अशी लंका तुला दिसेल.

रावण:— घारे घा याला घालवून.

राक्षसांनीं मारुतीला तेथून नेल्यानंतर विभीषण रावणाला म्हणाला, “ आपल्या हिताचे दोन शब्द बोलावे अशी इच्छा आहे.”

रावणः— बोल. श्रेयस्कर अशा गोष्टी ऐकायला मी तयारच आहे.

विभीषणः— राक्षसकुलाचा नाश अगदीं समीप आला असं मला वाटतं.

रावणः— कोणच्या कारणामुळे ?

विभीषणः— आपण ओढून आणलेल्या संकटामुळे.

रावणः— मीं आणलेलं संकट कोणचं ?

विभीषणः— सीताहरण हेंच तें संकट.

रावणः— सीताहरणांत काय दोष झाला ?

विभीषणः— अधर्म आणि—

रावणः— आणि शब्द योजला आहेस तेव्हां आपणखी कांहीं तरी सांगायचें आहे असं दिसतें.

विभीषणः— तेंच दुसरं कांहीं नाही.

रावणः— विभीषणा, लपवालपवी कां करतोस ? बोल काय असेल तें. माझी शपथ आहे बोलला नाहीस तर.

विभीषणः— अभय असेल तर बोलतो.

रावणः— अभय आहे. बोल.

विभीषणः— फार जबर भांडणही.

रावणः— फार जबर भांडणही ? शत्रूचा पक्ष धरून तूं माझ्याशीं भांडणार ? कोण आहे. हा माझा भाऊ वंगरे कांहींएक मनांत न आणतां याला आतांच्या आतां येथून घालवून द्या. हा माझ्या दृष्टीसमोर नको.

विभीषणः— प्रसन्न व्हा. प्रसन्न व्हा महाराज. मीच जातो. आपली आज्ञा म्हणून जातो, त्यांत माझा दोष नाही. आतां

राग लोभ सोडून आपण वाटेल तें करा. मी तर

ज्याचे नेत्र विशाल पद्मसम कीं
सत्यान्विता वैखरी
ज्यानें रावण मारितों म्हणुनियां
केली प्रतिज्ञा खरी ।

जो देतो शरणागतां अभयता
हे कीर्ति ज्याची निता
त्या लोकैकधनुर्धरा शरण मी
जातो कुलाच्या हिता ॥

इतकें स्पष्टपणें बोलून विभीषण तेथून निघून गेला.

रावणास त्याच्या जाण्यानें अर्थातच वाईट वाटलें. परंतु आतां लंकेचें रक्षण करणें आपल्यावर येऊन पडलें हें जाणून तो त्या तयारीला गेला.

इकडे मारुति सीतेची वार्ता वेऊन परत आल्यानंतर सुग्रीवादिकांनीं लागलीच लंकेवर स्वारी करण्याचें ठरविलें. आणि त्या हेतूने त्यांनीं आपली वानरसेना एकत्र जमविण्याचे हुकूम सोडले. त्याप्रमाणें वानरसेना जमली आणि मंडळी समुद्रतीरावर येऊन थडकली. इतक्यांत रावणाशीं भांडून विभीषण रामाकडे येण्यास निघाला होता तोही तेथें येऊन पोचला. आपण रावणाचे बंधु आणि आपण होऊन रामाकडे आलों आहोंत तेव्हां राम आपल्याला काय म्हणेल ? आपल्याबद्दल संशय घेईल कीं काय ? असं त्याला वाटलें. परंतु लागलीच त्यानेंच आपल्या शंकेचें निरसन केलें. रामाला धर्मार्थतत्त्व चांगलें समजतें. शरणागताचा तो आश्रयदाता. तेव्हां ज्या माझ्या मनांत कांहीं सुद्धा पाप नाही त्यानें श्रीरामाबद्दल शंका तरी कां द्यावी ?

असें म्हणून तो रामाच्या वानरसैन्याचा तळ पडला होता तेथे आला, आणि आतां आपण आल्याचा निरोप पाठवावा अशा विचारांत तो होता इतक्यांत मारुतीची दृष्टि सहज त्याच्याकडे गेली. आणि त्यानें “विभीषणराज, आपण इकडे कसे आलां ? ” असा प्रश्न केला.

विभीषणानेही त्याच्याकडे पाहिलें व त्याला म्हटलें, “मारुते, मी आपल्या आश्रयाला आलों आहे असें श्रीरामचंद्रास निवेदन कर. ”

हनुमानाने लागलीच रामाला म्हटलें, “महाराज, रावणाने विनाकारण ज्याला हद्दपार केले तो हा विभीषण आपल्या आश्रयाकरितां आला आहे. ”

रामः— काय विभीषण शरण आला आहे ? वत्सा लक्ष्मणा, त्याला मोठ्या सन्मानाने इकडे घेऊन ये.

लक्ष्मण तसें करण्यासाठीं गेला. तेव्हां सुग्रीव रामास म्हणतो, “महाराज, विभीषणाला आपण सन्मानपूर्वक आणण्याला पाठविलें खरें, परंतु राक्षस हे मोठे मायावी असतात. कोणच्या वेषाने कसे येतील, काय कपट करतील, आणि केव्हां कसा घात करतील, याचा नेम नाही. या सगळ्याचा नीट विचार करून विभीषणाचा अंगीकार करावा. ”

मारुतीने तें ऐकून एकदम म्हटलें: “महाराज, असें म्हणूं नका. देव रामचंद्राच्या चरणीं जशी आपली भक्ति आहे, तशीच विभीषणाचीही आहे. त्याला आपला पक्ष घेऊन प्रत्यक्ष आपल्या बंधूशीं (रावणाशीं) भंडतांना मी पाहिलें आहे. ”

रामः— असें जर आहे तर त्याचा सत्कार करून त्याला इकडे घेऊन ये.

थोड्याच वेळांत विभीषणाला लक्ष्मण व हनुमान् दोघे घेऊन आले. विभीषणाने पुढें होऊन रामाला वंदन केले. रामानेही त्याला ‘कुशल आहेस ना ? ’ असा प्रश्न विचारला.

विभीषणः— होय, आज कुशल झालों खरा. शरणागतांना अभय देणारा, कमलाक्ष असा जो तूं भगवान् त्या तुझ्या दर्शनानें माझं सगळें पाप नष्ट झालें. तेव्हां आतां मी पूर्णपणें कुशलयुक्तच झालों.

रामः— माझ्या वचनाने आजपासून तूं लंकेचा स्वामी हो.

विभीषणः— आपला हा अनुग्रहच आहे.

रामः— विभीषणा, तुझ्या येण्याने आमचें कार्य सिद्ध झालेंच म्हणायचें. पण समुद्र तरून कसे जावें याला उपाय सुचत नाही.

विभीषणः— देव, त्यांत काय सुचायचें आहे ? समुद्र मार्ग देणार नाही तर दिव्यान्नाची योजना करा.

रामः— ठीक. विभीषणा ठीक. आतां, असंच करतो.

इतकें बोलून श्रीराम संपापानें उठले. परंतु वरुणाने तितकी पाळी येऊं दिली नाही. आपण होऊन पुढें घेऊन मार्ग दाखवून दिला. आणि आपण पुनरपि अंतर्धान पावला. वरुणाने दाखविलेल्या मार्गाने प्रथम हनुमान् पुढें झाला. मागून रामसुग्रीवादि मंडळी आणि त्यांच्या मागोमाग ती प्रचंड वानरसेना चाललेली. दुतर्फा विस्तीर्ण असा समुद्र पसरलेला असून मधून ती मंडळी लंकेकडे जात असतां समुद्राची विचित्रता पाहून त्यांना फार कौतुक वाटलें. राम तरी सुग्रीवाला म्हणाला, “महाराज सुग्रीव, हनुमान्, पहा पहा ही या सागराची विचित्रता ! कुठें खूप फेंस

उसळतो आहे तर कुठें अगणित मासे खेळताहेत; कुठें शंखांनीं भरला आहे तर कुठें जलानें डबडबलेल्या मेवाप्रमाणें त्याच्या जलांचा वर्ण झाला आहे; कुठें असंख्य लाटा उठताहेत, तर कुठें भयंकर मगरी सैरावैरा धांवताहेत; कुठें प्रचंड असा भोंवरा झाला आहे तर कुठें पाणी अगदीं स्तब्ध झालें आहे. ”

तो सर्व चमत्कार पहात पहात मंडळी लंकेत येऊन पोचली. हनुमानानें “ हीच लंका ” असा उद्गार काढला. रामानें त्या नगरीच्या देखाव्याकडे पाहिलें आणि खिन्न होऊन आपल्याशींच म्हटलें: “ अहो या राक्षसनगरीचें ऐश्वर्य लवकरच नष्ट होणार ना ? रावणरूप मूर्ख नावाड्याच्या हातीं सांपडल्यामुळें या लंकारूप नौकेचे माझ्या शरवर्षावानें आणि वानरांच्या सैन्याच्या तडाक्यांनीं तुकडे तुकडे होणार ना ? असो. सुर्यावा, या सुवेल पर्वतावर सैन्याचा तळ दे. ”

सुर्यावानें त्याप्रमाणें लागलीच नीलाला आज्ञा केली. नीलानें त्याप्रमाणें तजवीज चालविली असतां त्याला दोवे कोणाच्या ओळखीचे नाहींत असें वानर सांपडले. ते त्यांनं रामापुढें आणून उभे केले. त्यांना तुम्ही कुठले म्हणून प्रश्न विचारतांच त्यांनीं आम्ही कुमुद नामक वानराधिपाचे सेवक म्हणून उत्तर दिलें. परंतु विभीषणानें त्यांना न्याहाळून पहातांच त्याला ते शुक्र आणि सारण नांवाचे राक्षस आहेत असें तेव्हांच दिसलें. हे आपले सैनिक नाहींत आणि वानरांपैकीही नाहींत, हे रावणानें आपले गुप्त दूत म्हणून पाठविलेले आहेत असें विभीषणाच्या मनांत येऊन त्यांना तो ओळखतो तों त्या दोघांनींही ओळखलें कीं विभीषणानें आपल्याला ओळखलें. तेव्हां त्यांनीं दुसराच बहाणा केला.

ते म्हणाले: “ महाराज, आम्ही राक्षस खरे, पण राक्षसराजाच्या दुराग्रहीपणामुळें राक्षसकुलावर संकट आलें आहे तें पाहून आपल्या आश्रयाकरितां वानररूप घेऊन आलों आहों. ”

रामानें तें ऐकून विभीषणाकडे वळून म्हटलें “ मित्रा विभीषणा, तुझें कसें काय म्हणणें आहे ? ”

विभीषणानें तत्काळ उत्तर दिलें, “ महाराज, हे रावणाचे फार विश्वासांतले मंत्री, यांच्यावर प्राणांतिक संकट आलें तरीसुद्धां हे त्याला कधीं सोडणार नाहींत. तेव्हां आपण यांना यथायोग्य शिक्षा करण्याचदल आज्ञा करावी. ”

राम:— विभीषणा, छे, छे, असं म्हणूं नकोस. यांना शासन केल्यापासून मला कांहीं विशेष यश मिळणार आहे असं नाहीं. किंवा रावणाला कांहीं कमीपणा येणार आहे असंही नाहीं. तेव्हां यांना सोडून दे झालं.

लक्ष्मण:— महाराज, यांना सोडायचंच असेल, तर एकवार सगळ्या छावणींत हिंडवा, फिरवा, यांना काय कुठें आहे तें नीट परीक्षा करून पाहूं या आणखी मग सोडा.

राम:— लक्ष्मण म्हणतो तें बरोबर आहे. नील, तसं कर; किंवा असें नको. इकडे यारे. राक्षसेंद्राला माझा निरोप म्हणून सांगा: ‘ माझ्या पत्नीचा अपहार करून तूं भांडण उकरून काढलेंस आणि मी रणातिथि होऊन तुला भेटण्याला आलों असून अजून तुझें दर्शन नाहीं हें कसें ? ’

त्या दोघांना असें झालें होतें कीं, आपण येथून निसटतों कसे ! तो निरोप ऐकतांच त्यांनीं ठीक आहे म्हणून पाय काढला.

राम विभीषणाला घेऊन आपल्या सैन्याची अंतर्व्यवस्था पहाण्यासाठीं गेला.

चार दिवस गेले. युद्धाला आरंभ झाला. रामचंद्राने राक्षसांकडले प्रहस्तादि वीर, कुंभकर्ण इत्यादि मारले. शेवटीं इंद्रजित् रणांगणावर आला. तथापि रावणाचे डोळे उघडत नाहीत, त्याचा मद उतरत नाही, याबद्दल राजवाड्यांतल्या चाकरांनोकरांपासून प्रत्येकाला खेद उत्पन्न झाला. इतकी स्थिति झाली तरी रावण निराळ्याच कल्पत्या योजण्यांत गर्क होता. विद्युज्जिह्व नांवाचा एक त्याचा पुतळे करणारा फार कुशल कारागीर शिल्पी होता. त्याला त्याने राम आणि लक्ष्मण या दोघांच्या शिरांच्या हुबेहब प्रतिमा करण्यास आज्ञा केली. आणि आपण सीतेची बोलत आहोत तेथे तीं शिरें रणांगणांत इंद्रजिताने आतांच दोघांना बधून तीं तोडलीं म्हणून आपल्यास दाखविण्याला आणावीं असा जम बसवून ठेवला.

इकडे सीता विचारी अत्यंत शोकविह्वल होऊन बसली होती. आपला पति लंकेत येऊन पोचला आहे, परंतु आतां पुढें काय ? चिन्हें तर अनिष्ट होताहेत. परमेश्वर केव्हां सुटका करील ती करो, असें आपल्या मनाशींच म्हणत बसली होती. इतक्यांत रावण तेथें आला. तो निराळ्याच तंद्रांत होता. त्याला असा भास झाला होता कीं, लंका नगरी नारीरूप धारण करून आतां रामाकडे चालली आहे. तेव्हां त्या लंकेला उद्देशूनच तो बोलत होता, “तूं जाऊं नकोस. मला सोडून कोठें चाललीस ? पौलस्त्यापासून तुला जिंकून घेतली ती उगीच का ? मला सोडून जायला ? उभी रहा. उभी रहा. जाऊं नकोस. काय म्हणतेस ? रामाकडे जाते ? वैश्रवणाच्या घरांतून तुला बलात्काराने ओढून आणली. आतां रामाला ठार मारून बलात्कारानेच तुला आणनि.

पण हिच्याशीं काय करायचं आहे ? सीतेला मोह घालूं म्हणजे झालं. ”

सीतेला पहातां क्षणींच त्याला वाटलें, काय हो या कुसुमबाण मदनाचा पराक्रम ! सीतेचें मुख पाहुनी विसरले

मन्नेत्र निद्रा खरी

सीतालिंगनिं मात्र हेत धरुनी

झाली तनू पांढरी ।

पाहोनी रमणीय वस्तु चढतो

संताप चित्तांतरीं

जिंकीं मी भुवनत्रयास, मजला

पुष्पेषु जिंकी परी ॥

असें गुणगुणत तो सीतेजवळ आला व म्हणतो, “कमलाक्षि सीते, त्या मनुष्याच्या ठिकाणीं चित्त ठेवून कसली बसली आहेस ? आज पहा रणांगणांत त्या तुझ्या प्रियकराचें व त्याच्या भावाचें निर्दलन करून टाकतों.”

सीता:— मूर्खा रावणा, कसल्या बढाया मारतो आहेस ? मंदर पर्वत हातावर धरावच्या गोष्टी बोलतोस कसल्या ?

इतक्यांत एक राक्षस रामाचें व लक्ष्मणाचें अशीं दोन शिरें घेऊन आला व म्हणतो:— तुमचें प्रिय साधाया

इंद्रजितें बहु करोनि कहर रणीं ।

मारुनि त्या मनुजांतें

पाठविलीं हीं शिरेंहि तव चरणीं ॥

वेळींच शिरें आलेलीं पाहून रावण फारच आनंदला व सीतेला म्हणतो, “सीते, पहा पहा हीं त्या माणसांचीं शिरें. आतां तर कांहीं शंका नाही ?”

सीता तें पहातांच मूर्च्छा येऊन पडली. तथापि हा दुष्ट तिला म्हणतो:

“त्या मनुजाच्या ठायीं

कसली प्रीति धरुनि बससी गे ।

ये मम वक्षःस्थलिं ये

श्रीही तत्क्षणीं तुझ्या करीं लागे ॥

सीता लागलीच शुद्धीवर आली व शोक करूं लागली: “ मी केवढी अभागिनी मला या अशा दुःखसागरांत लोटून आर्य पुत्रा कोणीकडे हो गेलां ? आणखी मी क जगलें ? पण हें सारं याचं कपट नसेल ना अहो, ज्या खड्गानं माझ्या आर्यपुत्रांच असा वध केला त्यानं माझाही वध करा.”

रावण आवेशानें तिला म्हणाला:—

“इंद्रजितें बंधूसह

मारियलें ज्या नराधमा त्याला ।

मारिसि हांका उगि कां !

सोडविण्या कोण येइ गे तुजला !।”

रावणाच्या तोंडून हा प्रश्न बाहेर पडतो न पडतो तों “ राम ! राम ! ” असें जणूं काय त्याला उत्तरच आलें ! त्याबरोबर सीतेच्या तोंडून ‘चिरंजीव !’ असा आनंदोद्वार निघाला. तितक्यांत एक बाबरलेला राक्षसही राम राम असें ओरडत आंत आला— रावणानें त्रासून त्याला हटलें “ राम राम हणून शंख करीत कां आलास ? ”

राक्षस:— महाराज, प्रसन्न व्हा. प्रसन्न व्हा. भयंकर दुःखाची वार्ता सांगण्याची त्वरा झाल्याकारणानें मी कुठें आहे कोणा— पुढें आई याचें भान राहिलें नाहीं.

रावण:—बोल. बोल, त्या रामाचं काय?

राक्षस:— महाराज, मी अभागी काय सांगूं. त्यानें आपल्या प्रिय सुताचा आतांच वध केला.

रावणाला तें खरें कोठलें वाटायला ? तो एकदम त्या राक्षसाच्या अंगावर जाऊन हणतो, “ भ्याडा, रणांगणांतून पळून येऊन मला कांहीं तरी भलतंच सांगतोस ?

इंद्रादि देव जिंकी

पळवुनि लावी रणांत दैत्यांसी ।

त्या इंद्रजिता वधिलें

क्षुद्र मनुष्यां असें कसें कथिसी ?।।”

राक्षस:— महाराज क्षमा करां. कुमार इंद्रजिताच्यासंबंधानें मी खोटें कसें कांहीं सांगेन !

रावण “हा वत्सा मेघनादा ! ” असें हणून मूर्च्छित पडला. राक्षसानें त्याला शुद्धीवर आणलें. मग तर तो फारच शोक करूं लागला. इंद्रजिताच्या ठिकाणीं त्याचें प्रेमच तसें होतें. असा शोक चालला असतां आणखीही भयंकर बातम्या रणांगणांतून आल्या. त्यांवरून इंद्रजिताच्या वधाबद्दल रावणाची खात्री झालीच. इतक्यांत राम आपला शोध करीत चाल करून येतो आहे अशी बातमी त्याच्या कानीं पडली. तेव्हां आतां आपल्या खड्गाच्या फटकाच्यानें त्याला मारून टाकतो अशी बढाई मारून तो निघाला. जातां जातां सीतेकडे त्याची नजर गेली. आणि एकदम त्याच्या मनांत दुष्ट विचार आला कीं जिच्या योगानें माझ्या बंधूंचा व बांधवांचा वात झाला, आपल्या सर्वस्वाचा नाश झाला, तिला ठार मारून टाकावें. परंतु स्त्रीवध करणें अत्यंत अनुचित असें राक्षसानें सुचविल्यामुळे तो तिला उद्देशून एवढेंच हणाला कीं, माझ्या बाणांनीं ठार झालेला राम तुला आतां लवकरच दिसेल.

सीता विचारी मुकाट्यानें शोक करीत राहिली.

रावणाची व रामाची आणि रावणसेनेची व रामसेनेची गांठ पडल्यानंतर काय विचारतां ! भयंकर युद्धाला सुरुवात झाली. राक्षससेनेकडून वानरांवर बाणांची व वानरसेनेकडून राक्षसांवर दगडांची वृष्टीवर वृष्टि होऊं लागली. हजारों वानर व हजारों राक्षस मरून त्यांच्या प्रेतांचा नुसता खच पडला. रामाचें व रावणाचें युद्ध झालें. त्यांत शेवटीं रावण पडला. देवदानवांना—ज्यांना ज्यांना म्हणून रावणापासून थोडाबहुत तरी त्रास

पांचला हीताऱ्या सर्वांना फार आनंद झाला रामानें रणांत आपल्या बाणांच्या सपाट्या रावणास मारलें, सद्बुद्धीनें आपल्या साहाय्य करण्यास आलेल्या विभीषणाला लंकाधीश केलें, आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली आतां सीतेचें समाधान करण्याला जावें असें रामाच्या मनांत आलें. परंतु ती सीता आपल्याकडेच येत आहे असें लक्ष्मणानें कळविल्याबरोबर त्याच्या मनांत निराळाच विचार आला. शत्रूच्या वरांत इतके दिवस राहिलेल्या तिला एकदम भेटण्याला मला धैर्य होत नाही असें लक्ष्मणाला त्यानें सांगितलें. तेव्हां लक्ष्मण मुकाट्यानें गेला. परंतु विभीषणानें पुनः त्याला म्हटलें: “रामा, ही तुझी धर्मपत्नी, तुझ्या बाहुबलामुळें आज तिचें दुःख नाहीसें झालें आहे, तर तूं हिचा स्वीकार कर. ”

परंतु रामानें त्याचें निवारण केलें. त्याला म्हटलें: “तिचा राक्षसानें अपहार केल्यामुळें ती मलिन झाली आहे, तिच्यामुळें इक्ष्वाकुकुलाला काळिमा लागला, तिनें माझ्या दर्शनाला येऊं नये. इकडे पहा, तूं या कामीं मला जास्त त्रास देऊं नकोस.

करण्या अकार्य उद्यत
झाला त्याचें करी निवारण जो।
मित्र म्हणावें त्यातें,
नांव रिपू हें दुज्यास नित साजो ॥”

राम विभीषणास असें बोलतो आहे तों लक्ष्मण पुनः परत येऊन रामास म्हणाला: “आर्यांचा जयजय फार असो. महाराजांचा हेतु मनांत समजून सीता देवी अग्निप्रवेश करण्यास सिद्ध झाली आहे. ”

राम:- लक्ष्मणा, ती पतिव्रता आहे, तिच्या छंदानेंच वाग. तिला तयारी करून दे.

तें ऐकतांच लक्ष्मणाला फार वाईट वाटलें. तो आपल्याशींच म्हणाला,
साकी.

देवी सीता पूर्ण शुद्ध परि रामाज्ञा हे ऐशी।
प्रेमें धमें आकर्षिलि मति झोकें खाते कैशी॥

रामाच्या आज्ञेप्रमाणें करण्यास लक्ष्मणाला धैर्य होईना, तेव्हां तो मारुतीला म्हणतो,
“ हनुमंता, तुला शक्ति असली तर ही आज्ञा परिपालन कर. ”

हनूमान:- आपला काय तर्क आहे ?

लक्ष्मण:- अरे बाबा आमचा तर्क उपयोगी काय ? आपण आज्ञेचे सेवक. चल जाऊं.

असें म्हणून दोघेही गेले. परंतु लक्ष्मण लागलीच म्हणतो “प्रसन्न न्ह! महाराज, आश्चर्य, अत्यंत आश्चर्य! ही पहा देवी सीता कमलमालेप्रमाणें नाजूक परंतु जीविताची आज्ञा सोडून केवळ एखादी हंसी पद्मवनांत मजेनें शिरते तशी अग्नींत प्रवेश करते आहे. आपण आज इतकीं वर्षे केलेले श्रम व्यर्थ जाणार.”

तें ऐकतांच रामाला अर्थातच फार वाईट वाटलें व तो लक्ष्मणास म्हणाला, “जा. जा. तिला परत फिरव. तिचें निवारण कर.”

जशी आपली आज्ञा, असें म्हणून लक्ष्मण जाणार. तों मारुति आला आणि म्हणतो:

साकी.

सुवर्णमालेसमान जीची कांती पावकतप्ता।
विकृत न होतां अधिक वाढली ती ही देवी सीता॥

राम:- (आश्चर्यानें) काय ? काय ?

लक्ष्मण:- अहो आश्चर्य !

सुग्रीव:- महाराज, हा जनककन्येला अग्नींतून जिवंत बाहेर काढून इकडे घेऊन कोण येतो आहे ?

लक्ष्मणः— अहो हा तर प्रत्यक्ष अग्नि-
नारायण आर्येला वेऊन येतो आहे !

रामः—खरेंच, हा अग्निनारायणच. याला
आपण उत्थापन देऊन सामोरे जाऊं.

त्याप्रमाणें सर्व मंडळी सामोरी गेली व
सीतेला वेऊन अग्नि तेथें आला व राम
त्याला नमस्कार करीत असतां त्याचें निवारण
करून म्हणाला:

साकी.

“ सकल जनांनीं नमस्कृता
ही सीता स्वीकारावी ।
अपाप अक्षत शुद्ध हिची मीं
कीर्ती काय वदावी ॥ ”

त्यावर राम अग्नीस म्हणाला:

“ जनककन्यका परम विशुद्धां
ठाउक होतें मजला ।
परी जनांला प्रत्यय द्याया
त्रास दिला हा तिजला ॥ ”

याप्रमाणें सर्वांची खात्री झाल्यानंतर
रामचंद्रानें सीतेचा अंगीकार केला. सर्व
यक्षगंधर्व—किन्नर—सुरगणांना आनंद झाला व
ते रामाच्या स्तुतिपर गीतें गाऊं लागले.
शेवटीं तर सर्वांनीं आपल्यास येथेंच अभि-
षेक करतो म्हणून आग्रह धरिला. तेव्हां

राम आणि सीता यांना उत्तम प्रकारें अभि-
षेक झाला. प्रत्यक्ष अग्नीनें पुढाकार घेतल्यावर
काय होणार नाहीं.

इतक्यांत भरतशत्रुघ्नादि मंडळीही तेथें
आली. सर्वास अत्यंत आनंद झाला, शेवटीं
अग्नीनें आशीर्वाद दिल्यावर भरतवाक्य झालें.

हें नाटक सहा अंकी आहे. अंकशः
सारांश येणेंप्रमाणें: —

पहिल्यांत:— वालीचा वध आणि सुग्री-
वाचा अभिषेक.

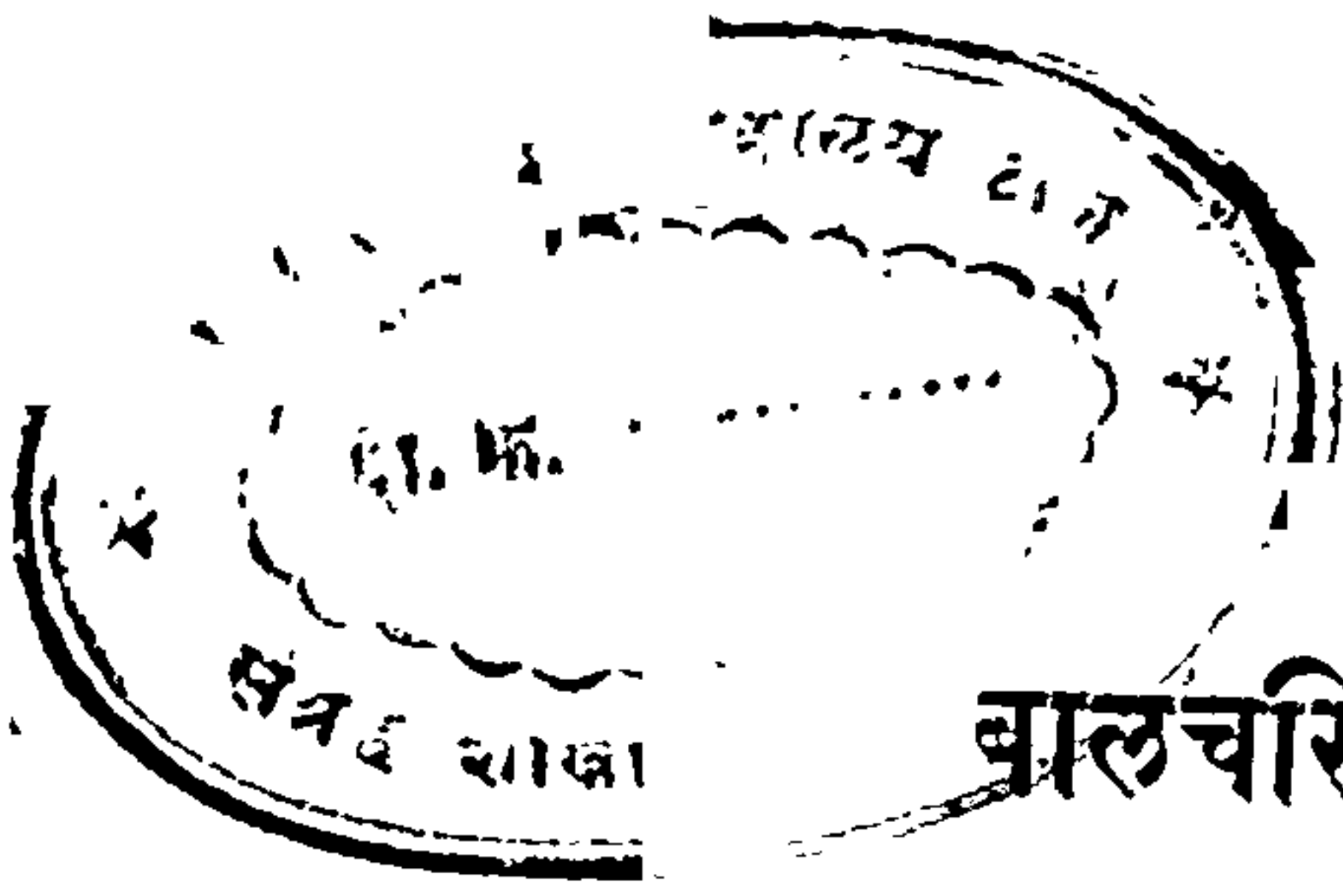
दुसऱ्यांत:— सीताशुद्धीसाठीं मारुति लंकेस
जाऊन सीतेची भेट घेतो.

तिसऱ्यांत:— विभीषणाचा रावणास उप-
देश, तो त्यानें न ऐकल्यामुळे त्याचा
लंकात्याग.

चवथ्यांत:—राम लंकेवर स्वारी करितो.

पांचव्यांत:— रावण सीतेला फसवि-
ण्याचा प्रयत्न करीत असतां इंद्रजित् मारला
गेल्याचें वर्तमान येतें व रावण रामाला
मारण्याची बढाई मारून रणांगणीं जातो.

सहाव्यांत:— सीतेची अग्निशुद्धि व
रामास अभिषेक वगैरे.

बालचरित.

मंगलाचरण.

शंखा दुग्धासम वपु कृतयुगिं
नारायण ज्या म्हणती
त्रिपदै त्रिभुवन व्यापी
विष्णू सुवर्णकांती त्रेती ।
दूर्वाश्यामलवर्ण द्वापरिं
राम रावणा मारी
कज्जलकांती दामोदर नित
कलियुगिं तव कैवारी ॥

हैं या नाटकाचें मंगल. या नाटकांत कृष्णाच्या जन्मापासून तों कंसवधापर्यंत कथा आलेली आहे. कृष्णजन्माची वेळ झाली; हैं त्रिकालज्ञ नारदाला पूर्ण माहिती, तेव्हां नव्या अवताराच्या प्रारंभकालीच आपण श्रीविष्णूचें दर्शन घ्यावें म्हणून नारद अंतरिक्षांतून खाली आला होता. येतां येतां आपल्याशींच तो पुटपुटत होता:

“ ब्रह्मपदाहुनि निघुनी
गगनीं हिंडत महीस आलों कीं ।
कलहप्रिय मी नारद
विश्रुतकीर्ती असे तिन्ही लोकीं ॥

“ देवां दैत्यांचीं तीं
युद्धें सारीं समाप्त होऊन ।
झालें जिऋडे तिकडे
शांत अशा अंतरिक्षिं करमे न ॥

“ वेदाध्ययनामधुनी
उरतो अवकाश त्यांत मी. सतत ।
वाजवितों वीणा वा
वाढवितों वैर विश्विं विख्यात ॥

“ कंसाचा वध करण्यासाठीं श्रीविष्णूंनीं
देवकीच्या उदरीं जन्म घेतला हैं एक कल-

हाला चांगलेंच मूळ झालें. तेव्हां आतां त्या श्रीविष्णूचें दर्शन घ्यावें म्हणून इथें आलों. धन्य धन्य मी. ही पहा बालरूप धारण करणाऱ्या त्रिलोकेश्वराला घेऊन देवकी वसुदेवाबरोबर हळूच घराच्या बाहेर पडते आहे. हा भगवान् नारायण किती प्रभाववान्. परंतु हिनें त्याला आपल्या हातावर धरून चालविलें आहे. त्याला नमस्कार केला, प्रदक्षिणा घातली, आपलें काम झालें. आतां जावें.”

नारदानें वर्णन केल्याप्रमाणें देवकी आपल्या नवप्रसूत पुत्राला आपल्या पतीच्याजवळ देण्यासाठींच खरोखरी चालली होती. तिच्या मनांत विचार चालला होता: “ हा माझा पुत्र मोठा महात्मा आहे असें दाखविणारीं सगळीं चिन्हे प्रत्यक्ष दिसताहेत, तेव्हां त्याला भय नसावें. परंतु त्या मेल्या कंसानें आजपर्यंत जो दुष्टपणा केला तो मनांत उभा राहून मला कसला सुद्धां विश्वास येत नाही. बरं पण आर्यपुत्र कां अजन येईनात ? वा, हे पहा आले. आनंदानं यांचं मुख किती प्रफुल्लित झालं आहे ! ”

वसुदेव आला तो आश्चर्य करीतच आला. कीं या ठिकाणीं आज प्रत्यक्ष श्रीविष्णु सर्व असुरांचा हंता लोकरक्षणाकरितां जन्माला आला, आणि आकाशांत विजा चमकताहेत, भयंकर वाऱ्यांच्या सोसाट्यांनीं फोडल्या जाणाऱ्या नवमेघांच्या गडगडण्यानें सर्व पृथ्वी दणाणते आहे हें काय ?

इतक्यांत त्याची देवकीकडे दृष्टि गेली. आणि तो म्हणतो: “ही पहा देवकी, आजपर्यंत

कंसानें हिचे सहा पुत्र मारले तेव्हां आतां हा सातवा तरी रक्षण करावा म्हणून श्रमांकडे न पहातां इकडे येते आहे. याच्या जन्मकाळीं विलक्षण चिन्हें होताहेत यामुळे या पोराला जतन करण्याबद्दल ती अधिकच काळजी वहाते आहे. हा सातवा मुलगा नव्हे प्रत्यक्ष कंसाचा मृत्युच ती हातावर धरून आणते आहे. ”

दोवांची भेट होतांच देवकी वसुदेवाला म्हणाली: “ आर्यपुत्रा, आपला जय असो. ”

वसुदेव:— देवकी, अर्धी रात्र उलटून गेली आहे. सगळ्या मथुरा नगरींत मंडळी अगदीं गाढ निजली आहे. तेव्हां कोणी पहायला नाही तोंपर्यंत या मुलाला घेऊन मला जाऊं दे.

देवकी:— आपण याला कुठें नेणार ?

वसुदेव:— बरं विचारलंस. माझाही अजून निश्चय झाला नाही. परंतु या दुरात्म्या कंसाचें राज्य सर्व पृथ्वीभर पसरलें आहे. तेव्हां याला न्यावं तरी कुठें हा प्रश्नच आहे. पण जाऊं दे इथून, दैव वाट दाखवील तिकडे तिकडे बालकाला घेऊन जाईन.

देवकी:— आर्यपुत्रा, याची दृष्ट काढावी असं मनांत आहे.

परंतु तसें हिला करूं दिलें तर वेळ निघून जाईल म्हणून त्यानें तिला म्हटलें, “ अगे अति पुत्रवत्सले, दृष्ट कसली काढतेस ? राहूच्या मुखांत पडलेल्या चंद्राप्रमाणें याची स्थिति आहे. तूं याची दृष्ट काढण्यांत वेळ घालविलास कीं कंस आयताच येऊन त्याचा घात करील. ”

देवकी:— असं कधींच व्हायचं नाही.

वसुदेव:— सर्व देवांची अशीच कृपा होवो.

इतकें बोलणें झाल्यावर देवकीनें ‘ध्या तर मग याला ’ असें म्हणून तो बालक वसुदेवा-पुढें केला व श्रीवसुदेवानें तो घेतला. त्याला तो बराच जड वाटला. तेव्हां सहजच त्यानें उद्गार काढले:— “ विन्ध्यमंदरादि पर्वतांचें जणूं काय सार असा हा कमलाक्ष बाल हिनें इतका काळ गर्भांत धारण केला! अहो काय ही स्त्रियांची सहनशीलता!” नंतर त्यानें तिला परतण्यास सांगितलें.

देवकी:— जातें विचारी अभागिनी. काय करणार !

ती जाऊं लागली खरी, परंतु तिचें चित्त सगळें त्या मुलाकडे. तें पाहून वसुदेव म्हणतो:

“ हृदयें बालकापाशीं
शरीरें जातसे गृहीं ।
चंद्रलेखा द्विधा जेवीं
नर्भी आणि जलांतही ॥

गेली. आतां आपणही आपला मार्ग काढावा. ” असें म्हणून नगरदारांतून तो मथुरानगरीच्या बाहेर पडला. त्यावेळीं अंधकार मी म्हणत होता.

तम अंगा लेपाचि दे
नभ वर्षीं काजळास हें काय !
दुर्जनसेवा जैशी
तैशी दृष्टीहि निष्फला होय ॥

अशी स्थिति झाली होती. त्याला प्रत्येक पाऊल पुढें टाकायचें अवघड जाऊं लागलें. आतां पुढें जाणें शक्य नाही असें त्याला वाटलें. तो थबकला. इतक्यांत कोठून तरी उजेड आल्याचा त्याला भास झाला. अर्थात् कंसाला आपला सुगावा लागून तो आपल्या मागोमाग आला असें त्याला वाटलें, त्वेष आला. ‘ बरं आहे पाहून घेतों ’ असें म्हणून त्यानें एकदम आपला खड्ग उपसला. परंतु

तो कोठला दुसरीकडला दीपप्रकाश नसून त्याच्या हातावर असलेल्या बालकाची अंग-प्रभाच होती. त्याला अंधकारामुळे मार्ग सांपडेना तो दाखविण्यासाठी त्या बालकानेच तो प्रकाश पाडला. आणि त्याच्या साहाय्याने तो पुढे जातो तो त्याला यमुना लागली. अर्थात्च त्याला वाटले आतां आपण अडलो. आतां पुढे जाणे शक्य नाही. परंतु मी आपल्या हाताने पाणी दूर सारून पाहतो. असे म्हणून तो तसे करायला जातो तो यमुना नदीच आपोआप दुभंगली आणि त्याला पलीकडे जाण्याला वाट मिळाली. अर्थात्च त्याला मोठा आनंद झाला. थोडा पुढे जातो तो त्याच्या कानी कांहीं शब्द पडला. तेव्हां त्याला एकदम स्मरले कीं "तेथे जवळ गौळीवाडा आहे. त्यांत आपला मित्र नंदगोप राहतो. त्याला कंसाजेवरून एकदां मी विड्या घालून ठेवला होता व चाबकाने मारलाही होता. तेव्हां...पण आपण जावे तर खरे गौळीवाड्यांत पण नको. आपल्याला गोपाळांनीं पाहिले तर शंका घेतील, कीं हा एवढ्या रात्रीं इकडे कां आला! तेव्हां आपण आतां बाहेरच प्रभात होईपर्यंत वाट पहात बसूं. हा बाळ जर कंसाच्या वधासाठींच वृष्णिकुलांत जन्मला असेल तर कोणी तरी येईल. तो माझा मित्र नंदच आला तर फार चांगले होईल. "

असा विचार करून एका न्यग्रोध (वड) वृक्षाच्या खाली वसुदेव बसला. कर्मधर्मसंयोग, त्याच रात्रीं नंदगोपाची पत्नी यशोदा प्रसूत झाली आणि तिला एक जातमृत (जन्मतांच मृत झालेली) कन्या झाली. दुसरे दिवशीं गौळीवाड्यांत इंद्रयज्ञ नांवाचा उत्सव होता. तेव्हां आपले हे दुःख कोणाला कळून त्या उत्सवांत विघ्न येऊं नये म्हणून झालेला प्रकार गुप्त ठेवावा, ते जातमृत अपत्य

ट्यानें बाहेर नेऊन त्याची व्यवस्था वी, असा नंदाचा बेत झाला. यशोदेला तरीला आपल्याला मुलगा झाला का ही हें सुद्धां समजले नव्हते. ती मूर्च्छित झाली होती. अपत्य मृत आहे असे कळतांच ते कोठे तरी न्यावे असे ठरविले आणि निवाला. त्याला अपत्य नव्हते आणि ते असे, यामुळे तो दुःखच करीत झाला होता. येतां येतां वसुदेव उभा होता तो आला. वसुदेवाने त्याला त्याच्या स्वरारवरून ओळखले. आणि ' मित्र गोपा,' अशी त्याला हांका मारली.

ती ऐकतांच विचारा नंद वावरून गेला. ओळखीच्या स्वरासारखा स्वर काढून त्या भयंकर रात्रीं कोणी पिशाच किंवा कस तर मला हांक मारीत नसेल ? त्या हातांत ही मृतकन्या. आतां करावं का !" या विचिंतनेत तो पडला.

वसुदेवाने ते ताडले व त्याला हांक मारून घेतले कीं, "तूं मनांत कांहीं शंका धरूं नस. मीच तो तुझा वयस्य वसुदेव तुला मारतो आहे."

वसुदेवाचा स्वर तर आतां त्यानें पूर्णपणे ठरवला व त्याच्याजवळ जाणार, तो आपल्याशींच म्हणतो, "मला काय करून करायचं आहे ? यानं कंस राजाची मनांत शंखला घातल्या. तेव्हां त्याच्याकडे जायचं कांहीं कारण नाही. पण हे मी काय सावरणं करतो आहे ? आजपर्यंत माझ्यावर किती उपकार केले. नेहमीं माझं कुशल वारतो. मी दुःखी असलों तर त्याला सुख होतं. मला सुख झालं तर त्याला दुःख होतं. तेव्हां केवळ राजाजेमुळे जे मला करावं लागलं त्याबद्दल मी कशाला

रागवावं? तें कांहीं नाहीं. त्यानं हांक मारत आहे, तर जावंच. पण ही पोरगी? पोरगीचं काय करानं? अशी लपवूं म्हण झालं. त्याच्या हातांत मुलगा दिसतो आहे.

वसुदेवः— वयस्या नंदगोपा, तु खिलार सगळं खुशाल आहेना ?

नंदगोपः—हो खुशाल आहे.

वसुदेवः—तुझी कुटुंबांतली मंडळ नोकर लोक, सगळे कुशल ?

नंदगोपः—अगदीं कुशल.

वसुदेवः—पण हें तूं लपवतो आहे काय ?

नंदगोपः—कांहीं नाहीं बोवा.

वसुदेवः—माझ्या प्राणाची शपथ आहे खरं काय आहे तें सांग.

नंदगोपः— आतां काय इलाज? सांगतें महाराज. हें पहा. आज मध्यरात्रीच्य सुमाराला माझी पत्नी— आपली दासी— यशोदा प्रसूत झाली. तिला ही पोरगी झाल आणखी लागलीच मेली. उद्यां आमच इंद्रयज्ञोत्सवाचा दिवस. तेव्हां सगळ्य बांधवांना हें कळलं तर त्यांचा विरस होणार म्हणून मी आपला मुकाट्यानं इंची व्यवस्थ लावण्यासाठीं आलों आहे. झालं मूल मुलगी का मुलगा यशोदेला कांहींच माहित नाहीं

वसुदेवः—अरेरे! काळापुढें कोणाचें कांहीं चालत नाहीं. या लाकडाचं करणार काय ? दे आतां पोरीला मारतीत घालून.

नंदगोपः— मन होत नाहीं हो.

वसुदेवः— अरे बाबा ही लोकरीतच आहे. कर मी सांगतों तसं.

नंदगोप “ पोरी, पोरी, क्षणभर देखील जगली नाहींस अगमच्या घराला शोभा घाय-

ला !” असें म्हणून शोक करूं लागला. तेव्हां वसुदेवानें त्याचें समाधान केलें. नंतर त्याला म्हटलें, “ नंदगोपा, माझे सहा मुलगे कंसानं आजपर्यंत दुष्ट बुद्धीनं मारले. आतां हा सातवा झाला. हा दीर्वायु आहे. माझ्या नशिबानं कांहीं पोरं जगत नाहींत. तेव्हां तुझ्या पदरीं टाकायला हा आणला आहे. तुझ्या दैवानं तरी तो जगेल. ”

नंदानें त्यावर उत्तर दिलें: “ महाराज, मला त्या कंसाचं भय वाटतं, फार भय वाटतं. वसुदेवाचा सातवा मुलगा नंदानं आपल्या घरीं वाढण्यासाठीं लपवून ठेवला आहे इतकं त्या दुष्टाला कळलं पुरे कीं माझं डोकं उडवलंच त्यानं. ”

वसुदेवाला प्रथम वाटलें कीं आपली योजना सगळी हुकली. पण शेवटला उपाय म्हणून त्यानं त्याला म्हटलें: “ नंदगोपा, मी जर कधीं तुझ्या उपयोगी पडलों असेन आणखी तें स्मरून त्याची फेड करायची तुला बुद्धि असेल, तर हीच वेळ आहे.”

त्या बोलण्यानें काम झालें. नंदगोपानें उपकाराची फेड करण्याचे शब्द ऐकतांच तो एकदम म्हणाला: “ कंस येवो कीं कंसाचा बाप येवो, मी त्यांना भीत नाहीं. आणा त्या बालकाला इकडे. ”

वसुदेवानें श्रीकृष्ण त्याच्या हातांत दिला. तो फार जड लागला. तेव्हां सहजच नंद म्हणतो: “ काय हो हा मुलगा जड! माझ्या हातांत त्याला उचलायचं सामर्थ्यच नाहीं. ”

वसुदेवानें त्याच्या पराक्रमाची स्तुति करून त्याला उत्तेजन दिलें. इतक्यांत श्री-विष्णूचीं आयुधें शंख, चक्र, गदा, पद्म, शार्ङ्ग, नंदक हीं व त्याचें वाहन गरुड तेथें अवतीर्ण झालीं. त्यांनीं श्रीकृष्णाची स्तुति केली. नंतर गोपबालकें होऊन

आपणही गोकुळांत अवतार घेऊं म्हणजे नेहमीं श्रीकृष्णाच्या संनिध रहाण्यास सांपडेल असें म्हणून तीं सर्व गुप्त झालीं. हा प्रकार या दोघांस कांहीं दिसला नाही. परंतु श्रीकृष्णाला घेतांच नंदगोपाच्या शंखला एकदम तुडून पडल्या, हा सर्व त्या भगवान् गोपालकृष्णाचा प्रभाव आहे हें जाणून नंदगोप आनंदित झाला व जाण्यास निघाला. तेव्हां वसुदेवानें त्याला मोठ्या प्रेमादरानें म्हटलें:

स्वभावे तूं मित्रा
अससि अमित प्रेमळ परी
पित्याचें राहेना
हृदय; विनती हे तुज करीं ।
यदुंच्या वंशाचें
बहुतकरुनी बीज जळलें ।
उरे हें रक्षावें
म्हणुनिच तुझ्या हातिं दिधलें ॥

व पुढें विचारलें:— “ वरें पण तूं या मुलाला कसा काय वाढविणार ? ”

नंदानें उत्तर दिलें: “ त्याची हो आपल्याला कशाला काळजी ? तो एका घरीं दूध पिईल दुसऱ्या घरीं दंहीं खाईल. तिसऱ्या घरीं जाऊन लोण्यावर ताव मारील. आणखी कुठें खीर खाईल. एकंदरींत आमच्या गौळीवाड्याचा तो राजा होईल असं समजा. आपल्याला कांहीं काळजी नको. ”

असें म्हणून त्यानें वसुदेवाचा निरोप घेतला. वसुदेवानें आतां आपणही परत जावें असा विचार केला. इतक्यांत त्याला मूल रडल्याचा आवाज ऐकूं आला. पहातो तो नंदानें प्रेत म्हणून टाकलेली ती कन्या रडते आहे. तेव्हां त्यानें विचार केला, एका परीनें बरेंच झालें. आतां या पोरीला देवकीजवळ देऊन हीच आज जन्माला आली असें सांगून कंसाला फसवूं पोरगा नाही

रगी आहे असें पाहून तो कांहीं तिचा प्राण गणार नाही. हा विचार करून वसुदेवानें पोरीला उचलून घेतलें. तीही त्याला जड वाटली. इतक्यांत पहाट होण्याची चिन्हे दिसूं लागली. म्हणून तो लग्नगीनें मथुरेस आला आणि देवकीला त्यानें ती कन्या दिली.

दुसरा दिवस उजाडला. तों कंसाच्या घीस भयचिन्हें पडलीं. हें काय आहे असाबद्दल तो विस्मय करीत बसला आहे तों कांहीं चांडालकन्यका त्याच्या जवळ येऊन त्याला उद्देशून म्हणतात: “ ये जावईदादा, आम्हाच्या पोरीशीं तुझं लग्न लावून देतो. ”

ते ऐकतांच कंस दचकला. “ या माझ्या घाड्यांतले सगळे द्वारपाळ, रक्षक वगैरे झाले तरी काय ? गेले कुठें ? या चांडालणीतथें इतक्यांत आल्या कशा ? आणखी ज्या माझ्या नुसत्या क्रोधानें शत्रु पार नाश पावतात, सूर्य, चंद्र, अग्नि हे ज्या माझ्या चाड्यांत आहेत, जो मां यमाचा यम, त्याला भय त्या माझ्यापुढें या चांडालस्त्रिया येऊन मला वेढेंवांकडें बोलतात याचा अर्थ तरी काय ? ” असें आपल्याशींच तो म्हणत होता. त्याचा असा विचार चालला असतां त्या चांडालस्त्रिया त्याला पुनः म्हणतात: “ ये. ये. जावईदादा ये. ”

कंस:—चला व्हा चालत्या. नाही तर .. काय एकदम नाहीशा झाल्या ? तेव्हां आतां आपण अंतर्गृहांत जावं.

असें म्हणून तो उठणार तों एक चांडाल याच्या नजरेस पडला व त्याला म्हणतो:

“ अरे कुठें चाललास ? हें घर आतां माझं झालं बाबा. ”

कंस त्याला पाहून पुनः दचकला आणि म्हणतो: “ हा कोण आणखी माझ्या घरांतून बाहेर येतो आहे ? याच्या हातांत उल्का

आहेत, याचा वर्ण काजळाच्या राशीसारखा आहे. याच्या भयंकर दाढा आणि पिंगट डोळे, पाहून वाटतं जणू काय शंकराचा मूर्तिमान् क्रोधच पृथ्वीवर आला आहे. ”

कंसाला जो हा भयंकर पुरुष दिसला, तो त्याला म्हणतो, “अरे तूं मला ओळखतोस का ? मी मधूक ऋषीचा वज्रबाहु नांवाचा शाप. मी चंडालाचा वेष घेऊन गळ्यांत माणसाच्या डोक्याच्या कवट्यांची माला घालून स्मशानांतून येथे आलों आहे. कशाला ? तर राजा कंसाचे जें विद्रूप आणि भयंकर हृदय आहे त्यांत प्रवेश करायला. ”

कंस:- तर मग तूं अगदीं अशक्य असाच हेतु धरून आला आहेस. अरे बाबा, ज्याच्यावर सोन्यांचीं शिखरें आणि सुवर्ण-वृक्षांचेच कुंज तो पर्वत कावळ्याच्या पंखांच्या झपाट्याने कुठे हदरतो काय ? ज्याच्या उदरीं हजारों मकर आणि ज्याच्या लाटा भयंकर त्या समुद्राला ओंजळीने पिऊन टाकण्यासारखाच तुझा हा हेतु आहे. तुझे यामुळे हंसू मात्र होईल.

शाप:- बरं आहे. योग्य वेळीं येईल समजून काय आहे तें.

राजा:- “हं. काय गेला एकाएकी ? मी आतां आंथरुणावर जाऊन पडतो कांहीं वेळ. ” असें म्हणून पडला तो त्याला झोप लागली. तेव्हां त्या चंडालाने आपल्या त्या चंडालस्त्रियांना बोलावून राजगृहांत प्रवेश करण्याचा उपक्रम केला. परंतु राजाची राज्यश्री पुढे आली व ती त्यांना आंत शिरण्याला मनाई करूं लागली. तो शापाने तिला सांगितलें कीं, “लक्ष्मी, आतां तूं या कंसाचा त्याग करून निघावेस अशी श्रीविष्णूचीच तुला आज्ञा आहे. ” तेव्हां लक्ष्मीचा नाइलाज झाला आणि पुष्कळ दिवस याच्या

संगतींत काढल्यामुळे मला याला सोडून जाणें जिवार येतें, पण श्रीविष्णूच्या आज्ञेपुढे कोणाचें काय चालणार ? असें म्हणत ती तेथून चालती झाली.

इकडे शापानें पुनः त्या चंडालस्त्रियांना जवळ बोलावून तुम्ही आतां वाटेल तसा या राजवाड्यांत विंगणा घाला, अशी आज्ञा केली आणि आपण कंसाला उद्देशून ह्मटलें,

मुनिचा शाप असें मी

धर्मविहीना तुलाच कडकडुनी ।

देतो आलिंगन कीं,

ह्मडकरि जाशील नाश पावोनी ॥

इतकें बोलून तो शाप अंतर्धान पावला.

लागलीच राजा जागा झाला. रीतीप्रमाणें प्रतीहारीने त्याचा जयजयकार केला. तेव्हां त्याने तिला विचारलें “ यशोधरे, आतां येथे चंडालस्त्रिया आल्या होत्या त्या तूं पाहिल्यास ? ”

प्रतीहारीने विस्मयानें उत्तर दिलें, “महाराज, आपल्या चरणाचे नित्याचे सेवक सुद्धां आज्ञेवांचून इथे येण्याचें अशक्य, मग चंडालस्त्रिया कोठून येणार ? ”

कंस तें ऐकून फार विस्मय पावला आणि ह्मणतो, “ मग काय मला तें स्वप्न पडलें ? ” भास झाला ? नंतर त्याने लागलीच वर्षफळ करणारे ज्योतिषी व पुरोहित यांना विचारण्याला पाठविलें कीं, या वावटळी सुटल्या आहेत, भूमिकंप होताहेत, उल्कापात होताहेत याचें कारण काय ? कंचुकी जोशी व उपाध्ये यांना विचारून आला आणि ह्मणतो: “ सरकार, जोशी व उपाध्ये यांचें ह्मणणें कीं ‘ आकाश, स्वर्ग वगैरे ठिकाणीं सदा वास करणारी अखात्री अमानुष व्यक्ति कांहीं कार्याकरितां जर पृथ्वीवर अवतार घेईल तर त्यावेळीं आकाशदुंदुभि वाजतात,

भूमिकंप होतात, अशा प्रकारचे चमत्कार होतात. ”

राजानें पुनः कंचुकीला सांगितलें: “पहारे, कोणाला पुत्र झाल्यामुळे पर्वतांसह ही भूमि इतकी कंपित झाली ? आणि असा पुत्र जन्माला येण्याला कारण तरी काय ?”

कंचुकी पुनः जाऊन आला व म्हणतो: “देवकीचाई प्रसूत होऊन त्यांना मुलगी झाली. ”

राजा:—खरें का हें ?

कंचुकी:—महाराज, मी आजपर्यंत कधी असत्य बोललों नाहीं. ती मुलगी मीं धात्रीच्या हातीं पाहिली. तिच्याभोंवतालीं आपली सर्व सेवकमंडळी होती.

राजा:—वरं आहे. ब्राह्मणाचं बोलणं खोटं असलं, तरी खरंच आहे असं धरून चालतों. जा वसुदेवाला बोलावून आण.

अशी आज्ञा करून कंस आपल्याशीच म्हणतो: “वसुदेव मोठा धर्मशील, सत्यवादी आहे. आणि माझ्यासमोर कधीं खोटं बोलत नाहीं. पाहूं आतां काय म्हणतो तें.”

वसुदेव येतांच कंसानें त्याला विचारलें: “देवकी प्रसूत झाली का ?”

वसुदेवानें उत्तर दिलें “हो झाली.” कंसानें पुढें विचारलें, “काय झालें ?” त्याबरोबर क्षणमात्र वसुदेव चमकला. पण पोरान्या रक्षणासाठीं खोटें बोलणें प्राप्त आहे असा विचार करून म्हणतो: “मुलगी झाली.”

कंस तें ऐकतांच म्हणतो: “खरोखर कन्या होवो किंवा पुत्र होवो. तें पोर आपण आपल्या हातानें मारून टाकावें तेंच चांगलें. पुरुषास योग्य अशा प्रयत्नांनीं देवाला पुरतेंच फसवून टाकतों. ”

इतक्यांत प्रतीहारीनें येऊन कंसाला विनार्त केली, “महाराज, आमची स्वामिनी देवकी विनार्ति करते आहे कीं, एकतर कन्या आहे आणि अगदीं तान्ही, तेव्हां दया करा.”

तें ऐकतांच वसुदेवही म्हणतो, “शौरसेनी-पुत्रा कंसा, त्रिचाच्या देवकीचं वचन ऐक. मुलींवर बायकांचा जरा अधिक जीव असतो. ”

वसुदेव असें बोलतांच कंस म्हणतो “मधूक ऋषींचा शाप झाला त्यावेळीं तुझें आमचें काय ठरलें, तूं काय कबूल केलेंस, तें स्मरतें का ? देवकीचे गर्भ मी तुझ्या स्वाधीन करीन ह्मणून कबूल केलेंसना ?”

वसुदेव लागलीच म्हणतो, “हो. असें मीं कबूल केलें खरें. तेव्हां आतां कांहीं बोलत नाहीं. ”

इकडे प्रतीहारीनें पुनः विचारलें, “देवकीचाईना मी काय सांगूं ?”

कंस:—विजये देवकीला ह्मणावें, असली मागणी मागूं नकोस. दुसरी कांहीं अधिक प्रिय गोष्ट असली तर सांग, मी करीन.

असें म्हणून कंस उठला. तेव्हां वसुदेवास फार वाईट वाटलें. एक तर त्याच्या मनांत आलें, आपल्या पोरान्या संरक्षण करण्यासाठीं मीं दुसऱ्याच्या अपत्याचा वध होऊं द्यावा काय ? का जाऊन त्या पोराला आणून याच्या स्वाधीन करूं ? पण कशाला ? धडधडीत आपण पाहिलें कीं या पोरीचा बाप ती मृत म्हणून तिच्या प्रेताची व्यवस्था लावण्यासाठीं आला होता. तें प्रेत टाकून देऊन तो गेल्यानंतर ती जिवंत झाली. तेव्हां नंदाला त्याच्याबद्दल कांहीं वाटायचें नाहीं. शिवाय ती तेव्हां त्या बालकाच्या माहात्म्यामुळे सजीव झाली. अर्थात् आतां सुद्धां तिचा वध होईल हें संभवत नाहीं.

तर आतां मी देवकीचे समाधान करण्याला जातो.

असें म्हणून तो निघून गेला. राजा कंसानें यशोधरेला त्या पोरीला वेऊन ये म्हणून आज्ञा केली. मग काय उशीर ? एका दाईच्या हातांत ती मुलगी आणि सभोवतालीं पहारेकरी शिपाई अशी मंडळी आली.

दाईच्या हातांतली ती रूपवती व सतेज मुलगी पाहून राजाला सुद्धां कौतुक वाटलें; परंतु “ इलाज नाही. स्त्रीवधही करणें भाग आहे. ” इतकें बोलून तो कंसशिलेजवळ गेला. हा देवकीचा सातवा गर्भ. ऋषीच्या शापामुळे हा सगळा भयंकर प्रकार होतो आहे. या गर्भाचा एकदां नाश झाला म्हणजे आपल्याला शांति मिळेल, असें त्याच्या मनाला खात्रीनें वाटत होतें. यामुळे त्यानें त्या पोरीला धरलें आणि त्या शिळेवर हापटलें. त्याबरोबर काय चमत्कार ! त्या गर्भाचा—त्या तान्ह्या बालिकेचा—अर्धा अंश खालीं जमिनीवर पडला आणि दुसरा अंश आकाशांत उडून गेला. मात्र त्या याप्रकारें उडून गेलेल्या अंशांतून त्या दुष्टापुढें कार्त्यायनी देवी स्वतः उभी राहिली. तिच्या पहातां क्षणीं तो विस्मित होऊन म्हणतो: “ तीक्ष्ण अग्रांचा शूल हातांत धरून रौद्रवेष करून ही माझ्यापुढें कोण उभी राहिली आहे ? विनाशकाल आला असतां येणाऱ्या काल-त्रिप्रमोणच ती मला भासते आहे. ”

असेच आणखीही भास त्याला झाले. कुंडोदर, शूल, नील, मनोजव इत्यादि त्या देवीचीं सहायकर्तीं आयुधें व गण हेही त्याला दिसल्याचा भास झाला आणि तो प्रभात होतांच या सर्व दुःस्वप्नांची शांति-भासांची शांति करण्याकरितां यज्ञशाळेंत निघून गला.

इकडे वसुदेवपुत्र नंदाच्या गौळवाड्यांत दिवसमासांनीं वाढत चालला. त्याच्या बाललीलांनीं सर्व गौळ्यांना त्रास होई; परंतु त्याबरोबर त्यांच्या मनानें असेंही घेतलें होतें कीं, हा मुलगा आपल्या वोपांत जन्माला आल्यापासून आपल्या गाईच्या खिलारांना रोग म्हणून होईनासा झाला. धान्याची काय, तृणाची काय, फुलांची काय, दूर्वांची काय, अगदीं रगाडी होऊन दूध-दुभत्याची अगदीं चंगळ उडूं लागली. त्याचप्रमाणें त्या मुलाच्या अद्भुत पराक्रमाच्या गोष्टीही लोकांत पसरूं लागल्या. कंसानें त्याला मारण्यासाठीं पाठविलेल्या पूतनेला त्यानें मारलें, यशोदेनें गोपींच्या गाऱ्या-ण्यांमुळे त्याला उखळांशीं बांधलें असतां त्यानें यमलार्जुन नांवाच्या राक्षसांचा वध केला. तेव्हांपासून त्याला भर्तृदामोदर या नांवानेंच सर्व गोप हांक मारूं लागले. पुढें त्यानें प्रलंब नांवाचा दैत्य मारला, धेनुक मारला, केशीदानव मारला. हे सर्व कोणी गवळ्याच्या वेष्टानें, कोणी झाडाच्या रूपानें, गाढवाच्या रूपानें, घोड्याच्या रूपानें दामोदराला मारण्या-करितांच कंसाज्ञेनें आले होते.

अशा प्रकारें कृष्णाच्या वाढीबरोबर त्याच्या पराक्रमांच्या गोष्टीही सर्वत्र पसरल्या आणि तो फारच लोकप्रिय झाला. गोप-गोपींना बरोबर घेऊन तो नानाप्रकारच्या उत्सवक्रीडा करूं लागला. एके दिवशीं अशाच प्रकारें गोपगोपींना घेऊन हल्लीसक नांवाचें नृत्य करावें म्हणून तो सकाळच, प्रहरीच वृंदावनांत गेला. तेथें त्यानें आपल्या बरोबरीची सर्व मंडळी—गोप आणि गोपी—बोलावली होती, तीही आली होती. सर्वांनीं मिळून नृत्य आरंभिलें. वृद्ध गोपाळ मंडळी ती मौज मोठ्या आनंदानें पहात उभी

हिली होती आणि मधून मधून गाणारांवाज-
विणारांना व नृत्य करणारांना “ वहावा
वहावा, भले शाबास ” म्हणून उत्तेजनपर
काढून त्यांच्या आनंदांत भर घालीत
असा एकंदर आनंदीआनंद चालला
तां तेथे अरिष्टर्षभ नांवाचा दैत्य आला
म्हणून एकच आरोळी झाली. सर्वांनी नृत्य
साडून पळून जावे म्हणून एकच कळोळ
केला. परंतु दामोदराने त्यांना धीर देऊन
सांगितले कीं, या जवळच्या डोंगरावर सगळीं-
जणे चढून बसा आणि तेथून पहा मी या
राक्षसाची कशी राळ उडवितों ती. मंडळी
त्याप्रमाणे डोंगरावर जाऊन बसतात इतक्यांत
अरिष्टर्षभाची स्वारी मोठ्या डुरकण्या फोडीत
आलीच. दामोदर त्याच्यापुढे दंड थोपटून
उभा राहिला. हा अगदी बालवयी असून
आपल्याला भीत नाही, तेव्हां बलवान् असला
पाहिजे असे अरिष्टर्षभास वाटले. परंतु ते
बाहेर न दाखवतां तो दामोदरास म्हणतो:
“ अरे तूं पोर. मी कोण आणखी माझा
पराक्रम काय हे तुला माहिती नाही म्हणून
असा निर्भय उभा राहिला आहेस नव्हे का ? ”

परंतु दामोदराने त्यास उत्तर दिले:
“ बाबारे, बाल म्हणून तूं माझी हेटाळणी करूं
नकोस. कृष्णसर्पाचे पिल्लें डसले तरी माणूस
मरतांच. पूर्वी क्रौंचाची बाल स्कंधाने काय
वाट लावली ? ध्यानांत धर. वज्राची धार
काय असते परंतु केवढाले डोंगर तिनें भग्न
होतात ! ”

ते सर्व ऐकून अरिष्टर्षभ हंसला व दामो-
दराला म्हणतो: “ बरं मग तुझें म्हणणें
काय ? ”

दामोदर:- तुला मारणारन् दुसरें काय
म्हणणें ?

अरिष्टर्षभ:- आहे का ताकद ?

दामोदर:- तुला संशय का वाटतो ?

अरिष्टर्षभ:- मग घे आपल्या योग्य
शस्त्र.

दामोदर:- शस्त्र विस्त्र कांहीं नको.
बाबारे, या डोंगराच्या कड्याप्रमाणे कठिण
असे खांदे आणि हे माझे बाहु हींच माझीं
आयुधें. दुसरीं तिसरीं आयुधें घ्यावीं तुझ्या-
सारख्या दुर्बलांनीं. या माझ्या भुजदंडांनीं
आवळून तुला जर पाडला नाहीं, तर नांवाचा
दामोदरच नव्हे.

अरिष्टर्षभ:- मग ये पुढें चल.

दामोदर:- अरे असं कर. तुझ्या
अंगांत सामर्थ्य असलें तर माझा हा पाय
ठेवल्या ठिकाणापासून थोडा चळव पाहूं.

अरिष्टर्षभ:- अं: त्यांत काय आहे !

परंतु हें बोलण्यापुरतेंच झालें. प्रत्यक्ष
दामोदराच्या पायाला विळखा घालायला
जातो आणि तो उचलण्याकरितां धडपड
करतो, तों तो मूर्च्छा येऊनच पडला.
दामोदराने त्याला ह्मटले, “ आस्ते.
आस्ते. या पराक्रमानंच तुला गर्व होऊन तूं
ताठलास वाटतं ? ” तो दैत्य मनांत पुरतें
समजला कीं, दामोदर म्हणजे प्रत्यक्ष पुरुषो-
त्तमाचा अवतार आहे. तेव्हां याच्या हातून
मरण येण्यांत मुक्तिच आहे. मग त्याच्याशीं
युद्ध करावें तेंच बरें. त्याप्रमाणे त्यानें दामो-
दराच्या हातून मृत्यु संपादिला.

दामोदर याप्रमाणे त्या अरिष्टर्षभ दैत्याला
मारून थोडी विश्रांति घेणार तों यमुनेच्या
डोहांत कालिया नांवाचा विषारी सर्प उठला
असून त्याच्या वधाकरितां बलराम संकर्षण
गेलो आहे, अशी बातमी आली. लागलीच
दामोदर तिकडे धांवला.

कालिय सर्प ह्मणजे महा भयंकर. त्याच्या
विषफूत्कारांनीच तो डोह मनुष्यांच्या

प्राणास वातक झाला होता. अशा डोहांत उतरून दामोदर त्या कालियाचें मर्दन करणार, हें ऐकूनच गोपी व गोप त्याच्याजवळ येऊन सर्वजण त्याचें निवारण करूं लागलीं. श्रीदामोदरानें त्यांना “ तुम्ही बिलकूल काळजी करूं नका. एकदां त्याचा नायनाट करून यमुनानदी निर्भय करून टाकतो. ” असें म्हणून तो त्या डोहाजवळ गेला. गोपगोपी त्याचें निवारण करीतच होत्या. परंतु त्यानें व बलरामानें त्यांना आश्वासन देऊन काळजीचें कांहीं कारण नाहीं म्हणून बजावले. कृष्णाचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडल्याबरोबरच तो नाग खालीं मान घालूं लागला आहे पहा असें बलराम सर्वास सांगतो, तों श्रीकृष्णानें डोहांत उडी झोकून दिली. त्या डोहाचें पाणी वाघ, सिंह, हत्ती, लांडगे वगैरे प्याले तर तेथल्या तेथें मरून पडतात, आणखी हा कृष्ण तर बेधडक आंत शिरला आहे. आतां तो जिवंत कसला परत येतो, म्हणून त्रिकडे तिकडे गोपाळ हाहाकार करूं लागले.

इकडे त्या डोहांत कालियाची व श्रीकृष्णाची झटापट सुरू झाली. होतां होतां कालिया अगदीं जर्जर झाला आणि श्रीकृष्णाला शरण आला. तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याला अभय देऊन एवढीच आज्ञा केली कीं, या डोहांत पसरलेलें आपलें विष शोषून घेऊन तूं दुसरीकडे जावेंस. कालियानें त्याप्रमाणें करून तो डोह त्यानें अगदीं निर्भय करून सोडला. हा कृष्णाचा पराक्रम पाहून सर्वांना आनंद झाला. आणि त्या आनंदांत मंडळी असतांनाच कंसाकडून एक दूत येऊन त्यानें श्रीकृष्णास निरोप सांगितला कीं, “ मथुरेंत धनुर्मह नांवाचा महोत्सव आहे तर तूं आपल्या सगळ्या परिवाराला घेऊन ये. ” तो निरोप ऐकतांच श्री-

कृष्णाला आनंद झाला. देवांनीं नेमलेल्या कंसवधाची वेळ हीच असें मनांत घेऊन त्यानें लागलीच मथुरेस जाण्यासाठीं तयारी केली. मनांत असा निश्चय केला कीं कंसाचा मुकुट उडवीन, त्याच्या केंद्र धरून ओढीन, त्याच्या गळ्यांतले हात माळा तोडीन, आणि मग मदमत्त हत्तिला सिंह म्हरतो तसा एका सपाटयानें त्याला मारीन.

इकडे मथुरेंत कंसानें श्रीकृष्णाचा वात करण्याकरितां नानाप्रकारचे वेत व उपाय योजून ठेवले होते. कृष्णाच्या बलासंबंधानें त्यानें अनेक गोष्टी ऐकल्यापासून त्याला त्याचें भयच वाटत होतें. त्याला मथुरेंत आणून कांहीं तरी निमित्तानें ठार करावा ही त्याची इच्छा आणि अशाच आज्ञा त्यानें आपल्या सर्व सेवकगणांना दिल्या होत्या. त्या आज्ञांप्रमाणें काय काय झालें काय काय नाहीं यासंबंधानें चौकशा त्यानें सारख्या चालविल्याच होत्या. नंदगोपाचा पुत्र मथुरेंत आपल्या परिवारासह आला असतां त्यानें आधीं रजकांपासून सर्वांच्यासाठीं वस्त्रें घेतलीं, असें ऐकण्याबरोबर तेवढीच सबब पुढें करून आपल्या सेवकांनीं त्याच्या अंगावर मदमस्त हत्ती सोडला. परंतु त्यानें झटक्यासरसा त्याचा दांत तोडून टाकून त्याच दांतानें त्याला हाणले, व तो ची ची करीत तडकडून मेला, ही पहिली बातमी त्याला लागली. पुढें असें कळलें कीं, ध्वजपताकातोरणांनीं सुशोभित व चंद्रनागरूच्या धूपांनीं धूपित केलेल्या राजमार्गावरून आपल्या परिवारासह मोठ्या धाटानें तो चालला असतां राजमंदिराच्या दारीं तो आला. तेथे कुब्जा मदनिका गंधद्रव्यें घेऊन उभी होती. तिच्या हातांतून तीं द्रव्यें घेऊन त्यानें यथास्थितपणें आपल्या अंगाला चोपडलीं. नंतर तोच हात धरून कुब्जेच्या